

„Elmúlik Istenünk...”

**A temetkezés és az énekdiktálás szokása és kéziratok emlékei
az ugocsai református közösségekben**

Gál Adél

Témavezető: Prof. Dr. Bartha Elek

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2023

„ELMÚLIK ISTENÜNK...”
A TEMETKEZÉS ÉS AZ ÉNEKDIKTÁLÁS SZOKÁSA ÉS KÉZIRATOS
EMLÉKEI
AZ UGOCSAI REFORMÁTUS KÖZÖSSÉGEKBEN

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
a néprajz tudományágban

Írta: Gál Adél magyar nyelv és irodalom, valamint angol nyelv szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája
(Néprajzi Program) keretében

Témavezető: Prof. Dr. Bartha Elek

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

Bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20... ..

Nyilatkozat

Alulírott, Gál Adél, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne talált irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok a doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve öt éven belül nem vontak vissza tőlem odaitélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Gál Adél

„Elmúlik Istenünk...”

**A temetkezés és az énekdiktálás szokása és kéziratok emlékei
az ugocsai református közösségekben**

Doktori disszertáció

Írta:

GÁL ADÉL

Témavezető:

PROF. DR. BARTHA ELEK

Debrecen, 2023

Tartalom

I. Bevezető gondolatok.....	7
II. A történelmi Ugocsa rövid bemutatása	10
II. 1 Salánk.....	13
II. 2 Fertősalmás	16
II. 3 Szőlősgyula.....	19
II. 4. Fancsika	22
II. 5. Mátyfalva	24
III. Betekintés a temetkezés és énekdiktálás tárgykörében elért fontosabb eredményekbe	27
III. 1. Általános kutatástörténeti adalékok.....	27
III. 2. Néprajzkutatás Kárpátalján	37
IV. A temetés főbb szegmenseinek bemutatása	46
IV. 1. Az emberi élet utolsó fordulója.....	46
IV. 1. 1. Felkészülés a halálra	47
IV. 1. 2. Előjelek	49
IV. 2. A temetés előkészületei.....	52
IV. 2. 1. Teendők a halott körül	52
IV. 2. 2. Harangozás	55
IV. 2. 3. Hívogatás.....	57
IV. 3. A siratás	60
IV. 4. A virrasztás.....	63
IV. 4. 1. A virrasztás terei	63
IV. 4. 2. A virrasztásra terített asztal.....	66
IV. 4. 3. A virrasztó repertoárja.....	68
IV. 5. A <i>sírvájás</i> és a <i>sírvájók</i> személye	75
IV. 6. A temetés napja	77
IV. 6. 1. Az udvar elrendezése.....	78
IV. 6. 2. A koporsó lezárása	79
IV. 6. 3. A temetési szertartás és a búcsúztató.....	80
IV. 7. A gyászkoCSI	87

IV. 8. Gyászmenet	88
IV. 9. Úti énekek	90
IV. 10. Sírba tétel.....	91
IV. 11. A halotti tor	92
IV. 12. Halotti tárgyak.....	95
IV. 13. A visszajáró lélek	97
V. Az énekdiktálás	99
V. 1. Az énekdiktálás mint szokás.....	99
V. 2. Az énekdiktálás módja.....	102
V. 3. Az énekdiktálás kialakulása.....	104
V. 4. A diktáló személye	108
V. 5. Az énekdiktálás színterei	110
V. 6. Az énekdiktálás megszűnése	112
V. 7. Az énekdiktáláshoz való viszony	114
VI. Temetések és virrasztások kéziratos énektára.....	116
VI. 1. Adatok a kutatás során regisztrált füzetekről	116
VI. 2. A kéziratok szerkezete	128
VI. 3. Az énekek dallama... ..	134
VI. 4. Énekek <i>Maga nótájára</i>	136
VI. 5. A szövegek szimbolikája.....	154
VI. 6. A kézirat szövegeinek forrása	163
VII. Kántorok és feljegyzéseik.....	169
VII. 1. Botos Árpád	169
VII. 2. Hevesi Pál	175
VIII. Zárszó	177
IX. Summary	184
X. Adatközlők	188
XI. Felhasznált irodalom	190
Mellékletek.....	215

I. Bevezető gondolatok

A magyar nyelvterület peremvidékein, ahová az iparosodás és a polgárosodás később jutottak el, a közösségek jobban ragaszkodnak az egykori szokásaikhoz. Az anyaországtól leszakított részeken tovább élt, és sok helyen napjainkig fennmaradt számos korábbi gyakorlat és hagyomány. Az elszakított nemzetrész közösségei és tagjai védekezésként tartották meg az idők folyamán, és vallják ma is magukénak a bevett gyakorlatokat, kifejezve ezáltal az összetartozást és a közös gyökerekről való származást. Nem anyagi érdek vezérli a közösséget ezen a téren, csupán őseinek, elődeinek tisztelete, a közösség íratlan szabályainak, tradicionális kultúrájának, értékrendjének, szokásrendjének és mentalitásának kifejezője.

A temetés az elmúlás azon időszaka, mely során a közösség egyik tagja elvándorol egy másik világba. Kárpátalján számos archaikus temetkezési szokást őriztek meg – állapítja meg Roman Huzij a huculok temetkezési szokásait vizsgálva.¹ Megállapítása az itt élő népek mindegyikére jellemző. A temetést felölelő szokások és cselekvések mind azt hivatottak szolgálni, hogy a megholt túlvilági útja könnyebb és tisztességes legyen, másrészt a hátramaradottak újrarendezhessék közösségi kapcsolataikat, és hogy méltóképpen vegyenek búcsút hozzátartozójuktól. A temetés minden eleme a paraszti lélekben végbemenő és a közösséget is érintő veszteség enyhítését célozza, és keresztény kultúránkban a halott Isten felé vezető útját segíti,² a közösségnek a halálessettel megbillent belső egyensúlyának helyreállítását célozza.³ Mindebben jelen van az elmúlás, az egymásra való odafigyelés, a támogatás, a bátorítás, a közösségi összetartás és összetartozás érzése.

Adott területen minden régiónak megvannak a sajátos temetkezési rítusai.⁴ „A halottkultusz, ezen belül a temetkezés hagyományos rendje Európa-szerte vallási, felekezeti tagolódást mutat” – jegyzi meg Bartha Elek.⁵ Az egyházi vagy az azon kívül eső szertartások kialakított rendje elkülönül, de még a temetők is felekezetenként külön helyet kapnak, és ránézésre is egyszerűen megkülönböztethetők. Sok helyütt viszont interetnikus kapcsolatokat

¹ Roman 2006

² Csengeri 1934

³ Kunt 1987: 22

⁴ Cserlenyák 2016: 197

⁵ Bartha 2007: 550

is tükröznek. „A temetkezés rendjét alapvetően három fő tényező határozta meg: a vallási, felekezeti szokásrend és egyházi gyakorlat, a hatósági előírások és a helyi hagyomány.”⁶

Ugyanakkor a magyarság és a környező népek, főként a szlávok temetkezési szokásai számos közös elemet mutatnak. A temetést megelőző rítusok például a túlvilágra való felkészülést szolgálják, vagy a halottal érintkezésbe kerülő tárgyak a szinkretikus elképzelések miatt szintén nagy jelentőséggel bírnak.⁷

Az értekezés legfőbb célja, hogy új néprajzi adatokkal és azok elemzésével hozzájáruljon nemzeti értékeink tudományos módszerekkel való feltárásához. Ennek érdekében feladata az egykori történelmi vármegye, Ugocsa temetkezéssel kapcsolatos szokásainak bemutatása néhány település példáján. A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a vizsgált terület nem teljesen fedi le az egykori történelmi Ugocsa területét. Annak csupán azt a nagyobbik részét jelöli, mely jelenleg Ukrajnában, Kárpátalján, a korábbi Nagyszőlősi, ma Beregszászi járásban található. A munka kísérletet tesz egyrészt a témához kapcsolódó fontosabb szakirodalom rendszerezéséhez. Majd pedig az ugocsai református paraszti közösségek halottkultuszát, temetkezési szokásvilágát taglalja. Ehhez kapcsolódóan pedig a közösségek vallásgyakorlatába beépülő énekdiktálás jelentőségére világít rá, majd a temetési énektárak máig felellhető darabjait mutatja be, részletezve azok szövegeinek egyediségét és gazdagságát. A kutatás legfőbb jelentősége és újszerűsége abban mutatkozik meg, hogy a Kárpátalján kevésbé kutatott, a térségre vonatkozóan csekély szakirodalommal rendelkező énekdiktálásról és a temetési kéziratok anyagról ad átfogó képet. A temetéseken a diktálás után való éneklés a magyar nyelvterület nagy részén ugyanis már nem szokványos, csupán a szakirodalmi adatokból olvashatunk róla.

A diktálás színtereiként megnevezett templomi alkalmak és temetések közül ez utóbbira esik nagyobb hangsúly, ahol szerepet kapnak a halottas énekeket tartalmazó kéziratok, énektárak.

A temetési énekeket tartalmazó kéziratok legtöbbször a család féltve őrzött iratai között találjuk. Belelapozva egy apa vagy nagyapa, netalán dédapa keze nyomai rajzolódnak ki, s ezáltal maga a személy is szinte megelevenedik, az emlékek előtörnek. Láthatóvá válik az a nagyszülő, aki időt nem sajnálva számos estén keresztül gondos munkával másolta, írta a

⁶ Bartha 2007: 550

⁷ Roman 2006

füzeteket, hogy egy falubeli rokont, családtagot, ismerőst, egyházközségi tagot a neki legmegfelelőbb, az életére leginkább jellemző énekeket énekelve temethessenek el.

Mindez a gondosan összeállított anyag fokozatosan szorult ki a református gyülekezetek vallásgyakorlatából. Az egyházi tiltásnak engedve helyüket a kevésbé személyes hangvételű, hivatalos egyházi énekek vették át.

A kutatás során kvalitatív módszereket alkalmaztam (terepmunka, interjúk). Munkám részét képezte – a temetkezési szokások feltárása, valamint a kántorok és énekdiktálók élettörténeteinek feljegyzése mellett – a temetési kéziratok énektárak mind nagyobb számban történő rögzítése és elemzése. A hanganyagra rögzített interjúk és „ismeretlen” dallamú temetési énekek a dolgozat legfontosabb pillérei.

A gyűjtés célterületén ma is nagy számban élnek reformátusok. A kutatás során fontos szempont volt, hogy olyan közösség tagjait keressék fel, amely közösség napjainkig erősen ragaszkodik hagyományaihoz. Az adatközlők kiválasztásánál további szempont volt a református vallásosság és az egyházi szertartásokban való jártasság. Főként az idős korosztály tagjaival beszélgettem, akiknek emlékezete a régebbi időkig nyúlik vissza. Adataimat így az 1940-es éveket követő időszakra tehetem. Adatközlőim között igyekeztem olyan férfiakat felkeresni, akik egykor kántori tevékenységet láttak el, vagy olyan családdal beszélgetni, melyben valamelyik felmenő kántor, diktáló volt.

Tekintve a terepen végzett munka időszakát és a feltárt néprajzi anyagot, a folklorisztikai vizsgálat révén e földrajzilag elszigetelt vidék számos kulturális értéke kerülhetett felszínre. A társadalom és a szűkebb közösség tagjai tovább vitték az elődöktől örökölt, s a haldoklóról, valamint a halálról kialakult tudást. Ám az ezredforduló időszakának rohamos technikai fejlődése és kulturális attitűdjeinek átalakulása nyomot hagyott a társadalomban, megtörve a közösség tagjainak a hagyományokhoz való erőteljes ragaszkodását. A halál kihívása, a hozzá kapcsolódó átörökölt képzetek és tudásanyag, a mulandósághoz való viszonyulás megváltozott. Az egyre inkább intézményesített körülmények pedig a haladást és a változást sürgetik.

II. A történelmi Ugocsa rövid bemutatása

A kutatás helyszíne az egykori Ugocsa vármegye, mely a történelmi Magyarország egyik legkisebb vármegyéjének számított a mindössze 1213 négyzetkilométeres területével.⁸ Két részre, két járásra, Tiszán inneni és Tiszán túli területre volt felosztva. A Tiszántúli megnevezést ma is gyakran halljuk. A névvel a Nagyszőlősi járás⁹ déli felét jelzik. Ugocsát északkelet felől Máramaros, északnyugatról Bereg, délről pedig Szatmár vármegyék határolták. A Nagyszőlősi járás, így a megye nagy része sík vidék, s csak északi részeit érinti a Kárpátok vulkanikus-gerincének délnyugati része.¹⁰ Folyókban gazdag vidék ez. A területet kettészelő Tisza legnagyobb mellékfolyója délen a Batár, északon a Szalva és a Borzsa (Borsova).¹¹ Jelentős állóvizei nincsenek, mindössze néhány kisebb tó, melyeket haltenyésztésre használtak egykor.¹² A népesség betelepülése is elsőként a síkvidéken történt, a hegyek megtelepülésére utoljára került sor. A lakosok itt a ruszinok és románok (*oláhok*) közül kerültek ki. A földrajzi adottságok nagyban meghatározták a terület hagyományos gazdálkodását is. A megye lakosságának a sófuvarozáson kívül a mezőgazdaság volt az egyetlen foglalkozása.¹³ III. Károly idején a területen folyamatos erdőirtásokat végeztek, a vidéket lecsapolták, ezáltal kiterjedt a mezőgazdaság. A kender, búza, burgonya és zab termesztése mellett a halászat, rákászat és a szőlészet is jelentős volt.

Ugocsa eleinte teljes egészében királyi uradalom, vadászterület volt,¹⁴ majd a 13. században három családi nagybirtok alakult ki a területén. Délen a Káta-nemzetség, keleten és nyugaton a Hontpázmányok, a Borzsa völgyében északon pedig a Gutkeledék telepedtek meg.¹⁵ A megye etnikai képét színezi, hogy II. Géza szászokat telepített ide, később pedig

⁸ A vármegye keletkezéséről l. újabban: Székely 2010

⁹ A disszertációban a területi behatárolásra Ugocsa megyét használjuk. Az egykori Nagyszőlősi járás kiterjedése szinte lefedte az egész megye területét. A „Nagyszőlősi járás” megnevezés azonban 2020-ig érvényes csupán. Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának 2020. július 17-ei, 807-IX számú határozata alapján Kárpátalján megszüntették az addigi 13 járást (köztük a Nagyszőlősit is). Helyette 6 új járást hoztak létre. Az összevonás értelmében az addig különálló Nagyszőlősi járás területe a Beregszászi járáshoz kapcsolódott. (Molnár D. István 2021a: 241)

¹⁰ Izsák 2009: 283

¹¹ Szabó I. 1994: 15

¹² Izsák 2009: 283

¹³ Kész B. 2009a: 405

¹⁴ Székely 2010: 132

¹⁵ Szabó I. 1994. A terület történelmét Szabó István *Ugocsa vármegye* c. monográfiájában teljes részletességgel írja le.

kialakult egy ruszin és egy román etnikai terület is keleten és délen. Az 1241. évi tatárjárás Ugocsa nagy részét elpusztította. Az újraterelítés során többnyire magyarok kerültek a területre. Majd a 13. és 14. században szlávok és szászok is költöztek ide. A vidéken egymást váltották a nemesi családok. Közülük a legismertebbek a Perényiek, kiknek neve máig fennmaradt, s akiknek neve összefonódott a ferences szerzetesekkel. Utóbbiak Nagyszőlősen működtetnek kolostort.¹⁶

A 17. századi háborúskodás miatt a megye igen sokat szenvedett.¹⁷ A lakosságot újabb betelepítésekkel pótolták. S az egyre nagyobb számú ruszin lakosság mellett megjelentek a románok és a zsidók is.

Ugocsa népe fontos szerepet játszott a történelem viharáiban. Mindent felsorolni itt nincs lehetőségünk, viszont említésre méltó, hogy a lakosság jelentős szerepet játszott a kuruc mozgalomban, a terület pedig a Rákóczi-szabadságharc egyik fő bázisává vált.¹⁸

Az Osztrák Magyar Monarchia idején, 1870-ben végzett felmérés szerint Ugocsa lakosságának 42%-a ruszin, 38%-a magyar, 7%-a román volt.¹⁹

A Trianoni békeszerződést követően Ugocsa északi része (kétharmada) Csehszlovákiához, déli pedig (egyharmada) Romániához került. Ezen időszakban a betelepítéseknek köszönhetően a magyar lakosság aránya csökkent.²⁰ Az első és második bécsi döntés értelmében az elcsatolt részeket fokozatosan visszacsatolták Magyarországhoz. 1947-ben pedig Ugocsa területe, Kárpátalja többi részével együtt a Szovjetunió kötelékébe került. A helyi magyarság azonban továbbra is a magyar nemzet részének érezte magát. Ezt bizonyítja az 56-os forradalom és szabadságharc során tanúsított szolidaritása is.²¹

A rendszerváltást követően, 1991-től Ugocsa – majdnem teljes egészében – a Nagyszőlősi járást alkotja. A történelmi vármegye déli része Romániához került. A sors szeszélye pedig úgy hozta, hogy Nagypaládot, amely Szatmári falu volt, a Nagyszőlősi járáshoz csatolták.²²

¹⁶ Riskó 2011

¹⁷ Kocsis 2009: 293–426

¹⁸ Csatáry 2002

¹⁹ Kocsis 2009: 361–363

²⁰ Kocsis 2009: 395–396

²¹ Kész B. 2009b: 474–495

²² Fedinec 2002

A 2014-ben hozott közigazgatási reform következtében, a decentralizáció jegyében a falusi és városi típusú települési és városi tanácsokat megszüntetve nagyobb méretű és lakosságszámú kistérségeket hoztak létre. Így a korábbi járások is némileg módosultak. Az általam kutatott Nagyszőlősi járást hozzácsatolták a Beregszászi járáshoz.²³

Az újonnan megalakított járások közül a Beregszászi járás a legkisebb. Lakossága a legfrissebb adatok szerint 208 420 fő.²⁴ A múlt század háborús évei, az elhurcolások, az elmúlt évtizedek alatt jellemző kivándorlási hullám miatt egész Kárpátalján, így Ugocsában is csökkent a magyar lakosság aránya. A járások összevonásának következtében a magyar lakosság aránya olyannyira csökkent, hogy kisebbségbe kerültek. A 2001-es népszámlálási adatokból kiindulva a jelenlegi Beregszászi járás lakosságának 42,1%-át alkotják a magyarok.²⁵

A történelem megannyi változását átvészelt Ugocsa megye települései közül kutatásom helyszínéül azok jöttek számításba, ahol éltek és élnek ma is reformátusok, s ahol a vallási közösség igen erősen meghatározta az élet mindennapjait. A korábbi tiltások eltörlését követően a kárpátaljai magyarság körében erősen vallásgyakorló közösségek jelentek meg. Általános jelenségként tekinthetjük, hogy a vallásgyakorlás a „valahová”/közösséghez tartozás érzését adta.²⁶

Ennek megfelelően esett a választás Salánkra, ahol ma is igen nagyszámú református közösség él; Fertőszalmásra, ahol Ugocsa megyét tekintve a legkésőbb ért véget a kutatás szempontjából fontos énekdiktálás; Szőlősgyulára, mely viszonylagos elzártságának köszönhetően sokáig őrizte a református hagyományokat; illetve Mátyfalvára és Fancsikára, amelyekben szintén olyan református közösségek élnek, ahol a vallás máig összetartó és megtartó erővel bír. Az ezeken a településeken gyűjtött adatokból igyekeztem minél pontosabb képet festeni a virrasztások, temetések menetéről, valamint az énekdiktálás hagyományáról. A szokáselem nem tér el teljesen Kárpátalja többi településétől, hiedelmeiben, szerkezetében számos hasonlóság fedezhető fel. Ám megvannak a maga jellegzetességei is. Emellett igen fontos feladat volt a temetési diktáláshoz kapcsolódó, máig fellelhető kéziratok gyűjtése és bemutatása.

²³ Molnár D. 2021b: 32

²⁴ Molnár D. 2021b: 34

²⁵ Molnár D. 2021b: 47

²⁶ Híres-László 2021: 766

II. 1. Salánk

A kutatás fő kiindulópontja Salánk²⁷ volt. A településen erős református közösség élt, mely sokáig őrizte hagyományait és egyházi gyakorlatait, köztük az énekdiktálást. Tehát a téma alapjául szolgált a gyülekezet példája, valamint az itt fennmaradt „diktálás énekeket” tartalmazó négy kézirat.

Salánk Ugocsa megye egyik legkiterjedtebb határral rendelkező és legnépesebb falva. A járási központtól, Nagyszőlőstől mintegy 16 km távolságban található. Szinte festői táj fekszik körülötte. A mocsaras, lapályos vidék a Borzsa partján terül el. Erdők, valamint a Helmec hegy határolja. Az elzárt vidéken elzárt közösség, mely zártság egykor még érezhetőbb volt, mint ma. S talán ennek az elzártágnak köszönhető, hogy a kutatás tárgyát képező írásos emlékek oly szép számban keletkeztek, és hogy használatukra a közelmúltig rengeteg példa akadt.

Maga a terület 1295-ben még a Gutkeled nemzetség birtokaihoz tartozott. Salánk nevét 1332-ben említik először, akkor még Salanch néven.²⁸ Egykor a Gacsályi család, majd pedig a Rosályi Kún család birtoka volt. A család fiúágának kihaltával a leányági Barkóczyak, később a Károlyiak tulajdonába került. Jobbágyfalu volt. Ezt bizonyítja az 1509-es évi összeírás, melyben 183 jobbágy neve található.

A település neve magyar eredetű. A legtöbb családnév is magyar volt. A földrajzi nevek terén azonban találunk idegen nyelvi hatásokat, elenyésző példával. Szabó István *Ugocsa megye* című monográfiájában mindezeket figyelembe véve teljes egészében magyarnak titulálja a települést, alapul véve a 16. századi névsorokat. Majd csak a 17-18. század folyamán települtek rutének a faluba. A falu jegyzőjének 1862. évi jelentése szerint a településen a magyar és az orosz nyelvet használták.²⁹

Salánkon ma is igen jelentős a Rákóczi-kultusz, hiszen 1711. február 11-én a nagyságos fejedelem a faluban tartotta a szabadságharc utolsó országgyűlését. II. Rákóczi Ferenc emlékét utcanevek, emlékhelyek és emléktáblák őrzik.

²⁷ Szabó 1994: 222

²⁸ György Horváth – Lajos 1998; Szabó 1994: 222

²⁹ Szabó 1994: 223

Salánk lakosságát többnyire reformátusok és görögkatolikus lakosok alkotják.³⁰ A reformáció áramlata a 16. században érte el a települést. A korábban épült gótikus stílusú templomot 1550 körül vették birtokukba a hívek, melyet azóta is használnak. Jelenlegi (2021) református lelkész Balogh Attila.

1836–40 között megjelent művében Fényes Elek Salánk lakosságát 1451 főre teszi. A következőket írja a településről: „*magyar falu, Ugocsa vármegyében, 14 romai, 450 g. kath., 987 ref. lak., és g. kath. anyateplommal. Határa minden megyebeli faluk közt legnagyobb és termékeny; erdeje igen nagy; szőlőhegye van; s a Borsova mentiben fekvő rétjei kétszer kaszálhatók. F. u. ¾ részben gr. Károlyi nemzetség, s egy uradalom innen veszi nevezetét. Út. p. Tisza-Ujlak*”.³¹ 1941-es adatok szerint a településen 87 római katolikus, 1128 görögkatolikus, és 1339 református él, valamint az evangélikus, a görögkeleti és az izraelita vallásnak néhány képviselője.³² A falu református és görögkatolikus gyülekezeteinek vallás szerinti megoszlása a lakóhelyek szerinti elhelyezkedésben is megfigyelhető. Míg Salánk *Alvég*-nek nevezett részén többnyire reformátusok, a *Felvég*-nek nevezett részen görögkatolikusok élnek. A vallásosság továbbá identitás-meghatározó szereppel is bírt. A reformátusság egyenlő volt a magyarsággal. Ezt mai kutatási adatok szerint úgy is mondhatnánk, hogy a legtöbb magyar református vallású.³³

A település történetével és lakosainak életével behatóan foglalkozott a falu egykori református lelkésze, Horkay Lajos. *Beszélő kövek* című munkájában igen részletes leírást ad a falu és a református egyházközség életéről.³⁴

Salánk Trianonig Magyarországhoz, 1938-ig Csehszlovákiához, 1944-ig újra Magyarországhoz tartozott, majd pedig a Szovjetunió része volt.³⁵ 1991-ben, a szovjet rendszer bukását követően a független Ukrajna része lett.

A 2001-es népszámlálási adatok szerint a település lakossága 3110, melyből 2738 magyarjék. 2017-es adatok szerint a magyarok aránya 9,4%-al csökkent. Számuk 2480.³⁶

³⁰ György Horváth – Lajos 1998

³¹ Fényes 1998: 85 (A kötet egy kárpátaljai kivonat Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára* című művéből)

³² Szabó 1994: 223–224

³³ Híres-László 2021: 776

³⁴ Horkay 2011

³⁵ Szabó 1994: 224

³⁶ Tátrai – Molnár – Kovály – Erőss 2018: 29

A rendszerváltás nehéz gazdasági helyzetet teremtett. Legtöbben, főként a férfiak, családjukat elhagyva, külföldön kerestek munkalehetőséget. A kényszmigráció egyre nagyobb méreteket öltött, mely 2014 után, a kelet-ukrajnai konfliktus kirobbanásával csak növekedett. Ugyanez mondható el a fiatalokról is, akik egyre nagyobb számban tanulmányi céllal hagyták el szülőfalujukat.³⁷

A településen kétnyelvű – ukrán és magyar tannyelvű – iskola működött és működik a mai napig. A 2014/2015 tanévben az iskolában az osztályok száma 19, amelyből 11 magyar és 8 ukrán tannyelvű. A migráció, és a kényszerű kivándorlás hatására azonban egyre kisebb az intézmény tanulóinak létszáma, így a csoportoknak a száma is.

³⁷ Rákóczi 2017: 65–67

II. 2. Fertőszalmás

Fertőszalmás³⁸ az egykori Ugocsa megye csücskében, a jelenlegi Nagyszőlősi járás legdélebbi nyúlványában terül el a magyar–ukrán, illetve az ukrán–román határ mentén. A települést a 2001-es népszámlálási adatok szerint 1070-en lakják. A falu 90%-a magyar anyanyelvű. Ez a település esik talán a legmesszebb Ugocsa központjától.³⁹ Zsákfalú, ahonnan nem visz tovább az út.

*„Fertőszalmás a régi tiszántúli kerületben van, ott a levegő is más volt, meg a helyzet is. Nagyon szerencsétlen helyzetben volt ez a község, ki volt vetve a cseh, román, magyar határszélre. Legközelebbi állomása, Tiszaújlak 25 kilométerre volt. Nagypaládig esőzések csak a madár tudott elmenni. Megdöbbenve láttam azt a nagy elmaradottságot, amiben ez a nép élt. A húszas években még tanítója sem volt.”*⁴⁰

Fertőszalmást első ízben egy 1319-es oklevél említi Almas néven.⁴¹ Nevét a környező területek gyümölcséről, az almáról kapta, mely igen bőven termett akkoriban. A „fertős” előtagot a 18. században kapta a település, mely a mellette elterülő lápokra utal. A régi magyar nyelvben ugyanis a fertő szó még mocsarat jelentett.

Fényes Elek a következőket írja róla: *„magyar falu, Bereg-Ugocsa vgyében, 9 római, 18 görög kath., 564 ref., 21 zsidó lak., ref. anyateplommal. Földje sok, de mocsáros; szénája bőséggel, a Túr mentiben szép tölgyes erdeje van. F. u. számos nemesek. Út. p. Halmi”*.⁴²

Az itt élő és elszegényedő birtokosság a jobbágyságot zsellérsorba szorította, mely folyamat a 17. század vége felé zárult le. A falu egyszerű kishemesi községgé alakult. Ugocsa egyik leggazdagabb területének része volt. Az itt élő jobbágyság és szinte az egész zsellérség színmagyar volt. Az 1700-as és 1800-as évek jegyzői jelentése alapján csak a magyar nyelv a divatos a faluban.⁴³

³⁸ Botlik – Dupka 1993: 151

³⁹ Botlik – Dupka 1993: 151

⁴⁰ Kránitz 2013: 141.

⁴¹ Botlik – Dupka 1993: 151

⁴² Fényes 1998: 12

⁴³ Szabó 1994: 167–168

A 16. században a falu szinte egész lakossága református lett. Templomot azonban csak később, 1822-ben kaptak, vagyis építettek maguknak.⁴⁴ A templom klasszicista stílusban épült. 1938 után a Széll nemzetség tagjai obeliszket állítottak a templomkertben az I. világháború helyi áldozatainak emlékére. Az emlékművet a szovjetek sem rombolták le, csupán elföldték, így ennek köszönhetően a rendszerváltás után a vékony malterréteg eltávolítását követően ismét olvashatóvá vált az írás, mely 23 áldozat nevét rejtette. A II. világháború, valamint a sztálini deportálás is követelt néhány falubeli életet.

Az 1941-es adatok szerint a településen 69 római katolikus, 99 görögkatolikus, 582 református, és 49 izraelita élt.

A körülbelül 1100 fős település nagy része, mintegy 700 fő református, ám a hívek száma egyre fogy. A településen szolgált református lelkészek közül kiemelkedő tevékenységet végzett id. Czirók Béla (1936–1984), kinek emlékére 2000-ben márványtáblát állíttatott a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség helyi alapszervezete. A jelenlegi református lelkész Homoki Tibor.

Fertőszalmás Trianonig Magyarországhoz, 1938-ig Csehszlovákiához, 1944-ig újra Magyarországhoz tartozott, majd pedig a Szovjetunió része volt.⁴⁵ 1991-ben, a Szovjet rendszer bukását követően a független Ukrajna része lett.

A 2001-es népszámlálási adatok szerint Fertőszalmás lakosságának száma 1 070 fő, ebből 989 magyar nemzetiségű. Vallási hovatartozás tekintetében a lakosság zöme továbbra is református. Szórványban élnek római katolikusok és magyar ajkú görögkatolikusok.⁴⁶

A településen magyar tannyelvű általános iskola nyílt. A középiskolát a szomszédos településeken, vagy egyéb szakiskolában végzik a fiatalok.

Napjainkban a lakosság kétharmada mezőgazdaságból él.⁴⁷ Saját maguk próbálják megművelni a földet és értékesíteni a termést több-kevesebb sikerrel. Fertőszalmás sem kivétel az elvándorlási hullám alól. Nagyon sok családapa, férfi keres munkát a határ túloldalán a könnyebb boldogulás miatt. Az elsődleges migrációs célország Magyarország. Ám nemcsak a munkavállalás miatt utaznak külföldre, hanem a továbbtanulás terén is legtöbb esetben

⁴⁴ Fodor 2016: 575

⁴⁵ Szabó 1994: 224

⁴⁶ Ferenc – Kovály 2020: 47

⁴⁷ Samók K., fertőszalmási adatközlő

Magyarország jöhet szóba.⁴⁸ Sokak számára a külföldi tartózkodás végleges. Az utóbbi években csökkent a település lakossága. 2017-es adatok szerint a korábban rögzített 989 magyar lakosból 867 maradt a településen. A számok csupán becslések, pontos adatok nincsenek.⁴⁹

A 2011-ben Magyarország által elfogadott egyszerűsített honosítási törvény⁵⁰ is sokat „segített” a további lehetőségek kiaknázásában. A megszerzett állampolgárság például egyszerűbb folyamatot biztosított a külföldön való munkavállaláshoz, és szabad mozgást tett lehetővé az Európai Unióban.⁵¹ Tovább erősítette az anyaországhoz való kötődést. Ám ez nemcsak Fertőszalmás magyar lakosságára jellemző. Az általam kutatott és a jelenleg nem vizsgált települések mindegyikéről elmondható.

⁴⁸ Híres-László 2021: 772

⁴⁹ Tátrai – Molnár – Kovály – Erőss 2018: 28

⁵⁰ 2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról. Lásd még az egyszerűsített honosítás honlapját: <https://www.kormanyhivatal.hu/hu/budapest/jarasok/egyszerusített-honositasi-eljaras> (Letöltés dátuma: 2023. 01. 23.)

⁵¹ Rákóczi 2021: 68

II. 3. Szőlősgyula

Szőlősgyula⁵² Nagyszőlőstől mintegy 20 kilométerre délkeleti irányban fekszik a román határ mentén, az Avas hegység nyugati lejtőinek lábánál. Területének nagy részét síkság alkotja. A Batár patak partján megtelepült falu korábban híres bortermő vidék volt, ám kedvezőtlen fekvése miatt lassan fejlődött.

Ez a név egyes nyelvészek és történészek szerint pusztai személynévből keletkezett, magyar névadással. A ótörök eredetű méltóságnévet takaró személynév a „Gyula” - „fáklya” főnévvel kapcsolható össze. A Szőlős- előtag megkülönböztető szereppel került a név elé, és a falu közelében levő szőlőhegyen folytatott szőlőtermeléssel kapcsolatos. A nevet a 20. század elején kapcsolták hozzá.⁵³

Az Akli és Feketeardó⁵⁴ között 1937-ben felállított határ leírásában Szőlősgyulát nem említik. Viszont első írott nyomát 1480-ból találjuk, mely időben a település királyi birtok volt. Későbbi földesurai között szerepeltek a Rákócziak és a Károlyi grófok is.⁵⁵ A nyalábi uradalomhoz tartozott, s területének nagyobb része a szintén az uradalmi birtokot képező Feketeardóból, másik része pedig Akliből szakadhatott ki.

Lakossága teljesen magyar volt. Noha területét tekintve Aklival és Feketeadróval hozható közösségbe, lakosai mégis a délkeleti szomszédjával, a Káta nemzetség által telepített Tamásvárálja lakosaival hasonlítható. Az utóbbi két település hagyományában is párhuzam vonható, magukat egyformán kun-besenyő ivadékoknak tartották.⁵⁶

Az 1717-es tatárjárás a falut is érintette, emellett adatokat találunk arról, hogy a 18. század derekán himlőjárvány sújtotta a települést. Lakosságának nyelve az 1773-as évi adatok szerint, valamint a helység jegyzőjének 1862-es jelentése szerint magyar.⁵⁷

1851-es adatok szerint Szőlősgyula szinte teljes lakossága, 410 fő református (4 római katolikus). A 20. század derekára a betelepüléseknek köszönhetően számos más vallással is

⁵² Szabó 1994: 171–173

⁵³ Botlik – Dupka 1993: 169

⁵⁴ Szőlősgyulával szomszédos települések

⁵⁵ Fodor 2016: 719

⁵⁶ Szabó 1994: 171–173

⁵⁷ Szabó 1994: 171–173

számolnak a történészek. 1941-es adatok szerint 889 református, 71 római katolikus, 108 görögkatolikus, 54 izraelita és 1 görögkeleti él a településen.⁵⁸

Fényes Elek a következőket írja Szőlősgyuláról: „*magyar falu, Ugocsa vmegyében, egy kies szőlőhegy tövében; 4 r. kath., 410 ref. lak. s anyateplommal. Földje, rétje elég és jó; erdeje is van. F. u. b. Perényi, s a nyalábi urad. tartozik. Út. p. Halmi*”.⁵⁹

Trianont követően a település Csehszlovákiához került. Ekkor *Dula* néven említik. Szőlősgyula Kárpátalja, ezen belül Ugocsa többi településével egyetemben 1938 után ismét Magyarország fennhatóság alá került 1944-ig, a szovjet hadsereg bevonulásáig.

A falu református temploma 15. századi gótikus stílusú épület.⁶⁰ 1580-tól a reformátusok birtokolják. Jelenlegi református lelkész Laskoti Zoltán, aki szerint Szőlősgyula nagyon tradicionális, mély gyökerekkel rendelkező magyar és református község. A vallási közösség erejét bizonyítja a napjainkig működő számos egyházi alkalom és az egyházi kórus tevékenysége.

A település különlegessége, hogy a Gyulai-hegy ma védett, botanikai terület 176 hektáros kiterjedésével. A Kárpátok ukrainai területét figyelembe véve, a legmelegebb éghajlat található itt, így számos különleges növényfaj élőhelyéül szolgál.⁶¹

Szőlősgyula lakossága az utóbbi években drasztikusan csökkent. A 2001-es népszámlálási adatok szerint az 1421 lakosból 1360 vallotta magát magyarnak. 2017-re a magyarok száma több mint tíz százalékkal, 1216-ra csökkent.⁶² Ám ezek csak becslések. Hivatalos adatok nincsenek, ám érzékelhető és látható a település kiürülése. Az országban jelen lévő általánosan érzékelhető bizonytalanság miatt sokan döntöttek a kivándorlás, vagy esetleg a külföldi munkavállalás mellett.⁶³ Nem segített a helyzeten az ország keleti részén 2014-ben kitört fegyveres konfliktus sem.⁶⁴ A TANDEM 2016 kutatás adatai szintén

⁵⁸ Szabó 1994: 171–173

⁵⁹ Fényes 1998: 39

⁶⁰ Fodor 2016: 716

⁶¹ Botlik – Dupka 1993: 170

⁶² Tátrai – Molnár – Kovály – Eröss 2018: 29

⁶³ Híres-László 2021: 748–749

⁶⁴ Csernicskó 2017: 54–55

rávilágítanak arra a tényre, hogy a migrációt tekintve az elmúlt évtizedekben az elvándorlás a jellemző.⁶⁵

Határ közeli település lévén, Szőlősgyulára is jellemző az a tendencia, amely a kárpátaljai magyarság nagy részére. A lakosság azon része, mely nem a kivándorlás mellett döntött, a megélhetés és az életszínvonal szinten tartása érdekében a határ menti cserekereskedelmet választotta fő, esetleg kiegészítő tevékenységként.

Sokat segített a családok helyzetén a Magyarország által biztosított számos támogatás. Noha jórészüik a szülőföldön maradást szorgalmazná, az elvándorlást nem tudta megállítani.⁶⁶ Az egyre csökkenő létszámú közösség miatt a vallási felekezetek is szinte összezsugorodtak.

⁶⁵ A TANDEM2016 elnevezésű kutatás célcsoportja Kárpátalja többnemzetiségű lakosságán belül az ukrán és a magyar etnikumú népesség volt. Papíralapú kérdőíves felmérésen alapult. A kutatást 74 kárpátaljai településen végezték. Ferenc–Molnár 2017: 7

⁶⁶ Rákóczi 2021: 65–70

II. 4. Fancsika

Fancsika⁶⁷ egykori magyar település, mely mára elukránosodott.⁶⁸ Egy kisebb magyar közösség maradt csupán fent, mely ragaszkodik vallásához és őrzi hagyományait. A település Nagyszőlőstől mintegy 8 kilométerre található a Tisza bal partján.

Nevének eredete a Honpázmány nemzetséghez tartozó Fancsika (Fonchka)⁶⁹ ispánhoz nyúlik vissza, aki a Mihály testvérétől kapott birtokot később a harmadik testvérének, Mártonnak adományozta. A település első történeti adatai is e korból, az 1300-as évekből származnak. Ez időben említik először az okmányok is.

A falu nemesi Márton leszármazottai voltak női és férfiágon. A település lakosságát (nemesek és jobbágyok) szinte teljes egészében magyarok alkották. A zsellérek között viszont szép számmal éltek rutének is.⁷⁰

Az 1772-es adatok szerint a falu teljes lakosságának nyelve magyar. Az 1775-ben kiadott végrehajtási bizonyáglevelél szerint viszont rutén, csupán értenek magyarul is. A falu jegyzőjének 1862-es jelentése szerint a településen a *magyar nyelv divatozott*.⁷¹

Fényes Elek a következőket írja róla: „*magyar falu, Bereg-Ugocsa vmegyében, Munkácshez keletdélre 3 mérföldnyire: 336 g. kath., 20 zsidó lak. Görög kath. paroch. Határa a dubrokaihoz hasonlít. F. u. a Komlosy nemzetségbeli*”.⁷²

A település a századok során többször elpusztult és újjáépült. A 20. század elején is még csonka községként emlegetik.⁷³ A község módos falunak számít, ahol a lakosság nyelve egyáltalán nem egységes. A magyarság egyre inkább kisebbségbe szorul. A lakosság felekezeti hovatartozása szerint református, római katolikus és görögkatolikus.

A település református egyháza 1560-ban jött létre. 1755-ben az ellenreformáció idején a templomukat elvették. Mostani temploma ez után épült, tornyát 1914-ben emelték.

⁶⁷ Szabó 1994: 156–157

⁶⁸ Botlik – Dupka 1993: 146–148

⁶⁹ Szabó István *Ugocsa megye* című monográfiájában a *Fonchka*, *Fanchuka*, *Fanchyka* településneveket is említi.

⁷⁰ Szabó 1994: 156–158

⁷¹ Szabó 1994: 157

⁷² Fényes 1998: 35

⁷³ Botlik – Dupka 1993: 147

1990-ben a falu lakossága becslések szerint 2000 fő, s csupán 1200-an magyar anyanyelvűek, közülük pedig csupán 300 fő református. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a település lakossága 2059 fő. A magyarok száma ebből 770. Becslések szerint a magyarok száma 2017-re 734 főre csökkent.⁷⁴ 2019-ben a befizetett egyházjárulék szerint 120-130 református lakos él a településen. Jelenlegi református lelkész Molnár Lóránt.

A rendszerváltás idején, majd pedig a 2000-es évek környékén az elvándorlás nagyobb hulláma figyelhető meg. A nehéz gazdasági és a bizonytalan politikai állapotok miatt sokan elhagyták szülőfalujukat, ide érte a település magyar lakosságát is. Számukra a legnagyobb motiváló tényező a jobb megélhetés.⁷⁵

Fancsika magyarajkú közössége ragaszkodik nemcsak vallásához, de kultúrájához és a magyar nyelvű oktatáshoz is. A településen a 70-es években a magyar nyelvű oktatás szinte teljesen megszűnt. Az általános és az elemi osztályokat is bezárták. Áttörést a 2003-as év hozott, amikor megnyitotta kapuit a Szent Katalin Óvoda, mely többségében magyar anyanyelvű gyermeknek biztosít magyar nyelvű foglalkozásokat. Az elemi osztályok újranyitására az 1990-es években voltak próbálkozások. 1992-ben, majd 1993-ban is beindult a magyar tannyelvű 1. osztály, de a következő évben már nem. 2001-ben a római katolikus plébánián, illetve a református parókián beindult a vasárnapi iskola, ahol csaknem 300 tanulóval foglalkoznak a pedagógusok. Az iskolások harmada magyar nemzetiségű.

A magyar tannyelvű 1. osztályt 2019-ben sikerült ismét elindítani. Azóta a gyermekek felvétele folyamatos.

⁷⁴ Tátrai – Molnár – Kovály – Eröss 2018: 27

⁷⁵ Híres-László 2021: 762

II. 5. Mátyfalva

Mátyfalva⁷⁶ a mai Nagyszőlősi járás egyik ukrán, ruszin és magyar vegyes lakosságú települése, mely az 1930-es években még magyar többséggel rendelkezett. A járási központtól mintegy 8 kilométerre található.

Mátyfalvát a Hontpázmány nemzetség ugocsai ágának birtokaként említik 1326-ban. A forrásokból arra következtethetünk, hogy a falut is az említett nemzetség telepítette az általa 1300-ban Viskért cserébe kapott Nyírtelek nevű pusztán.⁷⁷

Fényes Elek tollából a következőket olvassuk a településről: „*magyar-orosz falu, Beregh-Ugocsa vmegyében, 20 rom., 224 g. kath., 147 ref., 10 zsidó lak., ref. anya-, g. kath. fil. templommal, nagy és termékeny róna határral. Erdeje nincs. F. u. Ilosvay, Horváth, Pogány, Raksányi, Székely, Szenczy, Dombrády, Út. p. N.-Szőlős.*”⁷⁸

Mátyfalva kezdetben magyar többségű település volt. Erre enged következtetni nevének eredete is, melyhez szintén 1326-ig kell visszanyúlnunk. Ekkor *Magfolva*-ként említik a Magy személynévből eredően.⁷⁹

A 17. század második felében rutének kezdtek beszivárogni a településre, mely a 18. században is folytatódott. Ez a réteg azonban nem alkotott többséget, lassú betelepülésük következtében jobbra a magyar lakossághoz alkalmazkodva beolvadtak a magyar környezetbe.

A falu lakosságának anyanyelve az úrbérrendezés 1772-es záradéka szerint magyar. Az 1773-as helységösszeírás szerint azonban a magyart és a rutént is említik. A falu jegyzőjének 1862-es jelentésében a magyar nyelv divatozásáról olvashatunk. Ekkor 472 lakos élt a településen.⁸⁰

Az 1900-as évek után a lakosság nemzetiségi és vallási összetétele megváltozott. Magyarok, németek és rutének jelenlétéről vannak adatok. Vallásilag római katolikusok, izraeliták, görögkatolikusok, reformátusok élnek a településen, ez utóbbi kettő kiemelkedő

⁷⁶ Szabó 1994: 195–198

⁷⁷ Szabó 1994: 195

⁷⁸ Fényes 1998: 63

⁷⁹ Botlik – Dupka 1993: 165–166

⁸⁰ Szabó 1994: 196

számban. 1989-es adatok szerint a falu 400 fős lakosságából becslések szerint 350 magyar.⁸¹ A 2001-es népszámlálás adatai szerint a település összlakossága 1079 fő. Közülük 715-en vallották magukat magyarnak. 2017-es felmérések szerint a magyar lakosság száma 624-re csökkent.⁸²

Az anyanyelvi oktatás szempontjából Mátyfalva, Fancsikához hasonlóan szórványtelepülésnek számít. A településen 1994-ben nyílt magyar osztály. Nem sokkal ezután az ukrán osztályokban fakultatív tantárgyként oktatták a magyar nyelvet.⁸³

A mátyfalvi református egyház 1600-ban jött létre. Híveinek száma 1991-ben 200 körülire tehető. A vallásgyakorlás helyszínéül először egy fatemplom szolgált, mely leégett. A jelenlegit 1896-ban építették. A település jelenlegi református lelkésze Homoki Gábor.

Mátyfalva magyarjai, ha mára kevés számban is, de őrzik hagyományaikat. Számos településhez hasonlóan a lakosok közül sokan elvándoroltak, főként a fiatalok, könnyebb megélhetést keresve a nyugati országokban. Az elvándorlást, s ezzel együtt a lakosság számának csökkenését fokozták a 2010-es évek után jelentkező politikai fejlemények. Az Euromajdan, majd pedig a kelet-ukrajnai konfliktus kirobbanása okán a gazdaság jobban visszaesett, s főként a férfiak tömegesen hagyták el a falut.⁸⁴ A jelenség nagyságáról nincsenek pontos számadatok.

A vizsgált települések életében, ahogy egész Kárpátalja lakosságának viszonylatában, óriási változást hozott a 2022 februárjában kitört orosz-ukrán háború. Hatása drasztikus átalakulást eredményezett a közösségek életében is. Ezek egyik legnyilvánvalóbb következménye a falvak elnéptelenedése, a korábbinál jóval nagyobb és gyorsan zajló kivándorlási hullám elindulása. Ezek részleteit, és a közösségekre gyakorolt hatásait a jelen dolgozat nem tárgyalja, összehasonlítást nem végez.

⁸¹ Botlik – Dupka 1993: 166

⁸² Tátrai – Molnár – Kovály – Eröss 2018: 29

⁸³ Bagu – Deák 1998: 70–73

⁸⁴ Tátrai – Molnár – Kovály – Eröss 2018: 7–8

Kárpátalja (Ukrajna) térképvázlata⁸⁵

⁸⁵ A térképet készítette Nagy Tibor, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tanára.

III. Betekintés a temetkezés és énekdiktálás tárgykörében elért fontosabb eredményekbe

III. 1. Általános kutatástörténeti adalékok

Ha egy népet, vagy kultúrát szeretnénk mind teljesebben megismerni, más egyebek mellett ismernünk kell annak szokásait is. A körjük csoportosuló és az azokat reprezentáló cselekvések jól jellemeznek egy adott közösséget, amelyek tagjainak nagy szerepe van a szokások kialakításában. Ugyanakkor a társadalomra gyakorolt hatásuk sem elhanyagolható tényező.

A népszokások között igen nagy csoportot képeznek az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokások. Rendszert alkotva egy közösséget irányítanak, normákat teremtenek. Szabályozzák az élet egyes területét. A közösség minden tagja számára követendő és elvárt viselkedési modellek, melyek segítenek túlélni a változásokat, túllépni a mindennapokon.

A 20. század eleji kutatások kezdték mélyebb vizsgálat alá vonni az emberi élet meghatározó állomásait, fordulóit, s az azokat övező szokásokat. Körülbelül idáig vezethető vissza az átmeneti rítusoknak a megfogalmazása is, mely Van Gennep⁸⁶ nyomán széles körben elterjedt. *„Az egyén élete bármiféle társadalomban egyik életkorból a másikba, egyik foglalkozásból a másikba történő átmeneteből áll.”*⁸⁷ A *les rites de passage* általános érvényűvé vált kifejezése alá sorolhatjuk az általunk is megfogalmazott emberi élet fordulóit – születés, házasság, halál –, mint meghatározó állomásokat ez egyén életében.

Van Gennep elméletének továbbgondolásával találkozunk Victor Turner esetében, aki a rítusok vizsgálata kapcsán megállapította, hogy azoknak áthidaló szerepük van. Az átmeneti rítusokon belül ő elsősorban az átmenet állapotának szimbolikáját, a liminalitást emelte ki.⁸⁸ Megfogalmazása szerint a rítusban részt vevő minden egyénnek kötelezettségei vannak mások felé. Minden átmenet szertartásokkal jár együtt, melyeknek az a céljuk, hogy bizonyos

⁸⁶ Gennep, Arnold Van <http://www.deathreference.com/En-Gh/Gennep-Arnold-Van.html> (Letöltés dátuma: 2021. 07. 27.)

⁸⁷ Gennep 2007: 42

⁸⁸ Kapitány Á. – Kapitány G. <http://www.antroport.hu/wp-content/uploads/2016/03/Kapitany-Szimbolizacio-III..pdf> (Letöltés dátuma: 2022. 01. 18.)

helyzetekből egy másik helyzetbe juttassák az egyént.⁸⁹ A szubjektumra irányuló elvárások szerint az egyén bizonyos normák betartására kényszerül.⁹⁰ A szimbolikus antropológia⁹¹ képviselőjeként a szimbólumok kapcsán megállapította, hogy azok segítségével a társadalom alapvető tudásanyaga egyik generációról a másikra hagyományozódik át.⁹²

Az emberi élet fordulói közül is kiemelkedik a születés és a halál, vagyis az élet kezdete és vége. A keresztelek és a temetések a közösség vallásos életében az éves vallásgyakorlási ciklus menetébe is beilleszthetők⁹³. A szokáskörhöz tartozó rítusok pedig meghatározzák a gondolkodásmódot, az egymáshoz és az egyes eseményekhez való viszonyulást. Értelmet adnak a hiányos információknak, kiegészítik a közösség által nem ismert, transzcendens képzeteket. Így módon a halál és a temetés körül kialakult szokások vizsgálata egy közösség képének a megismerését segítheti elő.

A népi vallásossághoz kapcsolódó szokásokban, hagyományokban az egyik leggazdagabb választékot adja a temetkezés és az elmúlás kultúrája.⁹⁴ A temetés és a halál körüli teendők, szokások, rituálék kialakulása minden bizonnyal egyidős az emberiséggel. Kunt Ernő írásában hangsúlyozza, hogy a temetkezési szokások, a halál és a halott körül kialakult körülmények, hiedelmek rendszere már a kezdetektől fogva foglalkoztatták a néprajztudományt.⁹⁵ A halálképről, a halálhoz kapcsolódó szokásokról és vélekedésről ad hiteles és átfogó képet.⁹⁶ Könyvében, mely a magyar temetkezési szokások kutatásának összefoglalása, a halálhoz való viszonyulás terén négy formát különböztet meg. Vannak a halált tagadó, vagy a halált elutasító kultúrák. A harmadik esetben a halálvágy nem társadalmi szintű, hanem egy jelenség, mely az egyéni élethelyzetekben jelentkezik. Végül pedig a halál elfogadása az elsődleges, mely az európai parasztság világképét is meghatározza.⁹⁷

Különbféle felfogások ezek, melyek közös vonásaként az utolsó pillanat, a lezárás határozható meg. Ezt tükrözi a van Gennep-féle szokásmodell szerinti értelmezés is, mely a

⁸⁹ Gennep 2007: 42

⁹⁰ Turner 2002: 107–108

⁹¹ Kapitány Á. – Kapitány G. <http://www.antroport.hu/wp-content/uploads/2016/03/Kapitany-Szimbolizacio-III..pdf> (Letöltés dátuma: 2022. 01. 18.)

⁹² Turner 1997: 682–683

⁹³ Bartha 2006: 59–70

⁹⁴ Balázs 2019: 73

⁹⁵ Kunt 1990

⁹⁶ Kunt 1987

⁹⁷ Kunt 1981: 9–37

hangsúlyt a holttest megsemmisítésére, az élő világból való eltüntetésére helyezi.⁹⁸ A halált egy elkerülhetetlen folyamatként ábrázolja, melynek (negatív) következményeit a környezetnek, a közösségnek is tudomásul kell venni. Ahogyan Turner fogalmaz: a közösség tagjai a veszteséget együttesen dolgozzák fel úgy, hogy közösen *alávetik magukat a rituálét vezető idősebbek általános tekintélyének és hatalmának*.⁹⁹

A temetéssel, temetkezési szokásokkal kapcsolatos kutatások az 1900-as évek elején indultak meg a magyar nyelvterületen. Mára elég jelentős szakirodalommal rendelkezünk e téren. A néprajztudomány figyelme akkor terelődött a téma felé, amikor megjelent Solymossy Sándor egyik tanulmánya, melyben a szatmárcsekei temető fejfáit vizsgálja, melyek alakja az ősi temetkezési formára vezethető vissza.¹⁰⁰

A temetkezési szokások és hiedelmek kutatásában elsőként Róheim Géza nevét kell említenünk.¹⁰¹ A temetkezés körüli hiedelmek terén pedig Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos kutatásai jelentősek, melyeket az általam vizsgált településekhez földrajzilag közel, Szatmár megyében végeztek.¹⁰²

A temetésről a szélesebb olvasóközösség számára is átfogó és általános képet kapunk Balassa Iván és Ortutay Gyula *Magyar néprajzából*.¹⁰³ A halott körüli teendők, a harangozás, siratás, sírvájás stb. leírásában számos hasonlóság és párhuzam is felvetődik. Az általam kutatott települések egy-egy mozzanattal térnek el és mondhatók egyedinek.

A temetkezési szokások terén a maga korában kiemelkedőnek számított K. Kovács László munkája, melyben a kolozsvári hóstátiak szokásait, hiedelmeit összegzi, párhuzamot vonva a szomszéd népek szokásaival.¹⁰⁴ A háború miatt akkor félbemaradt műve 2004-ben jelent meg újra.

A témában jelentősek Ujváry Zoltán 70-es évekbeli kutatásai. Az 1993-ban megjelent *Születéstől a halálig* című monográfiájában bemutatja az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokásokat. A halál és temetés bemutatását az előjelektől kezdődően a halotti torig tárja az

⁹⁸ Idézi Keszeg V. 2000: 209

⁹⁹ Turner 2002: 109

¹⁰⁰ Solymossy 1930: 65–84

¹⁰¹ Róheim 1925

¹⁰² Szendrey 1935: 18–22; Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1943: 251–257

¹⁰³ Balassa – Ortutay 1979

¹⁰⁴ K. Kovács 2004

olvasó elé, majd a gyász és a visszajáró lélek körül kialakult hiedelmeket mutatja be. Mindemellett kötete verses halotti búcsúztatókat is tartalmaz.¹⁰⁵

Újra meg kell említenünk Kunt Ernő tevékenységét. *Utolsó átváltozás* című munkájában átfogó képet nyújt a temetkezési szokásokról, részletesen bemutatva a temetési szertartás minden mozzanatát. Emellett pedig a hátramaradottak, a gyászolók lelkében és a közösségi viszonyokban, viselkedési normákban végbemenő változásokra is kitér, vizsgálja a halál elfogadásának lehetséges módjait.¹⁰⁶

Dömötör Tekla *Magyar népszokások* című munkájában, a temetés leírása kapcsán, felhívja a figyelmet arra, hogy az emberi élet fordulóíhoz tartozó szokások között a temetés az, amely a legkonzervatívabb, s amely a legtöbb ősi hiedelmet tartalmazza. Munkájában ismerteti röviden a honfoglalás-kori és a későbbi temetők képét, a sírok elhelyezését. Röviden elemzi a temetés körül kialakult cselekvéseket és szokásokat.¹⁰⁷

A halál jelenségével, a körülötte kialakult szokásokkal és hiedelmekkel foglalkozik Virág Magdolna. 1994-ben megjelent kötetében három település halottkultuszát mutatja be a haláljelektől indulva a gyászig, kiegészítve a temető leírásával és a temetkezési szokásokkal.¹⁰⁸

A halállal és temetkezéssel kapcsolatos hiedelmekről ír Csáky Károly „*Nem halt meg, csak alszik*” című kötetében. Kutatásai főként az Ipolyságra és Nógrád megyére terjednek ki. Munkájában a halál előjeleivel és okaival foglalkozik. Részletesen ismerteti a teendőket a halál beálltától egészen a temetés és a sírbatétel végéig. Jellemzéseit szövegmellékletekkel egészíti ki, amelyek között virrasztó énekeket, búcsúztatókat és sírverseket is találunk.¹⁰⁹

A történeti Gömör vármegye katolikus hagyományvilágába enged betekintést Bartha Elek kutatása, melyről *A halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban* című tanulmányában ír.¹¹⁰ A *Vallási terek szellemi öröksége* című munkájában és számos más szakmai írásában is kitér az emberi élet fordulóira, s azok jelentőségére. Köztük jellemzi a temetési alkalmakat is.¹¹¹

¹⁰⁵ Ujváry 1993

¹⁰⁶ Kunt 1981

¹⁰⁷ Dömötör 1983

¹⁰⁸ Virág 1994

¹⁰⁹ Csáky 1999

¹¹⁰ Bartha 1985: 149–162

¹¹¹ Bartha 2006: 59–70

A halál körül kialakult és azzal kapcsolatos hiedelmeket Pócs Éva rendszerezte. A halállal és a halottal kapcsolatos hiedelmeket a *Magyar néprajz VII.* kötetében is összefoglalja.¹¹² Diószegi Vilmos a néphit- és sámánkutatás mellett az ősi magyar hitvilág és halotti hiedelmek kutatásában jutott új eredményekre.¹¹³

A temetkezési szokásokkal Morvay Judit kutatásaiban is találkozunk, főként társadalomnéprajzi vonatkozásban. Vizsgálatai során a nők családban betöltött szerepét emelte ki.¹¹⁴ A magyarországi néprajzkutató Salánkon is járt 1969-ben. Kérdőíves gyűjtésének anyagát Kész Barnabás néprajzkutató dolgozta fel.¹¹⁵

Bálint Sándor *A szegedi nép* című könyvében a szegedi nép szokásvilága mellett rövid összefoglalót olvashatunk a halálhoz fűződő hagyományokról, a halál előjeleiről, a halott körüli teendőkről.¹¹⁶

A halálról és a halál közeli élményről, valamint a gyász és az utána maradt úr, a gyász okozta veszteség kérdéseivel foglalkoznak modernebb megközelítésben az Angyal Eleonóra és Polcz Elaine által szerkesztett könyv tanulmányai. A kötetben azon szakemberek tanulmányai, esszéi olvashatóak, akik életük során közelről láthatták a gyászolók szenvedéseit, s netán kapcsolatba kerültek velük.¹¹⁷ Polc Elaine pszichológus szerint ugyanis a modern világ másféle, újfajta keretek közé szorította a gyász megélését. Ez a megváltozott, a korábbi gyakorlatot tagadó élettani tapasztalat, a meggátolt vagy elfojtott gyász depresszív tüneteket, különféle betegségeket eredményezhet.¹¹⁸

A halottas szokásainkat az egyház nagyban befolyásolta az idők folyamán. A temetés szerves részévé vált cselekvéseket azonban kiirtani nem tudta, legfeljebb alakított azokon. Az egyház effajta szerepvállalásáról ír tanulmányában Nagy Ödön.¹¹⁹

Az egyházi tanítástól eltérő szokásokat veszi sorra munkájában Nagy Olga. A lelki igényeket kielégítő, ám „*idegen*” szokások sok esetben térnek el a valós egyházi tanítástól. A virrasztás, búcsúztatás és a halotti tor elemeire tér ki.¹²⁰

¹¹² Pócs 1990

¹¹³ Diószegi 1967

¹¹⁴ Morvay 1981

¹¹⁵ Kész B. 2018

¹¹⁶ Bálint 1995: 153–155

¹¹⁷ Angyal – Polcz 2001

¹¹⁸ Sápó 2015: 15

¹¹⁹ Nagy Ö. 1991: 179–183

¹²⁰ Nagy O. 1990: 124–131

Ez utóbbi két szerző kutatásaira a halotti búcsúztatók kapcsán térünk még ki. Nagy Olga,¹²¹ illetve Nagy Ödön¹²² munkáikban hasonló álláspontokat fogalmaznak meg. Megállapításaik a búcsúztatók személyével kapcsolatban az általam kutatott településekre is relevánsak. A temetéseken egykor általános gyakorlatként egyes szám első személyben történő, tehát a halott nevében elmondott búcsúztatók ellenkezik az egyház tanításaival.

A Református Szemle hasábjain Gönczy Lajos is szót emel a búcsúztatók ellen, sőt, a temetések rákfénjeként, kibékíthetetlen ellentétéként titulálja azokat. Szavaival élve, *a búcsúztató nem más, mint emberimádás*. Megállapítja, hogy akármennyire is elítéli az egyház a búcsúztatót, az annak ellenére is virágzik.¹²³ Kiirtani, elhagyni a búcsúztatók felolvasását nem lehetett, csak alakítani azokat. Ez esetben a búcsúzó személy változott, így mára a hozzátartozók búcsúznak a halottól. Ugyanígy a halotti tor szokásáról is mindketten megállapítják annak pogány eredetét.

A temetések szerves részét képezik a halotti búcsúztatók. A műfajjal jelen dolgozatban nem foglalkozunk, de jelentőségét nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A versbe szedett, a halott életét, jó tulajdonságait soroló szövegeket általában a kántorok írták, szedték rímbe valamely zsoltár dallamára, hogy aztán a temetésen elénekeljék. Kríza Ildikó *Felsőnyéki halotti búcsúztatók* című kötete a 276 búcsúztatót mutat be jellemezve az énekek szerkezetét és társadalmi háttérét.¹²⁴

Az evangélikusok, reformátusok és a katolikusok körében is népszerű szokásról olvashatunk Bartha Elek *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórjában* című monográfiájában, melyben a szerző négy parasztkántor személyét és alkotásait mutatja be. Külön fejezetben vizsgálja a szövegek tartalmi és formai sajátosságait, szerkezetét.¹²⁵

A halál és a halott körül kialakult szokásrendszerektől, valamint hiedelmekről még számos tanulmány és átfogó munka született.¹²⁶ A református vallási szertartásokra jellemző énekdiktálásról és a kéziratos halottas füzetekről azonban sokkal kevesebb adatot találunk.¹²⁷

¹²¹ Nagy O. 1990

¹²² Nagy Ö. 1991

¹²³ Gönczy 1960: 281–284

¹²⁴ Kríza 1993

¹²⁵ Bartha 1995

¹²⁶ Koncz 2013; Virt 1987: 115–122; Nagy O. 1990;

¹²⁷ A téma legutóbbi és eddig talán legrészletesebb kutatástörténeti áttekintését adja Sápó Szilvia *A halotti búcsúztató* című kötetének 2. fejezetében.

A temetkezés körüli teendők mellett a temetési énekekkel kapcsolatban Lajtha László kutatásai jelentősek.¹²⁸ A *Sopronmegyei virrasztóénekek* című könyvében az énekekről megállapította, hogy *középkori énekektől, históriás énekeken, népdalformulákon át, népies műdalelemeket tartalmazó kántorcsinálmányig minden található a virrasztóénekek között.*¹²⁹ A néprajzkutató felismerte, hogy egy kihalóban lévő szokásról gyűjthet adatokat.

Csomasz Tóth Kálmán a 16. századi dallamok sirató-rokonságára hívta fel a figyelmet, s megállapította, hogy a régi hatos és tizenkettes rubato-dalok egy csoportja – históriás ének, ballada, koldusének, sirató, búcsúztató, templomi vagy temetési ének – szoros egymás közti stíluskapcsolatot mutat.¹³⁰

Magyar Népzene Tára V. kötet (1966) bevezetőjében Rajeczky Benjamin átfogó képet adott a siratóra vonatkozó történeti adatokról, s rávilágított a búcsúztató eredetének kérdésére is.¹³¹

Dobszay László 1983-ban jelent meg *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben* című könyve, mely az 1975-ben megvédett disszertációján alapult, s melyben Rajeczky Benjamin kutatási irányvonalit továbbfejlesztve rávilágított arra, hogy a históriás énekek, halottas énekek, halotti búcsúztató dallamok egy része a sirató dallamkészletéből származik, s hogy a sirató stílus genetikai kapcsolódási pontot képez a fent említett műfajok között.¹³²

Csapó Julianna *A tarpai temetés* című tanulmányában a virrasztás leírásakor – mely mellesleg sok hasonlóságot mutat az általam kutatott települések virrasztási szokásaival – említi a diktálókat és kézirateikat. A diktáló vagy kántor a különböző alkalmakra írott szövegeket szinte fejből, vagy pedig kéziratokból soronként előmondja. „*A hivatalos egyházi énekeskönyvekből ezen alkalmakon soha sem énekelnek, de mindenkor a zsoltárok dallamát használják.*”¹³³ Tanulmányában felsorolja azon alkalmakat, melyekre különféle szövegeket kínál a kézirat. Felsorolása és rendszerezése hasonlatos a salánki kéziratok szerkezetéhez.

¹²⁸ Lajtha 1956

¹²⁹ Tátrai – Szendrei 1982: 573

¹³⁰ Csomasz Tóth 1953: 287–330

¹³¹ Rajeczky 1966: 5–6

¹³² Dobszay 1983

¹³³ Csapó 1977: 70

1986-ban jelent meg Felhősné Csiszár Sarolta *Temetkezési szokások a Beregi-Tiszháton* című munkája, mely apró részletekig menve mutatja be a temetés körül kialakult szokásokat, teendőket 29 kutatott település anyaga alapján. A kötetben külön fejezetben foglalkozik a virrasztással, és ennek kapcsán az énekdiktálók személyével, valamint a kéziratos füzetekkel. A fejezetben néhány virrasztói ének szövege is olvasható.¹³⁴

Az énekeskönyvek a református vallásosságban betöltött szerepéről írt rövid munkájában Szacsvay Éva is említi a kéziratos könyvek keletkezésének okát. A néprajzkutató szerint a mindennapi élet, az ünnepek, a református parasztság mentalitása tükröződik e kéziratokban. Az örökölt, vagy saját kezűleg másolt füzetek jelentősége ezáltal sokszorozódik. Munkájában felhívja a figyelmet a kéziratok gyűjtésének fontosságára, és elemzésének szükségességére.¹³⁵

A virrasztóénekeket féltve őrző előénekesek, diktálók szerepe vitathatatlan. Sok helyütt az ő haláluk egyben a diktálás, a kéziratos szövegek használatának végét is jelentette. Czövek Judit szerint *az előénekesek szerepvállalásukkal bizonyos művelődési örökség fenntartói. Áhítattörténeti szempontból ők tekinthetők az egykori licenciátusok, „deákok”, „félpapok”, „szárapapok” szellemi utódainak.* Magyarázata szerint olyan személyek ezek, akik a lelkészek hiányában kénytelenek voltak átvenni az irányítást egy-egy virrasztás, temetés alkalmával.¹³⁶ Kötetében az előénekesek temetéseken betöltött funkcióját részletezi a Zobor-vidéki Vicsáppapáti településen végzett kutatásai alapján.

Szintén a Zobor-vidék halállal kapcsolatos szokásait kutatta Virt István, aki tanulmányában az előjelekről, a haldoklóról és a halott körüli teendőkről írt. Munkájában kitér a sírgödrök típusaira, valamint a temető szerkezetére is. A virrasztás kapcsán megjegyzi, hogy a virrasztás során énekelt egyházi énekek nagy többsége minden faluban ismert volt. Könyvekből kimásolt szövegekről ad számot, s az azonos forrással magyarázza a szövegek hasonlóságát. Kotta nem lévén ezek mellé, a dallamuk településenként eltérhetett.¹³⁷

Jelentősek P. Jáki Sándor Teodóz bencés szerzetestanár kutatásai, aki többek között a csángómagyarok körében gyakorolt énekdiktálást vizsgálta, s a legősibb népi éneklési

¹³⁴ Felhősné Csiszár 1986: 90–105

¹³⁵ Szacsvay 1991: 119

¹³⁶ Czövek 2002: 22

¹³⁷ Virt 1989: 29

módként titulálta, amely kialakítója és megőrzője volt a közösségek népének-tudatának és gyakorlatának.¹³⁸

Kiváló és párját ritkító munka Balázs Lajosnak a csíkszentdomokosi lakodalmi, temetkezési és születési szokásokról írt trilógiája. A második, *Menj ki én lelkem a testből* című monográfiája kimerítő leírást ad temetkezési szokásokról, hiedelmekről, a halott körüli teendőkről.¹³⁹ A halálra való felkészülést tanulmányozta a katolikus székely faluban. „*A születés, házasság, halál szokásvilágának szentelt három monográfia egyik alapsajátossága az, hogy a hatalmas folklóranyagot, amit három évtized alatt felgyűjtöttem, Arnold Van Gennep rítuselmélete szerint rendszereztem, értelmeztem, „világítottam át”, ami nem kevés munkát és kihívást jelentett számomra*” – írja a szerző egyik munkájában 2006-ban.¹⁴⁰ Rövidebb tanulmányában a halál előtti időszak cselekvéseit mutatja be, rávilágítva az emberi lélekben végbemenő folyamatokra. A halált megelőző gyónást, mint az Istennel való kibékülés eszközt tárja fel.¹⁴¹

A temetések kéziratához kapcsolódóan a halottbúcsúztatókról és a vallásos énekgyűjteményekről ad átfogó képet Keszeg Vilmos. A búcsúztatókat, mint tiltott szövegeket említi, melyekért a lelkész akár felfüggesztést is kaphatott, s melyek ennél fogva kikerültek a lelkész által végzett szertartás kereteiből.¹⁴² Keszeg említést tesz azokról az énekgyűjteményekről is, melyek füzetekben vagy ponyvanyomtatványokban szerepeltek, s melyeket virrasztókban énekeltek előénekesek vezetésével.¹⁴³

A kutatásom szempontjából igen jelentősnek számít Sápó Szilvia *A halotti búcsúztató* című kötete, melyben a szerző teljes részletességgel tárja elénk a halotti búcsúztatók sajátosságait, műfaji hátterét. Bemutatja a halotti búcsúztatók és énekek szerkezeti felépítését, valamint a halotti énekköltészet szimbólumainak elemzésével és forrásaival is foglalkozik. Átfogó képet nyújt a szimbólumok eredetéről, illetve azok lélektani jelentőségéről.¹⁴⁴

Kötetének másik nagy fejezete az énekdiktálás történeti hátterét, rétegeit vizsgálja, a műfaj kommunikációs és lélektani szempontú elemzését is elvégzi, illetve bemutatja annak

¹³⁸ P. Jáki 1995/1996

¹³⁹ Balázs 1995

¹⁴⁰ Balázs 2006: 33

¹⁴¹ Balázs 1998

¹⁴² Keszeg 2008: 313

¹⁴³ Keszeg: 2008: 360

¹⁴⁴ Sápó 2015

váltságait. Mély részletességgel ismerteti a szövegek szimbólumrendszerét, motívumait. E kettő, a halotti búcsúztató és az énekdictálás összefüggéseit elemzi.¹⁴⁵ A szerző további tanulmányaiban behatóan foglalkozik a kérdéskörrel.¹⁴⁶ Fontos információkat közöl a temetési énektárak szövegeinek felosztása, csoportosítása, eredete kapcsán, mely adatok a jelen kutatás számára is fontos adalékul szolgálnak. Az énekszövegek forrása és keletkezése kapcsán az általa megjelölt kategóriák megerősítést jelentenek az ugocsai kéziratok szövegeinek rendszerezéséhez.

A dictálás után való éneklés kapcsán meg kell említenünk Déri Balázs kutatásait, aki tanulmányában az énekdictálás nemzetközi megfelelőjére, a *lining out* éneklési módra hívja fel a figyelmet.¹⁴⁷ Kutatásában az Appalache-hegység konzervatív baptista közösségének zenéjét tárta fel a tudomány számára.¹⁴⁸

Az énekeket és azok gyűjteményét, kéziratát tekintve meghatározott funkcióval rendelkező vallásos kéziratok énekeskönyvekről beszélhetünk. A kéziratok anyag megismerése pedig elengedhetetlen a kortörténet, vagy ízléstörténet szempontjából. Semmilyen nyomtatott kiadvány vagy forrás nem tárja fel számunkra egy adott korszak szellemi arculatát oly pontossággal, mint ezek a sok viszontagságot megélt kéziratok. Szabó T. Attila az irodalom- és a szellemi történet kövületeinek nevezi ezen írásokat. Bennük találjuk az évszázadokra visszamenő korok megőrzött emlékeit. Egy-egy kézirat egy bizonyos időszak, század vagy századforduló érdeklődési köréről, ízlésvilágáról tanúskodik.¹⁴⁹

A kéziratok jelentőségének figyelembevételével Szabó T. Attila 1934-ben elkészítette a 16–19. század énekeskönyveinek és verses kézíratainak gyűjteményét.¹⁵⁰ A későbbiekben erre is épít a Stoll Béla által szerkesztett *A magyar kéziratok énekeskönyveinek és versgyűjteményeinek bibliográfiája* című kiadvány¹⁵¹, mely búcsúztatókat és halotti verseket és énekeket tartalmazó kéziratokat is sorol. Adatai tájékoztató pontokként szolgálnak a kéziratok kutatásához.

¹⁴⁵ Sápy 2015

¹⁴⁶ Sápy 2004/2005; Sápy 2006/2007; Sápy 2009/2010

¹⁴⁷ Déri 2017/2018: 217–218

¹⁴⁸ Déri 2008/2009: 289–326

¹⁴⁹ Szabó T. 1941: 4

¹⁵⁰ Szabó T. 1934

¹⁵¹ Stoll 2002

III. 2. Néprajzkutatás Kárpátalján

A kárpátaljai néprajzkutatás bő másfél évszázados múltja tekint vissza.¹⁵² A halottas szokások kutatása pedig a 19. század végén kezdődött el.¹⁵³ Az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején néhány tanulmány foglalkozik érintőlegesen a kárpátaljai halottas szokásokkal, melyek inkább a ruszinok hagyományainak bemutatását célozták meg.¹⁵⁴

A legkorábbi írások között tartjuk számon a népköltészet-kutatás terén elért eredményei miatt a Bereg megyei jurátus, Uszky Mihály munkáit. A *Tiszaháti népélet Bereg megyében* című írását 1846-ban közölte a *Magyarföld népei* című folyóirat. Uszky népismereti írásának jelentőségét bizonyítja, hogy tanulmányát többen is kiindulópontnak tekintették. Közöttük is elsőként Lehoczky Tivadar, történész.¹⁵⁵

Lehoczky Tivadar *Bereg vármegye* című monográfiája a kiegyezés utáni évtizedek mai Kárpátaljához kötődő legnagyobb szellemi teljesítménye, s számos későbbi kutatás forrása. Munkáját 1881-1882-ben adta ki három kötetben Ungváron.¹⁵⁶ A kötetben régészeti és történelmi tanulmányokat közöl a vidékről. Egyik fejezetében pedig kitér a Bereg-vidéki folklorra is, mely fejezetben többek között érinti a temetés szokását, ezen belül is főként a halott körüli teendőket sorolja.¹⁵⁷

A vidékünkön a 19. század elejéig fennmaradt archaikus temetkezési szokásokat Csengeri Gavriló kutatómunkája említi.¹⁵⁸

Máramaros magyar vidékének folklórával Viski Krüzsely Bálint foglalkozott (*Viskvárosi Népbabonák; A Máramaros megyét lakó egyes nemzetiségek jellemrajza: a magyarok*). Munkáiban helyet kap a vidék tárgyi kultúrája, életmódja, hitvilága, valamint érinti a népnyelv kérdését is.¹⁵⁹

¹⁵² Kész B. 2018: 31

¹⁵³ P. Lator 2005

¹⁵⁴ Sztripszky H. 1910; Réső Ensel 1866;

¹⁵⁵ S. Benedek, 1997a: 119

¹⁵⁶ Botlik 1997: 86

¹⁵⁷ Lehoczky 1996: 312

¹⁵⁸ Csengeri 1934

¹⁵⁹ Viski Krüzsely 1996

Szini Péter, a fiatalon elhunyt beregi tanító készítette el a Tisza-hát magyar folklórjának első nagy összefoglaló írását, melyben a tiszaháti nép életmódjáról és műveltségi állapotáról is szól. Munkája mindmáig kéziratban maradt.¹⁶⁰

Ugocsa megye történetéről és népességéről, valamint természeti adottságairól ad összefoglalót ifj. báró Perényi Zsigmond *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című munka *Magyarország VI.* kötetében.¹⁶¹ Ugyanebben a kötetben olvashatjuk Lehoczky Tivadar Bereg megyéről írt rövid összefoglalóját.¹⁶²

Ugocsát érintve a századforduló első éveiben Móricz Zsigmond végzett kutatást. Szatmári gyűjtőútja során Nagypaládra, Tiszabökénybe és Csetfalvára is eljutott, mely települések ma Kárpátaljához tartoznak.¹⁶³

S. Benedek András *Vissza a forráshoz. Fejezetek a kárpátaljai magyar néprajzkutatás történetéből* című munkájában leírja, hogy Bartók Béla sem kerülte el a mai Kárpátalja területét. Az 1910-es években ruszin népdalokat gyűjtött a vidéken, de gyűjtőútja során felkereste Rafajnaújfalut, Barkaszót, Fornost és Dercent is.¹⁶⁴

A kárpátaljai néprajzi gyűjtés az első világháborút megelőző években élénkült fel a *Folklore Fellows* mozgalom hatására, melynek irányítása Sebestyén Gyulához került. Az ő buzdítására indult gyűjtőútra többek között Sütő Gyula, kinek több száz oldalas munkája balladákat, meséket, szokásokat, valamint archaikus imádságokat is tartalmaznak.¹⁶⁵

A Trianon utáni időszakban is folytatódtak a néprajzi kutatások. Egy honismereti-néprajzi programot dolgoztak ki a magyar falvak felkutatására, melyet a Czabán Samu által szerkesztett *Magyar Iskola* című folyóiratban hirdettek meg. A felhívás és program eredményeként látott napvilágot a *Bene község jelene és múltja* című monográfia, mely néprajzi anyagot is tartalmaz.¹⁶⁶

¹⁶⁰ S. Benedek 1997a: 119

¹⁶¹ Perényi 2012: 461–470

¹⁶² Lehoczky 2012: 417–437

¹⁶³ Móricz Zs. 1991

¹⁶⁴ S. Benedek 1997a: 121

¹⁶⁵ S. Benedek 1997a: 121

¹⁶⁶ S. Benedek 1997a: 123

Olena Rudlovcsák a kárpátukrán néprajzkutatásról írt munkájában kiemeli, hogy a magyar folkloristák sajátos helyet foglaltak el a folklór és etnográfia kutatásában, emellett pedig a kárpátukrán kutatókat ösztönözték a tudományos munkára.¹⁶⁷

Főként helytörténeti, de némi néprajzi vonatkozású anyagot is tartalmaz Horkay Lajos salánki református lelkész *Beszélő kövek. A salánki református egyház története és Salánk múltja* című írása. A kötetet 1936-ban adták ki Rozsnyón. 2011-ben a kötetnek utószóval ellátott újabb kiadása jelent meg Nagyszőlősen.¹⁶⁸ A sokoldalú szerzőről és lelkésről Kész Barnabás készített tanulmányt.¹⁶⁹

Igen fontos munka Ugocsa kutatása szempontjából Szabó István *Ugocsa megye* című településtörténetet és népességtörténetet is magába foglaló monográfiája, mely 1937-ben jelent meg Budapesten.¹⁷⁰ A mű nélkülözhetetlen a kutatott települések történeti feldolgozása szempontjából.

A 30-as években a néprajzi kutatások kissé lendületüket veszítették, ám a 40-es évek tájékán újra fellendült a néprajzi gyűjtés, amikor az 1938–39-es visszarendeződés megtörtént, s az addig ismeretlen tájakon kutathattak a gyűjtők.¹⁷¹ A visszacsatolt peremvidék kutatásainak középpontjába akkor Nagydobrony került. Itt említhetjük meg Csomár Zoltán munkáját, Dincsér Oszkár népdal és népmese gyűjtését, vagy Tagán Galindzsán kutatásait, aki *Nagydobrony halászata* címmel tanulmányt is írt.¹⁷²

Az ezután következő szovjet időszak megnehezítette és szinte lehetlenné tette a néprajzi gyűjtést. 1944 után a helyi magyarság elszigetelődött, a néprajzi kutatások is évtizedekre abbamaradtak. Kivételt képez Sándor László mesegyűjtése, melynek teljes anyaga 1988-ban jelent meg Budapesten *Pallag Rózsa* címmel.¹⁷³

Ez időszakban szoros értelemben vett néprajzkutatásról nem beszélhetünk. Néprajzi gyűjtések történtek a területen, azonban olyasvalakik voltak mozgatórugói és vállaltak részt a gyűjtésben, akik egyben más tudományágak képviselői is voltak. Történészek, irodalmárok, nyelvészek foglalkoztak néprajzi gyűjtésekkel. Az egyéni munkák, gyűjtőutak szinte

¹⁶⁷ Rudlovcsák 1986

¹⁶⁸ Horkay 2011

¹⁶⁹ Kész B. 2019: 333–338

¹⁷⁰ Szabó 1994

¹⁷¹ Botlik 1997: 87

¹⁷² S. Benedek 1997b: 124

¹⁷³ S. Benedek 1997b: 125

lehetetlen helyzete miatt különböző intézmények egyesületek vállaltak oroszánrészt a szervezésben.

Ilyen volt a 70-es években az Ungvári Állami Egyetem berkein belül működő, s a magyar tudományos életet jelentő magyar tanszék. Tevékenységének köszönhetően jelenhetett meg 1973-ban a *Három arany nyílvessző* című munka a Móra Könyvkiadó és a Kárpáti Kiadó közreműködésében. A kötet a kárpátaljai magyar népmesekincset szedte csokorba. Szintén jelentős a tanszék segédkönyveként megjelenő *A kárpátontúli magyar lakosság népballadái* című kiadvány, mely egyúttal hűen tükrözi a tanszék akkori szellemiségét.¹⁷⁴

Az egyetem magyar szakos hallgatóiból összetevődő Forrás Stúdió a 60-as évek végén kezdte meg gyűjtőmunkáját Kárpátalja különböző helyszínein. Elsőként készítettek hiteles, hangszalagra vett anyagot. Igen számottevő az ugocsai népdalok és népballadák terén végzett gyűjtésük. Ebből az anyagból született – némi kiegészítéssel – a Vári Fábián László által szerkesztett *Vannak ringó bölcsők* című balladagyűjtemény.¹⁷⁵ Gyűjtésében nemcsak a magyar, de a ruszin népballada kutatásában is jelentős szerepet játszott. E területen orosz és ukrán néprajzkutatók munkája is kiemelkedő.¹⁷⁶

1992-ben létrejött a Kárpátaljai Magyar Néprajzi Társaság, mely az újabb kutatási lehetőségeket vetítette előre. Elnöke Vári Fábián László lett.¹⁷⁷ A szervezet egy idő után ugyan beolvadt a Kárpátaljai Magyar Honismereti Társaságba, ám tagjai (Vári Fábián László, Penckóferné Punykó Mária,¹⁷⁸ Czébely Lajos stb.), valamint a fiatalabb generáció kisebb-nagyobb néprajzi gyűjtőmunkákkal jelentkeztek.

Kutatásom konkrét tárgyához, a temetés és énekdiktálás szokásához érve említést kell tennünk Móricz Kálmán tevékenységéről, aki Nagydobronyban végzett néprajzi kutatást a 80-as és 90-es évek tájékán. *Nagydobrony* című monográfiája a Hatodik Síp Alapítvány kiadásában jelent meg 1993-ban.¹⁷⁹ Kötetében kitér a település temetkezésére és a temetési szertartás körül kialakult szokásokra.¹⁸⁰ Néhány mondat erejéig a halál előzményeit és a

¹⁷⁴ S. Benedek 1997a: 117

¹⁷⁵ Vári Fábián 1992

¹⁷⁶ Melnyik 1977: 93–105; Lintur 1959;

¹⁷⁷ S. Benedek 1997a: 125–126

¹⁷⁸ Penckóferné Punykó 1993

¹⁷⁹ Móricz 1993

¹⁸⁰ Móricz 1993: 208–216

halálra utaló jeleket, népi megfigyeléseket taglalja. Kitér a halott eltemetéséhez szükséges teendőkre. Itt nevezi meg a *jelentőt*, aki az illetékes személyeket értesítette az esetről. Szól a *sírasókról* és egyéb személyekről, akik a halottas háznál segédkeznek. Megemlíti a *síratást* és a *sírató* személyét, aki szinte kötelező jelleggel sorolja fel a halott erényeit. Leírja a temetési szertartás menetét, a halott kivitelét a temetőbe és sírba tételét.

Ugyancsak Móricz Kálmántól tudjuk, hogy Nagydobronyban, sok más kárpátaljai magyar faluhoz hasonlóan, ahol éltek reformátusok, jellemző volt az *énekdiktálás*. A virrasztások és temetések alkalmával mindig volt egy énekkezdő, aki elmondta az énekek sorait, a tömeg pedig utánaénekelte.¹⁸¹

A nagydobronyiak diktálási szokásáról és vallásos életéről Molnár Ambrus közölt számottevő tanulmányokat,¹⁸² melyek jelentős szakirodalmi források a jelen dolgozat megírásához. Egy református „énekdiktáló” Nagydobronyban című tanulmányában megjegyzi, hogy Nagydobronyban „*orgonakíséret nélkül, úgynevezett kiegyenlített ritmusban, hosszan elnyújtva és az éneksorok végét hanglejtéssel cifrázva énekelnek*”.¹⁸³ Molnár Csilla írói álnév alatt megjelent, *Énekdiktálás a kárpátaljai Nagydobronyban* című tanulmányában Molnár Ambrus az énekdiktálás eredetét egészen a reformációig vezette vissza, s a szokás kialakulásának okát az énekeskönyvek kevés számában látta.¹⁸⁴

1996-ban látott napvilágot a „*Szem látta, szív bánta...*” című gyűjteményes kötet, mely tizenegy történeti, és öt gazdasági, illetve településtörténeti írást tartalmaz. A népi élettér ismertetése mellett bemutatja a házassági és keresztelési, valamint a halottas szokásokat.¹⁸⁵

A temetkezésről és annak szokásáról György Horváth László és Lajos Mihály Salánkról, Feketepatakról és Verbőcről készített monográfiájában is olvashatunk. Az 1998-ban megjelent kiadványban a szerzők a temetkezés kapcsán az énekdiktálásról, mint az istentiszteletek és temetések velejárójáról szólnak. Majd külön fejezetben értékelik a szokáskört, emellett kéziratos halottaskönyvből származó temetési ének részletét is közlik.¹⁸⁶ A szerzők helyesen állapítják meg, miszerint az énekdiktálás szokáskörét vidékünkön nem öleli fel teljes körű tudományos kutatómunka.

¹⁸¹ Móricz 1993

¹⁸² Molnár A. 1999

¹⁸³ Molnár A. 1998: 119

¹⁸⁴ Molnár Cs. 1994: 41–51

¹⁸⁵ S. Benedek 1997b: 126

¹⁸⁶ György Horváth – Lajos 1998

Salánkon végzett kutatást Kovács Katalin, aki a halálhoz kötődő szokásokat és hiedelmeket igyekezett mind teljesebben feltárni. Nézete szerint egy közösség morális értékrendjét jól tükrözi az a mód, ahogyan halottaival bánik, és ahogyan a halál tényét kezeli. Vizsgálatait felekezettől függetlenül végezte az egyén és a faluközösség szintjén.¹⁸⁷

1999-ben jelent meg a humán tudományosság fórumaként a *Kárpátaljai Minerva III. Kötete*, melyben Pilipkó Erzsébet salánki néprajzkutató az emberélet fordulóíhoz kapcsolódó szokásokat vizsgálta a településen. Tanulmányában röviden kitér a temetkezési szokásokra, s ezen belül említi az énekdiktálást is.¹⁸⁸ Ugyancsak Pilipkó Erzsébet tollából született a salánki görögkatolikusok életét és szokásvilágát bemutató *Görögkatolikus egyházi élet a kárpátaljai Salánkon* című tanulmány,¹⁸⁹ vagy az *Ütköző identitások* című kötet.¹⁹⁰

Ugocsa megyéhez köthető Kész Margit néprajzkutató tevékenysége, aki főként a népi gyógyászat terén végzett gyűjtést.¹⁹¹ Ugyanakkor jelentős eredményeket ért el a népi vallásosság kutatása terén. A vidékünkön fellelhető és ma is gyűjthető archaikus imákra hívta fel a szakma figyelmét.¹⁹²

A kárpátaljai Borzsova település temetkezési szokásait és a halállal kapcsolatos hiedelmeket vizsgálta Sass Szilvia.¹⁹³ A palágykomoróci és a tiszaujhelyi temetkezéssel kapcsolatos kifejezéseket és szokásokat mutatja be munkájában Szkoropádszky Adrien.¹⁹⁴

2013-ban Fertőszalmáson végzett néprajzi kutatást Szilágyi Levente,¹⁹⁵ aki szintén rátalált az általam is bemutatott Botos Árpádra és különleges, egyedi kéziratgyűjteményére. Tanulmányában a kéziratok tartalmát elemzi. Interjúinak fő alanya Botos Árpád és felesége, Botos Magdolna. A szövegek és énekek folklorisztikai vizsgálatát ugyan nem részletezi, de jól megvilágítja a gyűjtemény különlegességét, valamint a szerző életrajzi adatait is közli. Bemutatja a település református lelkészének álláspontját, mely szembe megy a hagyományos énekdiktálás szokásával és a régi szövegek alkalmazásával.

¹⁸⁷ Kovács 2002

¹⁸⁸ Pilipkó 1999

¹⁸⁹ Pilipkó 1992

¹⁹⁰ Pilipkó 2007

¹⁹¹ Kész M. 2007

¹⁹² Kész M. 2019a: 113-130; 2019b: 79-91

¹⁹³ Sass 2009

¹⁹⁴ Szkoropádszky 2018

¹⁹⁵ Szilágyi 2017

A vizsgált településekhez köthető Szabó Csaba népzene kutató munkássága is, aki Németh Istvánnal Kárpátalján végzett terepkutatást 1998. augusztus 30. és szeptember 6. között. Útjuk során a vokális népi többszólamúság témakörét gazdagítva gyűjtöttek tekintélyes mennyiségű dallamanyagot. Hangfelvételeket készítettek Viskén, Rahón, Nagypaládon, Tiszapéterfalván, és az általam is kutatott Fertősalmáson, valamint Salánkon.¹⁹⁶ Gyűjtésük alkalmával találtak rá az énekdiktálás egyik különleges formájára, amikor az előénekes nem előremondja, hanem előre recitálja a szöveget.

A kárpátaljai gyűjtés eredményei a ZTI DAT203–211 jelzetű hanghordozóin találhatók. Ezek közül három ének (*Búcsút vennem, el kell mennem, Mi mindnyájan csak elenyészünk, Itt a követ a nagy Jehovától*) lejegyezve megtalálható Sápy Szilvia *A halotti búcsúztató* című kötetében.¹⁹⁷

A kárpátaljai ukránok temetkezési szokásait és szertartásait vizsgálja tanulmányaiban Cserlenyák Ivanna, akinek kutatása a 19. század második felére és a 20. század első felére terjed ki.¹⁹⁸ A kárpátaljai ukránok hagyományos családi rituáléit vizsgálva külön kitér a temetkezési szokásokra, az azt megelőző és az azt követő szertartásokra, kiemelve a túlvilágról, a lélekről alkotott népi elképzeléseket.¹⁹⁹

A kárpátaljai néprajzkutatásról írt összefoglaló munkát Mihajlo Tivadar, ukrán néprajzkutató. Munkája hatalmas mennyiségű tényszerű anyagot tartalmaz, kitérve az ukránok hagyományos kultúrájára, a gazdaságra, a ruházatra, a családszerkezetekre, a szokásokra és az ünnepekre, számos fotóval dokumentálva a bemutatott anyagot.²⁰⁰ *Etnológia* című munkájában kiemeli, hogy a hagyományos népi kultúra tanulmányozásához elengedhetetlen az írott anyagok, források ismerete. A feljegyzések minden típusa – legyen szó kolostori feliratokról, expedíciók leírásáról, vagy naplójegyzetéről, levelezésekről – az etnikai sztereotípiák kialakításában jelentős szerepet játszik.²⁰¹

A kárpátaljai néprajzi szakirodalmat gazdagítja Hutterer Éva a 2013-ban megjelent *Népi gyermekjátékok Kárpátaljáról* című kötete. A játékok, mint a születéstől a halálig jelen

¹⁹⁶ Pávai: 2013: 278

¹⁹⁷ Sápy 2015: 355–362

¹⁹⁸ Cserlenyák 2016: 197–221; 2018: 662–670

¹⁹⁹ Cserlenyák 2020

²⁰⁰ Mihajlo 2011

²⁰¹ Mihajlo 2004

lévő cselekvési, tevékenységi forma bemutatása mellett az egyén életében betöltött szerepére is rávilágít.²⁰²

A kárpátaljai néprajzkutatás egy-egy időszakát bemutató, vagy egy-egy tematikát felölelő kötetei mellette a legteljesebb leírást e témában Kész Barnabás adja. Munkájában részletesen foglalja össze a kárpátaljai néprajzkutatás kezdeteit, és sorolja a néprajzi kutatásba is bekapcsolódó szervezeteket, intézményeket bemutatva azok tevékenységét. Valamint hiteles képet fest Ugocsa vidékének gazdasági életéről a paraszti életmód tárgyi világának bemutatása által.²⁰³

A temetkezési szokások leírása szempontjából igen jelentős P. Lator Ilona kutatása, aki a kárpátaljai Visk település halotti és temetkezési szokásait mutatja be.²⁰⁴ Kötetében külön fejezetben kitér a virrasztó énekekre, melyeket kéziratos füzetekből diktálás után énekeltek. Visk egyike Kárpátalja azon településeinek, ahol az énekdiktálás szokása sokáig fennmaradt. Kötete végén több kéziratos ének szövegét is mellékel.

A népi kéziratok gyűjtése kapcsán Kárpátalján az utóbbi években történt némi előrelépés. Adatokat az általam készített tanulmányokban is találhatunk, melyek között a salánki szakrális kéziratok és azok szövegei, valamint a temetési énektárak foglalnak el jelentős helyet.²⁰⁵ A kutatással a különféle tematikájú kéziratos füzetek széleskörű gyűjtését kezdtem el a kárpátaljai paraszti népi írásbeliség megismertetése és feltárása céljából.²⁰⁶ Külön tanulmányban foglalkoztam az énekdiktálásnak a vallásosság megélésében betöltött szerepével, valamint a halotti, temetési szövegek vizsgálatával, osztályozva azokat típusuk, eredetük szerint.²⁰⁷ Az eddig feltáratlan ismeretanyag, a virrasztó és temetési énekek Ugocsában fennmaradt lenyomatai, az azokat tartalmazó kéziratok hozzájárultak a vallási közösség, valamint a füzetek szerzőinek mind teljesebb megismeréséhez.

Számos feladat áll még a kárpátaljai néprajzkutatók előtt. Vannak olyan területek, köztük a népi írásbeliség kutatása, a népi kéziratok gyűjtése, mely még gyerekcipőben jár, csekély adat áll rendelkezésre e téren. A feltáratlan területek száma pedig igencsak jelentős. A terepen végzett kutatásaim során Kárpátalja egy szeletét sikerült feltérképeznem, viszont

²⁰² Hutterer 2013

²⁰³ Kész B. 2018

²⁰⁴ P. Lator 2005

²⁰⁵ Gál A. 2011: 58–59, 2013: 154–172, 2014a: 31–32, 2017: 882–908; 2020b: 5–10

²⁰⁶ Gál 2014b: 112–124; 2016: 29–40; 2020a: 137–142;

²⁰⁷ Gál: 2021b: 126–130;

Ugocsán kívüli településeken is találhatunk gyűjthető adatokat. A feltárt adatok az egyetemes magyar kultúrát és néprajzot gazdagítják, melyhez ezzel a munkámmal kívánok jómagam is némiképp hozzájárulni. Az Ugocsa területén végzett kutatás reményeim szerint Kárpátalja más vidékeire is kiterjeszthető, ugyanakkor másokat is kutatásra ösztönöz.

IV. A temetés főbb szegmenseinek bemutatása

IV. 1. Az emberi élet utolsó fordulója

A társadalom és a kisebb közösségek megmaradásának egyik záloga a közös múltban gyökerezik. A hagyományozódás útjain megőrződött szokások az idő folyamán természetesen formálódnak, azonban mindig egy kapaszkodót jelentenek, egy közös erőt, mely ma is összeköti a közösség tagjait. Napjainkban az egykor még élő szokásformák feloldódnak a jelenkori társadalom mindennapjaiban. Az *Én* veszi át a hatalmat. Egyre kevesebb olyan láncszemet fedezhetünk fel, mely helyben évtizedekre, vagy akár évszázadokra vezethető vissza. Az emlékezetben egyre kevesebb az olyan kötelék, mely élő kapcsolatot teremt a múlttal.

Az emberi élet fordulóinak legkiemelkedőbb eseményei a születés, a keresztelkedés, a házasság.²⁰⁸ Biológiai értelemben vett életszakaszokra épül, s bizonyos időhatárokat feltételez, amikor egyik szakaszból, fázisból egy másikba érkezik az egyén.²⁰⁹ A sort – normális esetben – a halálhoz, temetéshez fűződő szokások zárják le, s az emberi élet kiemelkedő ünnepei, fordulói közül a halál, a temetés, rendelkezik talán a leggazdagabb anyaggal. Mindegyik köré számos szokás és hiedelem fűződik, s mindegyik bizonyos értelemben egy közösségi alkalmat is teremt. Egyfajta átmenetek, állomások ezek,²¹⁰ melyek abban vannak az egyén segítségére, hogy egyik életszakaszból a másikba megfelelőképpen tudjon átlépni. Ahhoz, hogy ezeket a határokat átléphesse, el kell végeznie, vagy el kell szenvednie bizonyos rítusokat. Mert a változás nem mindig zökkenőmentes, az új környezetbe való bekerülés vagy átkerülés krízist idézhet elő.²¹¹ Átmenetek lévén viszont rendszert képeznek, ezért annak minden mozzanata meghatározott teendők szerint zajlik, s meghatározott jelentéssel bír.

Bátran kijelenthetjük, hogy a halál is az átmenetek egyike egy más, vagy másik világba, mely az élő ember számára létezőnek hitt, ám ismeretlen, kifürkészhetetlen. Az ősök

²⁰⁸ Fejős 2019: 7

²⁰⁹ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

²¹⁰ Keszeg 1991: 259

²¹¹ Fejős 2019: 6

íránt való tisztelet, akárcsak a saját múltunk iránti tisztelet, a jelenkori közösség identitástudatának meghatározója.²¹² Természetes, hogy a nemzedékek során megtanult és átvett ismereteket, értékeket a közösség minden tagja magáénak vallja.

A halálkép normatív, tehát meghatározza a társadalom tagjainak viselkedését.²¹³ A halál és a temetés körüli teendők pedig, melyek betöltik a két-három napot a haldoklás kezdetétől a halotti torig, mind az elválást, a búcsút, az elfogadást, a belenyugvást szolgálják. Ennél az állomásnál a rítusok, a cselekvéssorok főként a közösség számára jelentősek, hiszen az egyén – jelen esetben a halott – csak passzív elszenvedő alanya a cselekvéseknek.

IV. 1. 1. Felkészülés a halálra

A halál az élet természetes velejárója. Ahogyan a természet, úgy az emberi élet is ciklikusan változik. Fejős Zoltán Arnold van Gennep nyomán a következőket írja erről: *„Az ember a természet részeként, szükségszerűen alá van vetve a természet általános változástörvényeinek. Az ember nem független a világegyetemtől, így annak törvényeitől sem függetleníthető. (...) A világegyetem törvényei érvényesülnek az életkor változásaiban is.”*²¹⁴

Az emberi élet végességének tudata folyamatosan ott lebeg a gondolatok között²¹⁵ – mondhatja ezt akár a laikus is és a tudós ember is, noha a gondolat mögött mégis hatalmas érzelmi tartalom rejtőzik. A halottat és a halált valamiféle rend és felsőbbrendűség veszi körül. Minden ember másként tekint a halálra. Másként szemléli a fiatal, aki úgy hiszi, hogy „előtte még az élet”. Ennek megfelelően a fiatalok halálát a közösség is természetellenesnek tekinti. Ugyanakkor másként tekint rá a középkorú vagy az idősebb ember. Az időskori halál az elfogadott, a normatív, és az idősök felkészítik önmagukat rá. A kulcsszó a készülődésben rejlik. Mert valamennyien különbözőek lévén, nem kerülheti el senki, a halál mindenkit érint.

Egészen közhelyesen fogalmazva a halál hasonló az álomhoz, az örökké tartó álomhoz, mely során a lélek végleg elhagyja a testet.

*Isten hozzád nemes lélek,
Szívünkbe zárjuk emléked*

²¹² Kunt 1987: 36

²¹³ Pilipkó 1999: 333–34

²¹⁴ Fejős 2019: 8

²¹⁵ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

*Csendes álmod legyen oda lent
Lelked pedig örvendjen ott fent.*²¹⁶

Egy temetési népi ének néhány sorát idéztem, melyben a szöveg úgy közvetíti az elhunyt testét, mint az örökké tartó álomba süppedt anyagot. Számos hasonlót lehetne sorolni még ehhez.

A világunk több jelentést hordoz a pusztá létezésnél. Ahogyan Eliade megfogalmazza, világunknak célja van, akárcsak benne az emberi életnek és léleknek. Mind része az isteni teremtésnek. Nem tekinthető állandónak. Átmenetek keresztezik, melyek által egyik létezésből a másikba, vagy az életből a halálba jut az egyén. Mindez pedig a természet rendszeréhez kapcsolódik. Egyúttal pedig beleilleszkedik a tervezett világunk bonyolultan összekapcsolódó kereteibe.²¹⁷

Ilyen átmenet a halál is, s ennek okán a hívő parasztember nem fél a haláltól. Nem tragédiának, vagy tragédiák sorozatának fogja fel, nem az élet befejezésének tekinti, mellyel minden elmúlik és örökre megszakad, csupán a földi élet lezárásaként titulálja. A felfogás szerint csak a test hal meg, a lélek nem. A lélek kiszáll az emberi testből, eltávozik. Ez a halál.²¹⁸

Ahogyan növekszik az évek száma, úgy fogy az ember testi ereje. S mindez annak a jele, hogy „közeleg az utolsó óra”, s ők következnek. Ez a tudat határozza meg a halál előtti idő minőségét, cselekvéseik irányultságát és tartalmát. A falusi közösségek tagjai pedig méltósággal fogadták el a halál tényét.²¹⁹

Amikor egy idős ember a halálról beszél, tulajdonképpen saját halálára gondol, melynek „*olyan tisztességgel akarnak megfelelni, mint életükben a munkának s gyermekeik felnevelésének.*”²²⁰ A megfelelés alatt bizonyos cselekvéseket, cselekvéssorokat kell értenünk. A halált megelőző és az azt követő cselekmények mindegyikének hagyományos rendje alakult ki, melyek a már korábbi, halottal kapcsolatos hiedelmeken alapulnak.²²¹

A temetésre való felkészülés nem csak a család gondja és nem csupán akkor kezdődik, ha egy adott illető meghal a családban. Annál jóval korábban. Aki *már megette kenyere javát*

²¹⁶ Részlet Botos Árpád temetési kéziratából.

²¹⁷ Eliade 2009: 149–157

²¹⁸ Oláh 2015: 157

²¹⁹ Metcalf – Huntington 1991

²²⁰ Kunt 1976: 266

²²¹ Róheim 1925

– mondják ezt az ötven év fölötti emberre – az elkezdti utasíttatni utódait, fiait, lányait, hogy mit tegyenek halála esetén. Néha elárulja egyes féltve őrzött dolog helyét, mennyiségét, és rendelkezik azok felől. Az utasításokon túl elkészíti a halotti ruhát, vagyis azt az öltözetet, amibe a halálát követően öltöztetik majd. Ez általában egy ünnepi viselet úgy a nők, mint a férfiak esetében. Ugyancsak a halálra való készülést jelzi a haragosokkal való kibékülés, vagy az Istenben keresett megnyugvás. Ez utóbbi a buzgóbb és rendszeresebb imádkozásban nyilvánul meg.

Ugyanúgy az előkészületeket jelzi az a tény is, hogy újabb gyakorlat szerint egyre többen – házastársuk elvesztését követően – egyúttal saját sírjukat is elkészíttetik, vagyis „*dupla sírt*” csináltatnak, így biztosítva maguk számára helyet. Gyakran még életükben rendelkeznek sírhelyükről, vagy a fejfa díszítéséről. Saját édesanyámtól – aki római katolikusként református férjhez választott – nem egyszer hallottam azt az utasítást, hogy a református temetőbe temessék, a fejfára viszont egy pici keresztet is tétessünk majd.

A temetés magas költségekkel jár. Gyakran maguk az elhunytak korábban szóban vagy írásban gondoskodtak a majdani temetésük anyagi fedezetéről.²²² Természetes volt például, hogy a télen levágott disznó füstölt sonkája és szalonnája mindig „*ki kell, hogy tartson újig*”²²³, mert *sose lehet tudni*”.²²⁴ A temetés egészének lebonyolításához – és eleve az emberi élet fordulóíhoz kapcsolódó szokások végrehajtásához – szükséges javakat és tartalékokat *ceremoniális alapként* említi a szakirodalom.²²⁵ Ebbe beletartozott a pénzösszeg mellett a ruhanemű, különféle eszközök, tárgyak tartalékolása és időbeni beszerzése is.

IV. 1. 2. Előjelek

A néphagyományban számos előjel, népi jóslás, mágikus eljárás, megfigyelés jelzi a halál közeledtét. A parasztember figyelt minderre, látta és megértette a természet jelzéseit. Az intő jeleket nem hagyta figyelmen kívül. Az ide sorolható adatokat a szakirodalom *haláljóslás* vagy *előjelek* címszóval illeti és csoportosítja.²²⁶

²²² Bánkiné Molnár 2007: 456

²²³ *újig* = a legközelebbi disznóvágásig

²²⁴ Zán F., salánki adatközlő

²²⁵ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 07. 13.)

²²⁶ Kunt 1990

Ezek az előjelek nem feltétlenül a halált megelőző időben jelentkeztek. Egyes jelekre, jelenségekre már a születéskor vagy az emberi élet jeles alkalmain, fordulóin felfigyeltek és vigyáztak, netán óvakodtak bizonyos tevékenységektől. Ennek megfelelően alakították az egyes események rendjét, betartva számos előírást és tiltást. Kunt Ernő öt csoportba – 1. a halálra vonatkozó általános jóslatok, 2. általános tilalmak, 3. a halált közvetlenül megelőző jelek, 4. a halált kísérő jelek és 5. a halált követő jelek – sorolta az előjeleket.²²⁷

Már az egyén születésének egyes mozzanata is egyfajta jelekként szolgált.²²⁸ Ugyanez jellemző a házasságkötés alkalmaira is, amikor szintén a környezet intéseiből halálra utaló jeleket figyeltek meg, elsősorban arra vonatkoztatva, hogy melyik házastárs hal meg korábban. Salánkon például úgy tarották, hogy „...*ha a lakodalom napján halott van a faluban és az férfi, akkor a férj fog hamarabb meghalni, és fordítva*”.²²⁹

A természeti jelenségek változásaiból, az állatok vagy az emberek viselkedéséből is tudtak a halálra következtetni. A bagoly huhogása, a kutya vonítása, korábbi halott álomban való megjelenése, netalán a koporsó kivitelek az udvaron visszamaradt virágcsokor – mind egy újabb halottra, halálesetre utalt.²³⁰ Egyes előjelek ősrégi pogány hiedelmek közé sorolhatók.²³¹

A halált közvetlenül – néhány nappal vagy héttel – megelőző jeleket is figyelték és komolyan vették. Gyűjtésem során a leggyakrabban a kutya vonítását említették. „*Ha a kutya sokat vonít, akkor halál közeleg*”.²³² Ugyanígy a kuvik hangja is félelmet keltett. „*Ha a kuvik szól, halott lesz a faluban. Meg ha a bagoly vagy a kuvik az ablakba száll, vagy a házra, akkor is halottat jelent*”.²³³ Fokozottan figyeltek az ilyen jelekre, vagy jelek sorozatára abban az esetben, ha a házban nagybeteg volt.

Fertősalmáson a kuvikhoz kapcsolódóan a következőket mondták: „*Mamám ebbe soha nem hitt*.”²³⁴ „*De ebbe van igaz, mert apám amikor nagyon beteg vót, nem tudott menni se, csak ült kint a kapu alatt. Az meg (értsd: a kuvik) rászállt a kapura. Az unokám meg*

²²⁷ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/#4> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

²²⁸ Kunt 1990

²²⁹ László M., salánki adatközlő

²³⁰ Adorjáni 2006: 18

²³¹ Nagy Ö. 1991: 181

²³² Zán F., salánki adatközlő

²³³ László M., salánki adatközlő

²³⁴ Botos M., fertősalmási adatközlő

*hessegetni kezdte. Apám meg mondta, hogy haggyad fiam, az értem jött, és utána nem sokkal meg is halt.”*²³⁵

A mélyen vallásos ember igyekszik racionális magyarázatot találni az ilyen esetekre. A fenti példánál maradva Fertősalmási adatközlőm elmondta, hogy a közelben volt egy nagy fenyőfa, amelyik mindig tele volt kuvikkal. Így annak a kapun való megjelenése szinte szokványos volt számára. Nem úgy egy beteg ember számára, aki hitt abban, hogy nem véletlen volt a kuvik megjelenése.

²³⁵ Botos Á., fertősalmási adatközlő

IV. 2. A temetés előkészületei

IV. 2. 1. Teendők a halott körül

A halottat és a halált valamiféle rend és felsőbbrendűség veszi körül. Ezért találkozunk rengeteg előírással és tiltással, mivel ennek a rítusnak is megvan a maga szabályszerűsége.

Salánkon a temetés körüli teendőket a legtöbb esetben a közeli családtagok végezték. Korábban ez alól csupán a *halottmosó asszony*²³⁶ volt a kivétel, aki a szegényebb réteg szülötteként némi adományért cserébe végezte feladatát.²³⁷ Utóbb ez a szerep is a családra hárult.

A halál beálltakor a „...*legelső teendő volt megmosni és felöltöztetni a halottat, míg az meg nem mered. Ezt általában egy közelebbi hozzátartozó végezte*”.²³⁸

Ha férfi halt meg, egy közeli férfi családtag mosdatta, ha nő halt meg, akkor egy asszony végezte ezt a feladatot. Fancsikán máig is emlékeznek a halottmosó asszonyra. De voltak, akik még életükben megszabták, hogy őket nem mosdathatja senki más haláluk után, csak a családtagok.”*Édesanyának négy lánya vót, s már akkor monta, hogy engem senki ne mosdasson, csak ti!*”²³⁹ A halottmosó vizet aztán olyan félreeső helyre öntötték, hogy abba senki bele ne léphessen.

A halottmosó asszony nem egyedi az említett településeken. A szakirodalom is említi ezeket az idősebb szegényparaszt asszonyokat, akik számára a halottmosásért kapott térítés mellékes jövedelemnek számított. Főként jómódú családok tehették meg, hogy halottmosó asszonyt hívtak, de azok is ehhez folyamodtak, akik féltek, irtóztak a halottól. Számos helyen a bába egyszemélyben a halottmosó asszony is, akinek díjazásként egykor néhány forintot juttattak, és részesedhetett a halott ruhájából, ágyneműjéből is.²⁴⁰ Maga a halottmosás gyakorlata viszont az egész nyelvterületen, sőt a szomszéd népeknél is ismert volt.²⁴¹

²³⁶ Nagykomjáton végzett kutatásom alkalmával jómagam is beszélgettem egy halottmosó asszonnyal. Adatközlőm elmondása szerint őt hívták minden halotthoz, s ő végezte el ezt a feladatot. Az ő munkája volt a koporsóba teendő kendők és terítők varrása is.

²³⁷ Pilipkó 1999

²³⁸ László M. salánki adatközlő

²³⁹ Gajdos R. fancsikai adatközlő

²⁴⁰ Morvay 1979: 449, Dienes 1982: 167

²⁴¹ Kunt 1991: 505

A halottra a legszebb ruháját adták rá, ünneplőbe öltöztették, mely öltözetet az adott illető már életében kijelölte. Az időskorúaknál ugyanis a mai napig bevett szokás, hogy egy szép ruhát félretesznek, s azt csak haláluk esetén adhatják rá a hozzátartozók.

Fertősalmási adatközlőm elmondása szerint fontos volt mielőbb valami egyenesre lefektetni a halottat. *„Ki kellett venni a párnát a feje alól, aztán amikor jött a család, megmosdattuk. Oszt akkor mondták, hogy azt a vizet, amivel mostuk, oda kell önteni, ahun nem járunk.”*²⁴² Az okát nem tudták megmagyarázni csupán azzal, hogy *„mindég ezt hallottam a nagymamámtól, hogy ne oda öntcsék, ahun járnak, hogy ne lépjenek bele.”*²⁴³ *„A halottmosó vizet mindig a vécébe öntötték, az álkendőt meg a koporsóba tették a feje alá”*.²⁴⁴

A halott öltöztetésének feladatát ma a családtagok egyre nehezebben vállalják. A jelenlegi kötelező orvosi jelentések miatti szükséges vizsgálatok okán, melyeket a kórházban végeznek, a halottat az egészségügyi intézmény erre kijelölt munkatársa öltözteti.

A halott mosdatása és öltöztetése után az állát egy, leggyakrabban fehér színű, kendővel felkötötték. Ezt a darab ruhát *álkötőnek* nevezik. Salánkon nagyon vigyáztak, hogy az álkötőt használat után elégeessék, vagy a halottmosó vízhez hasonlóan jól elrejtssék. Fertősalmáson közvetlenül a koporsó lezárása előtt vették le az álkötőt a halottról. *„Mi a családba le szoktuk venni, oszt csak oda beletesszük a párna alá.”*²⁴⁵ *„Anyámnak is, meg apámnak is nájlonzacskóba tettem és be a párna alá a koporsóba”*.²⁴⁶ Néhol az álkötőt csak kikötötték és úgy a halott nyakán hagyták. Lényeg, hogy ne kerüljön ki a koporsóból.

Az öltöztetést követően a legtöbb helyen a halottat *„...egy szalmazsákra fektették, s azon virrasztották. A koporsóba csak a temetés napján, fűlsírkor tették”*.²⁴⁷ Az ötvenes évekig Salánkon egy asztalra helyezett szalmazsákból készítették el a ravatalt. A koporsó elkészültéig ide fektették a halottat. Ma az ágyra teszik, amíg a koporsó el nem készül. Fancsikán egyenes felületre, asztalra, vagy két összerakott székre tették. Ezt még néha megemelték, ha alacsony volt, hogy a halottat jobban láthassák a virrasztásra érkezők.

²⁴² Botos M., fertősalmási adatközlő

²⁴³ Botos M., fertősalmási adatközlő

²⁴⁴ Varga A., fancsikai adatközlő

²⁴⁵ Botos Á., fertősalmási adatközlő

²⁴⁶ Botos M., fertősalmási adatközlő

²⁴⁷ Zán F., salánki adatközlő

Koporsóba itt is gyakran csak a virrasztás után került. A koporsós ravatalozás a 20. századra vált általánossá. A jelenség a temetkezési vállalkozók megjelenésével függ össze.²⁴⁸

A koporsókat egykor a kolhozban készítették. A halálesetet követően méret szerint rendelték meg. A készítése – festés és szárítás – időigényes volt. Emiatt történhetett, hogy a halottat gyakran koporsó nélkül, kiterítve virrasztották.

Salánk szomszédságában lévő településen, Nagykomjáton például a temetőben tartottak egy deszkát, s ha valaki meghalt, arra fektették le. Ezt nem volt szabad az ágyra tenni, ezért a ház vagy a szoba közepére helyezték, és csupán egy lepedővel takarták le, úgy tették rá a halottat.

Salánkon a koporsó feliratokat egyetlen ember készített, aki rajzolt betűket vágott ki habszivacsból s azokat ragasztották a koporsóra. Más technika és megoldás akkoriban szinte elképzelhetetlen volt a lakosok számára.

A halottat az *elsőházba*, a *tisztaszobába*, vagyis a ház legszebb helyiségébe *terítették ki*, melynek ablakai az utcára néznek. A halottat lábbal a kijárat felé helyezték el, háttal az ablaknak. Salánkon és Fertőszalmáson ma az egyház szolgáltatja a *talpfákat* is, melyekre a koporsót tették. A koporsó a szoba közepére került, általában a mestergerenda alá, hogy a hozzátartozók körbe tudják állni. A virrasztáskor ugyanis a családtagoknak közvetlenül a halott mellett kell állniuk, viszont annyi helyet kell hagyni, hogy a virrasztásra érkezők odamehessenek a családtagokhoz részvétet kívánni, esetleg megtekinteni a halottat.

Az idősebb generáció ma is igen nagy gondot fordít arra, hogy legyen a házban egy olyan szép és tiszta hely, ahonnan majd őket lehet temetni, hiszen ilyen esetben azok a személyek is belépnek a házba, akik nem járatosak.

Temetéskor a tisztaszobát, a halottas szobát átrendezték. A takarítást, rendrakást a halál beálltakor megkezdték, sőt, ha hosszas haldokló volt a családban, már akkor elkezdtek készülni a temetésre. A tükröket, vagy a szekrényeket letakarták fehér vászonnal, ha fűtött volt a helyiség, a tüzet eloltották. Amíg a halott a házban van, az ablakokat sem nyitják ki, és gondosan ügyelnek, hogy az ajtó se maradjon sokáig nyitva. A tükör letakarása vagy az

²⁴⁸ Csiszár A. 2007: 38–39

ablakok, ajtók zárva tartására magyarázattal nem tudtak szolgálni adatközlőim. A teendők többsége nem keresztyén eredetű gyakorlat,²⁴⁹ viszont mai napig nagy gondot fordítanak rá.

Szokás volt még egy kis tányéron ecetet tenni a koporsó mellé, mondván, ez elszívja a szagokat. Némely háznál, főként nyári időszakban egy lavór hideg ecetes vizet tettek a ravatal alá, remélve, hogy némiképp hűti a testet, illetve eltompítja a szagokat. *„Ha a halott nagyon fűvódott, mer ojan beteg vót, akkor sarlót tettek a hasára, vagy sót tettek a koporsóba a test mellé”.*²⁵⁰

A víz ravatal alá tételét azzal próbálták és próbálják magyarázni, hogy hűti a halottat. Pedig itt egyes utalások szerint mágikus cselekményről van szó. A testet megrontó gonosz lélek elleni védekezés eszköze a víz, mivel ennek a léleknek az a tulajdonsága, nem tűri a vizet, nem szeret a víz felett járni.²⁵¹

A koporsóba egykor varratott, ma megvásárolt fehér szemfedő kerül, valamint kispárna a halott feje alá. Emellett gyakran került a halott mellé egy Biblia, vagy esetleg valamely személyes tárgy. Férfiak esetében a kalapot vagy a görbebotot tették a koporsóba. A halott lába alá hímzett kendőt tettek, hogy a másvilágon tudjon bele törülközni. Teljesen pogány elemekre visszavezethető a szokás, miszerint a koporsóba helyezik a halott kedvenc tárgyait.²⁵²

Ha valaki, a közösség megítélése szerint, nagyon jó volt életében, akkor a csizmáját is a koporsóba tették, vagy a lábára húzták, s mint mondták *„ő csizmával megy a mennyországba”*.

IV 2. 2. Harangozás

A harangszó jel, a hírközlés alapvető és elterjedt formája. Az emberi élet fordulóinak egyes jeles eseményét a harangszó segítségével adták hírül. Halálesetkor, a halott elbúcsúztatásában is nagy szerep jut a harangszónak. Ezzel a közösség tudomására jut, tehát szélesebb körben is hivatalossá válik a haláleset.

²⁴⁹ Nagy Ö. 1991 – írása szerint nem keresztyén eredetű a tükör letakarása, az óra megállítása, a szoba átrendezése, sőt, még a halott földre vagy deszkára fektetése sem.

²⁵⁰ Pihor E., fancieskai adatközlő

²⁵¹ Csizsár Á. 1967: 182–183

²⁵² Nagy Ö. 1991: 182; Kunt 1991: 506

A halálesetről az elsők között az egyházi vezetőt, tisztségviselőket, a pénztárost értesítették, majd pedig a harangozót, hogy az kötelességének eleget téve kondítsa meg a harangokat a halott tiszteletére. A feladatot általában a család egy férfitagja vagy hozzátartozója végezte.²⁵³ Ezt a személyt egyes helyeken *funerátornak* nevezték.²⁵⁴

A harang szava a település minden lakójának vitte a gyászos hírt.²⁵⁵ A katolikusoknál a halál beálltakor meghúzták a harangot. A protestáns felekezetűeknél meghatározott rendje volt a harangozásnak. Ha a halál délután történt, akkor már aznap este megszólaltak a harangok. Ha késő éjszaka történt a halál, akkor csak másnap reggel értesült a falu a szomorú hírről. Ez a mai napig így szokás a kutatott településeken.

A harangozásnak speciális jelrendszere van, mely vidékenként, felekezetenként változik, s melyből a falusi ember meg tudta állapítani, hogy templomba hívogat-e a harang, vagy temetésre.²⁵⁶ Másként szólt a harang az istentisztelet vagy mise kezdetén, és a temetésre hívogatva.²⁵⁷ Sőt, tovább menve, másként harangoztak a halott nőknek és gyermekeknek, valamint másként a férfiaknak.²⁵⁸ Faggyas Lajos *Kelemér* című néprajzi leírásában megjegyzi, hogy férfiaknak kis haranggal harangoztak háromszor, a nőknek és a gyermekeknek ugyanazzal a kisharaggal kétszer.²⁵⁹ Móricz Kálmán *Nagydobrony* című monográfiájában hasonlóan ír, megemlíti ráadásul, hogy presbiter halála esetén fekete zászlót is tűztek a toronyba.²⁶⁰

A harangozó úgynevezett *verset* húzott, kicsi és nagy haranggal váltakozva. A vers a megállás nélkül húzott harangszó elnevezése.

Fertősalmáson a halott férfiaknak négy verset, a nőknek hármat húztak pár perces szünetekkel. A településen régen tizenkét verset húztak. „*Onnét tuggyuk, hogy ki halt meg. Még Romániában is ha harangoznak, figyejjük, hogy nőnek vagy férfinek szól a harang, mert ugye áthallik a határon, nem messze van az.*”²⁶¹ Gyerek esetében nem tettek különbséget Fertősalmáson. Fancsikán csak egyszer kondul meg a harang, s jelenleg nincs különbség a

²⁵³ Felhősné Csiszár 1986

²⁵⁴ Novák 2005: 31

²⁵⁵ Hoppál 1970: 55–56

²⁵⁶ Paládi – Hoppál – Kósa 1979: 468

²⁵⁷ A harangok *félrevere*se is egyfajta jel, mely a veszélyre figyelmeztet. Árvíz, tűzvész esetén vagy nagy vihar közeledtével *félreverik a harangokat*.

²⁵⁸ Csapó 1977: 65

²⁵⁹ Faggyas 1986: 260

²⁶⁰ Móricz 1993: 210

²⁶¹ Botos Á., fertősalmási adatközlő

férfi vagy nő fölött húzott harangszó között. „*De régen másképp vót. Férfiaknak húztak két egyest, aztán egy kettest, a kicsiknek külön húztak. Ez minden faluban másképp vót*”.²⁶²

Salánkon a nőknek két egyest harangoztak, a harmadikat pedig összehúzták. A férfiaknak eggyel többet, tehát három egyest húztak, s a negyediket összehúzták.²⁶³ Tehát kis szüneteket közbeiktatva elsőként a nagyharanggal, az utolsó verset pedig a kisharanggal összehúзва harangoztak.

Egy halott esetében általában két napig harangoztak. Amint a harangozó értesült a halálesetről, az azt követő reggel, délben vagy este meghúzta a harangot. Ha a halottat másnap temették, akkor még másnap reggel és délben, valamint temetésre hívogatva szólalt meg a harang. Ha harmadnap temették csak el a halottat, akkor a harang másnap is háromszor kondult meg a halott tiszteletére.

Salánkon a mai napig él az a szokás, hogy ha a település egykori lakosa, aki már külföldön vagy netán a szomszéd faluban élt és meghal, az ő tiszteletére is legalább egyszer megszólal a harang.

Hozzá kell tennünk, hogy a 90-es évekig sok helyen kézzel harangoztak. „*Annak idején még én is harangoztam, mert apám harangozó vót, és vót ojan, hogy én mentem hejette. De nagyon nehéz vót.*”²⁶⁴

A harangszó nemcsak a halálesetről értesíti a közösséget. Harangozás jelzi a temetésre való gyülekezés kezdetét, és annak szava jelzi a temetési szertartás végét. Majd pedig a harangszó kíséri a halottat utolsó útjára a temetőig.

IV. 2. 3. Hívogatás

A halál hírül adásának része volt – az egyházi személyek értesítését követően – a temetésre (és ezzel együtt a virrasztóba) való hívogatás. Nemcsak Ugocsában, hanem Kárpátalja szinte minden magyar településén gyakorolták. Itt a református közösségekben a család, a szomszédság, a közeli ismerősök segítettek a temetés megszervezésében. A halottas háznál összegyűlt elsőként a közeli rokonság, és a családtagokkal együtt listát készítettek, *összeírták*, hogy kiket kell meghívni a temetésre. Akárcsak egy lakodalomba. A lista elkészítését

²⁶² Botos Á., fertőszalmási adatközlő

²⁶³ Pilipkó 1999: 35

²⁶⁴ Turda P., mátyfalvai adatközlő

sohasem bízták szomszédra vagy távoli rokonra, félve attól, nehogy valaki kimaradjon. Ha valakit mégis kifelejtettek, akár egész életre szóló sértődés alakulhatott ki a családok között.

A hívogató személye is meghatározó volt. Salánkon olyan embert bíztak meg a feladattal, aki közel állt a családhoz, idősebb volt és tekintéllyel bírt, nemcsak családja körében, hanem az egész településen. Egyfajta szószóló volt. Ő volt az, aki végigjárta a falut és értesített minden listán lévő személyt a halálesetről, valamint hívogattott a virrasztóba és a temetésre. Fertőszalmáson általában a szomszédot bízták meg a feladattal. Fancsikán és Mátyfalván viszont nem hívogattak. Ott a család és a rokonság tagjai átadták egymásnak a halálhírt.

A hívogató hírt adott a meghívottaknak az esetről. Szövegük nem formalizált, általában a következőket mondták el: „*Sajnálattal tudatjuk, hogy XY meghalt (mikor). A család elvár titeket a temetésre*”.²⁶⁵ Majd hozzátette a virrasztó és a temetés időpontját. A hívogatás alkalmával szólították meg a sírvájásra kijelölt férfiakat: „*Elvárnak sírt is vájni*”.

A hívogatás mára elmaradt. A család, a barátok, közeli és távoli rokonok önszántukból mennek el a temetésre, hogy elbúcsúzzanak a halottól. Fertőszalmáson Botos Árpád kézírataiban és feljegyzései között megtalálható adat alapján (Kép 1.) a virrasztóra, ezzel együtt a temetésre való hívogatás 1993-ban ért véget.

Akit meghívtak, annak illet megjelenni a virrasztóban és a temetésen is. A megjelenést szinte kötelezőnek érezték, hiszen ezzel tudták kifejezni az elhunyt iránti tiszteletüket, valamint a család iránti együttérzést. Sokan a részvét mellett tanácsokkal igyekeztek segíteni a gyászoló családnak, némi támogatással, biztató szavakkal.

A hívogatással rövid időn belül a közösség egészének tudtára adták az elhunyt kilétét. Egy-egy haláleset, akárcsak az emberi élet egyéb fordulói a hétköznapi egyhangúságából való kilépés, mely nemcsak egy családot, hanem az egész közösséget, az egész települést megmozgatta.²⁶⁶

²⁶⁵ Zsoldos E., salánki adatközlő

²⁶⁶ Bánkiné Molnár 2007: 455

3. Félép Érték

on: 27. Várda, 1. 12. 1993

A kántorokosolást kezdtem:
1993-2016. Almás

Halottaink 1993-ban

1. Bakk János = Főgér	I. 1-2 = 81
2. Engi Juci	I. 11-12 = 71
3. Samok Rózi, Sándorné	I. 16-17 = 98 év
4. Bakos Elek ifj.	II. 14-16 = 32 év
5. Jäger Pistóné Érika	III. 16-17 = 77 év
6. Olcsó Ferencné, pulkó apr.	19-21 = 80 év
7. Isoldi Érika	III. 3-5 = 82 év
8. Kémez Zoltán ifj.	III. 30-1 = 52 év
9. Papp György Teréz	III. 4-5 = 88 év
10. Buro János	aug. 11-12 = 78
11. Szabó Irén	aug. 10-12 = 83 év
12. Zénne Bohdán	aug. 15-16 = 59 év
13. Kémez Zoltán id.	okt. 18-19 = 79 év
14. Szöllősi Elek	nov. 15-17 = 64 év
15. Biki Sándor	nov. 23-24 = 85 év
16. Szabó Irén	nov. 28-30 = 58 év

↑
Itt a hívogatás a virrasztásra elmaradt

17. Zénne Kálmán Planka	dec. 23-24 = 85
18. Papp György	dec. 25-26 = 85

ben búcsúzik
aládja =
nyében búcsúzik
családja =

11
Hív. 0963529872
M5 0669602853
1300000
Eleme

Képl. Botos Árpád kézirata, melyben jelzi, hogy 1993-ban Szabó Irén temetésénél maradt abba a hívogatás. (Fotó: Gál Adél)

A családhoz közel álló barátok, szomszédok, rokonok a mindennapi munkát félretéve igazították napjukat a virrasztáshoz és a temetéshez, illetve a háznál való segédkezéshez, tudva azt, hogy a temetési háznál az egykori szokás szerint a család tagjai nem főznek, és semmilyen házimunkát nem végezhetnek. A virrasztás előtt a közeli felkeresték a családot, felajánlva segítségüket, hozzájárulásukat a temetéshez. A hozzájárulás anyagiakban is megmutatkozott. A szomszédok megrakott kosarakkal érkeztek, lisztet, tojást, rizskását, szalonnát, paradicsomlevet, tojást stb. vittek. Mindezek a virrasztásra és a torra készült ételek alapanyagai voltak. Mára többnyire pénzt adnak a gyászoló családnak, hogy pótolják az ilyenkor keletkező költségeket.

IV. 3. A siratás

A *siratás* azon temetéshez fűződő, legrégebből fennmaradt szokások egyike, amely szinte mindenhol ismert volt. Dörnyei László a legősibb múltból fennmaradt szokásként említi.²⁶⁷ A halott siratása egyházi feladat is. Eredete a keresztyénség kialakulásáig vezethető vissza, amikor az egyházi vezetők jónak látták a halottat anyanyelvén is elsiratni, nemcsak latinul. A siratók valamilyen formában a legtöbb helyen napjainkig fennmaradtak.²⁶⁸

A siratás a temetés egyik leglátványosabb szokáseleme. A közvetlen hozzátartozók kötelességének tekintik.²⁶⁹ Feladata az, hogy kifejezésre juttassa a veszteség okozta fájdalmat.²⁷⁰ Az énekeket a szokásköltészetben belül említi a szakirodalom, az emberi élet fordulóihoz köthető rítusénekeként.²⁷¹

A szokásnak megvan a saját rendje.²⁷² Tipikusan női feladat, mely során az arra hivatott asszonyok hangos sírással sorolták a halott erényeit, sokszor rímbe szedett énekkel jajgatás közepette siratták a halottat. Ez szükséges volt, társadalmi és pszichológiai szempontból nélkülözhetetlen.²⁷³ Úgy tartották, hogy azt a halottat, akit nem sirattak, azt nem is szerették.

A kiterített halott felett a *siratást* nappal végezték, amikor a halottat kellőképpen elkészítették, tehát megmosdatták, felöltöztették és kiterítették, a *virrasztást* pedig éjszaka.

A siratás egyfajta improvizált, rögtönzött szöveggel, siratóénekekkel történt.²⁷⁴ Voltak azonban bevett formulái, melyet sírás és jajgatás közepette mondtak el a halott mellett. Ilyen volt a megszólítás, az elhunyt keresése, erényeinek felsorolása.²⁷⁵ Siratni nem mindenki tudott.

Az általam kutatott ugcsoi közösségekben nem találtam erre vonatkozó konkrét adatokat, szövegeket. A siratás e formáját nem gyakorolják. Jellemző viszont a spontán,

²⁶⁷ Dörnyei 1993: 51

²⁶⁸ Dömötör – Szendrei 1981: 448

²⁶⁹ Kiss 1966: 156

²⁷⁰ Dimény 2002: 155

²⁷¹ Dömötör 1988: 575–576

²⁷² Schram 1972: 682–683

²⁷³ Kríza 1993: 24

²⁷⁴ Schram 1972: 682

²⁷⁵ Felhősné Csizsár 1986: 15

öntudatlan, érzelemkifejező sírás, mely ösztönszerűen kerül felszínre. Nem siratóasszony által elmondott szöveg ez, csupán a hozzátartozók fájdalma hangosan kimondott szavakba, sírásba öntve. Megelevenedik ebben az utolsó találkozás élménye, a közelmúlt, a halál előtti közvetlen események emléke, vagy az elhunyt jó cselekedetei, pozitívumai.

Egy-egy halott esetében ma is megjegyzik, hogy nagyon megsiratták, vagy csak alig. Különbséget kell tennünk ugyanis a *síratás* és a *sírás* között. Míg a síratást a temetés részének tekintették, addig a sírást, a túlzott sírást tiltották. Mint mondták, a hangos sírással megnehezítették a meghalást.²⁷⁶ Esetenként úgy tartották, hogy a halott nem tud addig nyugodni.²⁷⁷ A közeli családtagoktól szinte elvárt dolog, hogy a koporsó mellett állva akár a virrasztáson, akár a temetésen, hangosan is sirassák az elhunytat. Ám túlságosan sem szabad síratni, mert *visszasírják a halottat*.²⁷⁸ A visszasírásnál olyan esetekről van szó, hogy a meghalt testbe éppen csak visszatér a lélek. Ám ez rövid ideig tart csupán. „*A visszatért élet nem tartós.*”²⁷⁹

Azáltal, hogy nem sirathatják túlzottan az elhunytat, a hozzátartozók fájdalmát bizonyos keretek közzé szorítja a közösség. Mintegy felügyeli a halott körüli teendőket, a viselkedést.

A síratást, túlzott sírás visszafogását a temetési kéziratok énekszövegei nagy számban említik:

„*Ne zokogjatok hű kedvesek // Kik itt most gyászba öltöztetek // Fáradt volt már az agg vándor // Hadd nyugodjék síri ágyon...*”²⁸⁰

„*Kedveseim ne sírjatok // Tovább ügysem maradhatok...*”²⁸¹

Egyes salánkiak máig emlékeznek olyan sirató szövegre, amely a halál körülményeit nem ismerők számára „*komolytalanul*” hat. A halottat sirató nem figyelve mondandójára, nem úgy fogalmazta meg gondolatait, ahogyan szerette volna, ellenőrizetlenül rakta egymás mellé a szavakat.²⁸² Mondandója így nevetségessé vált, és még évek múlva is felidézik. A

²⁷⁶ Felhősné Csiszár 1986: 13–14

²⁷⁷ Körner 1970: 62

²⁷⁸ Csiszár Á. 1967: 173

²⁷⁹ Csiszár Á. 167: 173

²⁸⁰ Részlet Paládi Etelka kéziratából (11. ének)

²⁸¹ Részlet Paládi Etelka kéziratából (13. ének)

²⁸² Kunt, 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/#4> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 30.)

szakirodalom *siratóparódiákként* emlegeti ezeket.²⁸³ Károly S. László a siratótípusok funkció szerinti elkülönítésekor külön csoportban tárgyalja a paródiákat.²⁸⁴

Jaj, öreg, öreg, mindened hideg, csak a tőköd meleg”.²⁸⁵ A szöveg magyarázatát pedig a halál körülményei között kell keresnünk.

*„Ippen sütőtököt készítettek a családba, s mire megsült a tők, meghalt az öreg.”*²⁸⁶

Egyesek a következőképp emlékeznek a szövegre: *„Elek, Elek, mindened hideg, csak a tőköd meleg.*²⁸⁷

Megint mások ugyanezt a helyzetet a következőképp tolmácsolták:

*„Tőköd a padon, te a ravatalon, ki dugja be, ahol csurog, csepeg.”*²⁸⁸

A fenti példák párhuzamait megtalálhatjuk Ujváry Zoltán *A temetés paródiája* című kötetben is az ajaki parodisztikus szokások leírásában.²⁸⁹

²⁸³ Dömötör – Szendrei 1981: 448

²⁸⁴ Károly S. 1977; Károly S. 1988: 612

²⁸⁵ Homoki Á. salánki adatközlő

²⁸⁶ Borsos R. salánki adatközlő

²⁸⁷ Borsos R. salánki adatközlő

²⁸⁸ Egy tetőfedő bádogos halálakor hangzott el, aki megfulladt a sütőtök evése közben.

²⁸⁹ Ujváry 1978: 106

IV. 4. A virrasztás

IV. 4. 1. A virrasztás terei

Az ugocsai falvak többségében háztól temetnek²⁹⁰, melynek része a halottas háznál való virrasztás. A virrasztó olyan közösségi tér, mely létrejött a halotthoz való viszony egyik kifejezője. A virrasztó egy olyan struktúrák alkotta rendszer egésze, mely nagyban meghatározza az egyén és a közösség viselkedését. A halálhoz kapcsolódó terek egyike, mely nem tartozott szorosan az egyházi szabályozáshoz, sőt, paraliturgikus, vagyis a temetésnek az egyházi normák és szabályozások által el nem fogadott eleméhez tartozik.²⁹¹

Salánkon a református és a görögkatolikus temetőben ugyan épült erre a célra szolgáló kápolna, a falusiak azonban nem veszik azt igénybe. A halottakat otthon, a saját udvarán és házában virrasztják, majd innen temetik is.

A halottat nem volt szokás egyedül hagyni, és ma sem az. Úgy tartják, mindig kell, hogy mellette legyen valaki. Maga a virrasztás a felravatalozott halott éjszakai őrzését jelenti. A hagyományos összejövetelek egyikének számított,²⁹² ahol a hozzátartozók – rokonok, szomszédok, ismerősök – általában egy éjszakát virrasztottak. A közösség tagjainak megjelenése által nyilvánvalóvá vált, hogy a virrasztás nem csupán a halott családjának kötelessége, „ügye”, hanem egy egész közösségé.

A virrasztó „hivatalos része” mindig egy előre meghatározott időpontban történt, hogy a családtagok, rokonok, barátok, vagy mindazok, akik tiszteletüket kívánták tenni a halott felé, elbúcsúzhassanak tőle. A virrasztásról egykor a hívogató értesítette az érintetteket, akik a hírt továbbadták a szomszédoknak, barátoknak. Ide mehettek azok is, akiket nem hívtak, aki úgy érezte, hogy tartozik ennyivel a családnak, az elhunytanak. A közösség összetartozásának egyik kifejeződését látjuk ebben. De megmutatkozott az is, hogy az elhunyt milyen fontos szerepet töltött be a közösségben, vagy mennyire értékelték őt életében.

²⁹⁰ A koronavírus-járvány, majd pedig a háborús helyzet okozta kényszerű változások hatással voltak a virrasztásokra és temetésekre is. Szerényebben, szűkebb körben, gyakran a közeli családtagok hiányával tartották és tartják az alkalmakat.

²⁹¹ Somfalvi 2017: 51

²⁹² Tátrai 1982b: 572

A virrasztóba az esti munkák elvégzése után gyülekeztek, általában este hét órára. Télidőben korábban. Maga a virrasztó egykor több óra hosszát tartott. Mátyfalván visszaemlékezések szerint általában éjjelig virrasztottak. Szőlősgyulán a 90-es években a virrasztó éjszakába nyúlóan, körülbelül hajnali 2 óráig tartott. 1998-tól, amikor nők kerültek a kántori és diktáló szerepbe, már csak éjjelig virrasztottak. Az évek folyamán pedig egyre csökkent ez az időtartam is. A virrasztás ideje mára lényegesen rövidebb lett,²⁹³ csupán egy-két óra hossza.

„Hat vagy hét órátú vót a vérrasztás, egészen tíz órákig is eltartott, meg éjjelig.”²⁹⁴

„Régen hosszú vót a vérrasztás, éccaka tíz óráig is virrasztottunk meg tovább. Ma meg lecsökkentették. Elénekelünk nyolc éneket és többet nem. Alig egy órát tart a vérrasztó.”²⁹⁵

A virrasztásnak, vagyis az éneklésnek nem lehet pontosan meghatározni az idejét, mivel a körülményektől is függ mindig, hogy meddig tart. A kedvezőtlen, esős, hideg időjárás esetén például igyekeznek mihamarabb befejezni.

A virrasztóba férfiak és nők is eljártak. Az asszonyok inkább a halott körül gyűltek össze, beszélgettek, énekeltek, vigasztalták a családtagokat, imádkoztak stb. A férfiak a ház egy másik helyiségében vagy az udvaron egy nagy asztal köré ülve halottas énekeket énekeltek.

Ezzel tulajdonképpen a *virrasztás tereit* neveztük meg. Ezek egyike a *„halottas szoba”*. A *tisztaszobában* a koporsó körül összegyűlt családtagok tartózkodnak, és az oda kis időre bemenő rokonok, szomszédok, ismerősök. A másik tér az *udvar* (ritkábban a ház nagyszobája), ahol az éneklő gyülekezet foglalt helyet.

A virrasztásra érkezők, többnyire az asszonyok bemenve a halottas szobába, rendszerint köszöntötték a legközelebbi családtagokat, akik a koporsó mellett álltak. Vigasztaló, kedves szavakkal igyekeztek enyhíteni a gyászolók fájdalmát. A közelebbi rokonok, barátok hosszabban bent maradtak a halottas szobában, hogy beszélgessenek kicsit a gyászolókkal. Közöttük mindig akadt és akad olyan személy, aki átvesz egy erőteljes traumafeloldó szerepet, és nyugtatni igyekszik a túlzottan síró vagy elkeseredő családtagokat. Ő az, aki biztat, hogy minden rendben lesz, aki mesél, hogy elterelje a gyászolók gondolatát a

²⁹³ Virt 1989

²⁹⁴ Botos Á., fertősalmási diktáló

²⁹⁵ Botos Á., fertősalmási diktáló

halottról és a fájdalomról, vagy felemlegeti az elhunyt jó cselekedeteit, jó tulajdonságait, erényeit.

A virrasztóban a gyermekek is részt vettek. Ha a legközelebbi családtagnak számítottak (unoka vagy gyermek), vagy valamely gyülekezeti taggal érkeztek, őket is bevitték a halottas szobába. Nem ritka esetben megmutatták nekik a halottat. A félős gyermekkel megfogatták a halott lábujját, hogy ne féljen a halottaktól. A gyermekek temetésen való részvétele, a gyermeki szocializáció eme formája a mai napig fennmaradt.

A másik térben – az udvaron – a férfiak sereglének össze éneklés céljából. A szakirodalom virrasztóéneknek, halotti vagy halottas énekeknek nevezi azokat a kántor vagy énekvezető által vagy vezetésében előadott énekeket, melyek a virrasztók alkalmán hangzanak el.²⁹⁶

Az énekeket kéziratokból énekelték. Tátrai Zsuzsanna is említi²⁹⁷ a „*halottaskönyvek*” meglétét, melyekben különböző énekek találhatók a halottak számára kor, nem és állapot szerint. Emellett a kézirat olyan prózai szövegeket is tartalmaz, melyek egyértelműen bizonyítják a halott melletti történetmondást, mesélést. A szövegek alkalmazása egyrészt pihenésként szolgált az éneklés közötti szünetek kitöltésére, másrészt szórakoztató jelleggel bírt.

A vizsgált területen a virrasztóban egykor csak kéziratos füzetekből *diktáltak és énekeltek*. A gyakorlat a 80-as évek végén, a 90-es évek elején még sok helyen jellemző volt Kárpátalja magyar lakta településein.²⁹⁸ Az énekeskönyvek hiányoztak, és ha lettek volna, akkor sem vették volna igénybe. A kéziratból a kántor előre kiválogatta a halálesethez és a halotthoz igazodó énekeket. Egykor 18-20 éneket énekeltek végig, míg ma csupán 8-10 ének hangzik fel.

A szertartáson a kántor és a segédkántor diktált, és akár egy „ceremóniamester”, vezették a szertartást. Ők határozták meg a virrasztók menetét, az énekek sorrendjét. Hagyományosan a lelkész nem jelent meg a virrasztóban csak nagyon kevés kivétellel. Néhány ének után igét olvasott (magyarázat nélkül), a virrasztó végén pedig imát mondott. A szertartást a kántor vagy a diktáló vezényelte.

²⁹⁶ Tátrai – Szendrei 1982: 573

²⁹⁷ Tátrai 1982: 573

²⁹⁸ Szacsvay 1991

A virrasztóban Fertősalmáson és Salánkon egykor csak a férfiak énekeltek, az asszonyok nem. Ma már az asszonyok is csatlakoznak az éneklőkhöz. „*A férfiak kevesen járnak a virrasztóba, mer nincsenek is itthon, és nincs, aki énekeljen, oszt az asszonyok segítenek be*”.²⁹⁹ Régen 50-60 ember is összegyűlt a virrasztásra. „*Volt, hogy nem volt elég 16 lóca se. Ma már elég 5-6 lóca is. Nagyon kevesen járnak*.”³⁰⁰ „*A fiatalok nem tuggyák annyira és gyengén énekelnek, ezér az asszonyok is besegítenek*.”³⁰¹ Szőlősgyulán, Mátyfalván és Fancsikán mindenki bekapcsolódott az éneklésbe. Talán a kis létszámú közösség miatt, hiszen ahogy az adatközlők elmondták, nagyon kevesen jártak a virrasztókba.

A virrasztóból hazaindulva elkészöntek a gyászoló családtól, nyugodalmas jó éjszakát kívánva számukra. Ezt követően csak a legközelebbi családtagok maradtak a halott mellett, akik egykor reggelig is fent voltak, vagy egymást váltva virrasztottak. Napjainkban általános gyakorlat, hogy egy halvány lámpát kapcsolnak a halottas szobában, korábban gyertyát égettek a halott mellett. A világosság, a gyertya vagy a lámpa a tisztító és védőtűzet jelképezi.³⁰²

A virrasztás tereihez sorolható harmadikként a *konyha*. Ez az a helyiség, ahonnan az ételt felszolgálják, és ahol a segítőként összegyűlt szomszédok tartózkodnak. A temetési háznál nem főztek, és nem készítettek semmilyen ételt. Ezt a feladatot a szomszéd házáknál végezték. A temetési házhoz már csak a kész ételeket, italokat vitték, összegyűjtve azokat a konyhában. Itt tálaltak, készítették el a terítéket, s innen hordták azt fel az asztalra.

IV. 4. 2. A virrasztásra terített asztal

Minden virrasztás alkalmával *asztalt terítettek* a gyászos háznál, és megvendégelték a virrasztásra érkezett férfiakat és asszonyokat. Salánkon „*amióta emlékszek, mindig volt kínálgatás meg asztal terítve a virrasztóban*”.³⁰³ Fertősalmáson körülbelül tizenöt évvel ezelőtt maradt abba a virrasztókon való asztalterítés és kínálgatás. 2002-től, a jelenlegi tiszteletes szolgálatba lépésével ez megszűnt.

²⁹⁹ Botos M., fertősalmási adatközlő

³⁰⁰ Botos Á., fertősalmási adatközlő

³⁰¹ Botos M., fertősalmási adatközlő

³⁰² Szendrey 1940: 356–357

³⁰³ Zán E., salánki adatközlő

A megterített asztalhoz elsősorban a férfiak ülnek, az asszonyok oldalt foglalnak helyet a székeken vagy lócákon. Fancsikán és Mátyfalván – a kis létszámú közösség miatt – a férfiak és a nők is az asztalhoz ültek.

Az asztalra kerülő ételek és italok településenként, sőt, felekezetenként is változtak. Egyes helyeken gyakran süteményt kínálnak. Korábban, mintegy két évtizeddel ezelőtt viszont fánkot sütöttek és azzal vendégelték meg a virrasztásra érkezett gyülekezetet. Salánkon egykor töltött káposztát készítettek a virrasztóra, valamint kaláccsal, fánkkal és borral, néha pálinkával kínálták az összegyűlt férfiakat. Ma csupán fánk és bor kerül az asztalra. Fertősalmáson alkoholt nem szolgáltak fel, ha a tiszteletes is jelen volt.³⁰⁴ Ha nem jelent meg a virrasztóban, az énekek közötti szünetben egy-egy pohár bor elfogyasztása megengedett volt. Fancsikán virrasztáskor korábban fánk, édesvíz és ásványvíz, Mátyfalván töltött káposzta, fánk és víz került az asztalra.

Lényegesen eltérnek a településen belül a felekezetek szokásai. A görögkatolikus virrasztások alkalmával sokkal gazdagabb asztalt terítettek. A töltött káposzta és fánk mellett nem ritka a hidegtál, sajtok, leves, szendvicsek, édes- és ásványvíz, különféle italok sem. Salánkon a görögkatolikus temetéseken teljes vacsorát kínáltak: bor, töltött káposzta, kalács, fánk, a jómódúaknál pedig mindehhez főtt tojás és kolbász is került az asztalra.³⁰⁵

A kalács, a fánk és a töltött káposzta elkészítését egykor a szomszédok és a rokonság női tagjai önként vállalták. A halottas ház nyugalmanak érdekében a sütés-főzés egész folyamatát is a szomszédokban végezték. A temetésen való segédkezés elsődleges feladat volt. Minden asszony tudta, hogy ott kell lennie. Olyankor más munkákat félretéve igyekeztek úgy szervezni a napot, hogy elérjenek a temetési házhoz. Mert mint mondták, a „*végtségességet meg kell adni, oda menni kell*”³⁰⁶. Úgy kívánja a szokás.

Az asszonyok között mindig volt egy vezető, aki a sütési, főzési feladatokat irányította. Gyakorlott lévén tudta, hogy az elkészítendő ételekhez milyen alapanyagból mennyi kell, legyen szó a fánk bedagasztásáról, vagy a töltött káposzta előkészítéséről. A többiek csak segédkeztek. A segítők maguk is tisztában voltak feladataikkal. Már eleve úgy

³⁰⁴ A fertősalmási református gyülekezet lelkésze jelenleg Homoki Tibor.

³⁰⁵ Pilipkó 1999: 37

³⁰⁶ Borsos R., salánki adatközlő

érkeztek, hogy csak káposztát tölteni, vagy fánkot sütni jött. „*Utóbb, ha mentem is, ahova kellett, csak tölteni mentem. Űni³⁰⁷ bírtam, azt meg űve kellett csinálni.*”³⁰⁸

Érdekességként megjegyzendő, hogy régen a legtöbb asszonynak volt „*temetési köténye*”, amelyet csak akkor használt, ha temetési házhoz ment segédkezni. Ez volt a gazdasszony legszebb, legtisztább, feltmentes köténye.

Az elmúlt néhány évben a sütés-főzés ilyen módon való szokása átalakult. A töltött káposztát vagy a fánkot ma „megrendelik”, elkészítetik. Minden faluban vannak olyan ügyes asszonyok, akik vállalják a temetésre való ételek készítését. Pénzjutalom fejében a megadott időpontra mindent elkészítenek. Ők már jól tudják a teljes *menüsor*³⁰⁹ alakítani. S aszerint vásároltatják meg a családtagokkal az alapanyagokat, ahány főt remél a család a virrasztóra és a torra.

IV. 4. 3. A virrasztó repertoárja

A virrasztáson és majd a temetésen elhangzott énekeknek nagy jelentőséget tulajdonítottak. Segítségükkel az elhunytat szinte átkísérték az élő világból az öröklétbe,³¹⁰ méltóképpen elbúcsúzva a halottól.

A kiválasztott énekek mind azt a célt szolgálták, hogy az elhunytat méltósággal, az őt megillető tisztességgel búcsúztassák el. Gyakran az illető még életében elmondta, hogy melyik éneket énekeljék majd a temetésén. Az énekrendet, az elhunythoz igazodva, a kántor, a diktáló állította össze. Az összeállított énekek rendje, változatossága a diktáló, a kántor felkészültségéről, ízléséről, a helyi hagyományokról tanúskodik.

A virrasztáskor a kántornak az ének kiválasztásával mindig alkalmazkodnia kellett ahhoz, hogy ki felett történik a virrasztás. A kézirat szövegei a korabeli búcsúztatókhoz hasonlíthatók, melyek egykor a temetkezés és szertartás szerves részét képezték. Adorjáni Rudolf Károly is megjegyzi tanulmányában, hogy a búcsúztatók a halott nevét és életkorát is tartalmazták.³¹¹ Ahogyan a búcsúztatók, úgy a temetési énekek szövegei is utalnak a halottnak a családban, az egyházban és a faluban betöltött szerepére, akár csak családi állapotára,

³⁰⁷ Űni = ülni

³⁰⁸ Hevesi E., szülőgyulai adatközlő

³⁰⁹ A *Temetési menü* leírása a mellékletben olvasható.

³¹⁰ Reuben 2014

³¹¹ Adorjáni 2006

valamint említik halálának körülményeit is. A kéziratos énekek nem tekinthetők annyira személyesnek, mint a búcsúztatók, ám mégis személyesebbek, mint a későbbiekben megjelent nyomtatott temetési énekek. Ugyancsak Adorjáni munkájában lévő Unitárius Közlöny részlete az alábbiak szerint jellemzi a búcsúztatókat: „Az ének tartalma attól függ, hogy milyen korú és rangú volt a halott, olyan volt, aki valami hivatalt viselt, családos volt-e vagy sem, maradtak-e árvái.”³¹²

Ugyanazon szöveg több halott esetében is alkalmazható oly módon, hogy a diktáló egy-egy szót, egy adatot cserél ki, mely a halottra vonatkozik. Tehát az elhunythoz igazítják. Például *nő* helyett *férfit* diktál, ha két árva maradt utána, akkor a szövegbéli *egy* helyett *kettőt* olvas stb. „Ez az írott énekek olyanok, ha mondjuk a virrasztóba... egy ember³¹³ halt meg, annak úgy diktáltak, asszonynak úgy külön diktáltak, a gyermeknek megint másképp”³¹⁴ – vélekedett egy nagydobronyi származású Fancsikán élő adatközlő. Hogy mit is jelent ez a gyakorlatban – egy-egy szót felcseréltek a szövegben diktáláskor. A kéziratokban számos hasonló jellegű jelölést találunk.

Hasztalan a könnynek tengere,

Nincs a sírnak, nincsen óvszere

Bár a hű férij (nő) szív meghasad,

*A halál sír hideg marad.*³¹⁵

Sötét koporsó zárta be

Jéghideg fagyos ölébe

A szeretet kedves atyát (anyát)

*Aki földi életén át...*³¹⁶

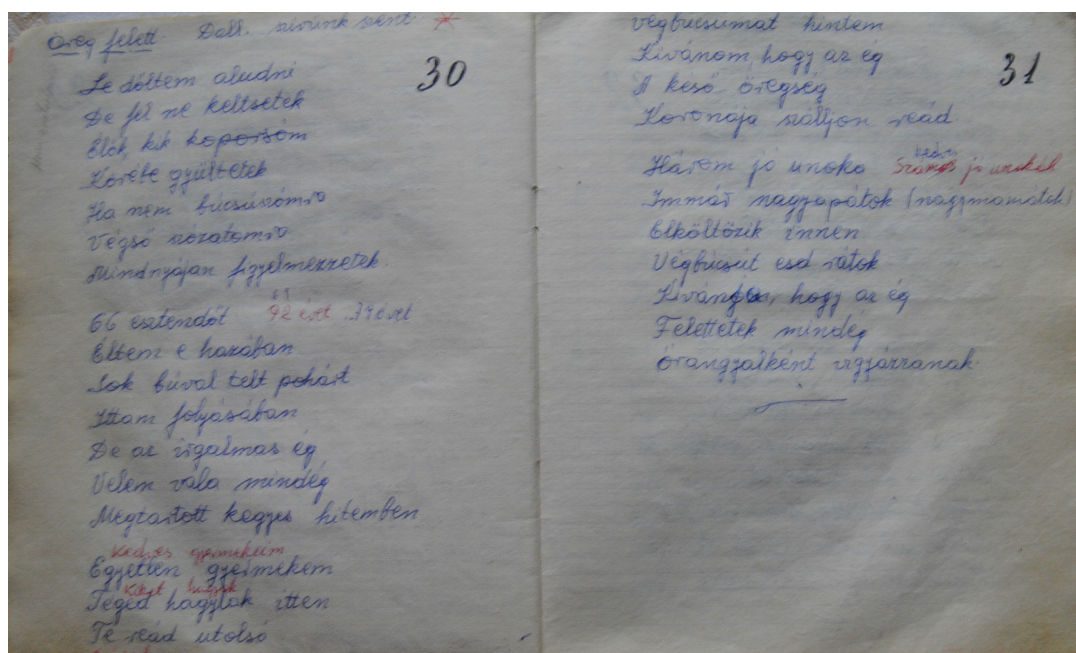
³¹² Adorjáni 1995: 181–207

³¹³ A férfiakra használják az ember kifejezést

³¹⁴ Szilvási J., fancsikái adatközlő

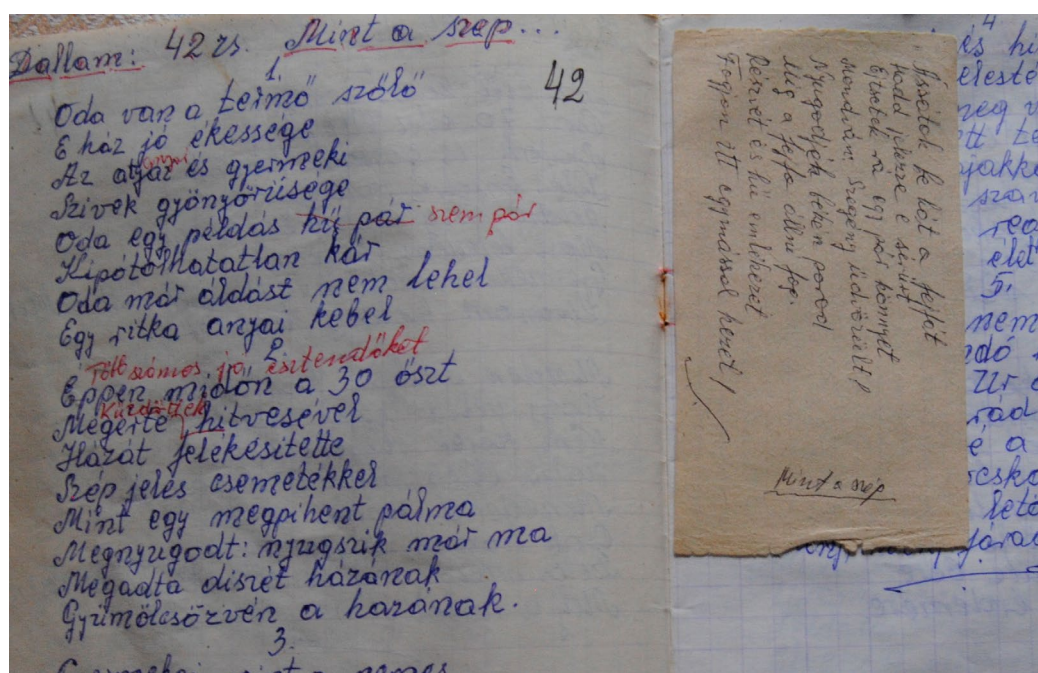
³¹⁵ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 4. Szakasz, Középidejűek felett 28. oldal)

³¹⁶ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 5. Szakasz, Aggok felett 50. oldal)

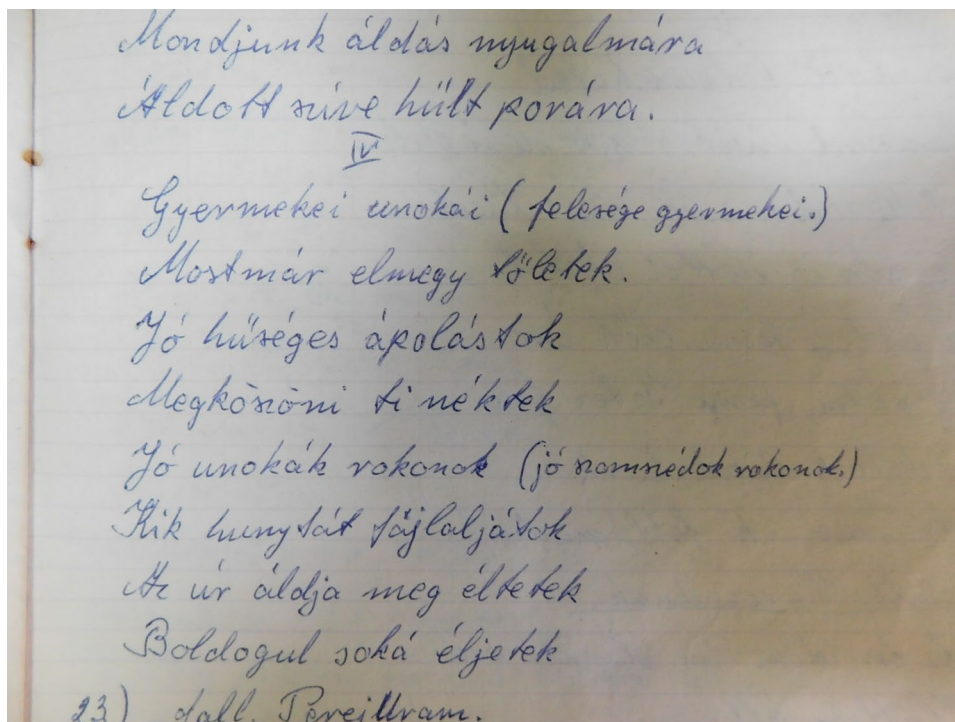

Kép 2. Botos Árpád kézirata 1984. A második versszakban láthatók az évszámok, melyek az elhunyt korát jelölik: „66 esztendő / 82/81 évet – 84 évet”

(Fotó: Gál Adél)

Kép 3. Botos Árpád kézirata 1984. A versszakokban jól láthatók a javítások, melyeket az elhunyt életéhez igazítottak (Fotó: Gál Adél)

Kép 4. Paládi Etelka kézírata 1989. A versszakokban jól láthatók a javítások, melyeket az elhunyt családjához igazítottak (Fotó: Gál Adél)

A kéziratos gyűjteményekben szereplő énekeket az életkor alapján csoportosították. Kisgyermek virrasztásakor például a könyvben jelzett 2. szakaszból, középkorú halála esetén a 4. szakaszból válogatták az énekeket. Emellett fontos volt figyelembe venni az elhunyt életét is. A közösség egymáshoz való viszonyát is jól tükrözi az énekválasztás és maga a diktálás. Egymást tisztelték meg azzal, hogy a temetésen az adott egyénhez illő, életéhez igazodó éneket énekeljenek felette.

S az emberek pedig úgy igyekeztek élni, hogy majd a temetésükön „szép éneket” énekeljenek, és szép prédikációt mondjon a lelkész. „Volt olyan, hogy még életében megmondta, hogy neki eztet kell majd énekelni a temetésin.”³¹⁷ „A tavaly egy 90 éves nénit temettünk. Azt mondta előtte, hogy nekem a régi éneket énekeljétek. Hát mondom Ella mama, úgyse fogja hallani...”³¹⁸ Ez egy mérce volt, amit a diktálás során a szövegek összegyűjtésekor és a kézirat összeállításakor figyelembe vettek. És ez az a mozzanat, mely ma már eltűnt, és ami az idősek körében fájó pont. Egy nagydobronyi lelkipásztor jegyezte

³¹⁷ Hevesi E., szőlősgyulai adatközlő

³¹⁸ Hevesi P., szőlősgyulai adatközlő, kántor, diktáló

meg, hogy „...szövegük csupán arra való, hogy megríkassa a gyászolókat”.³¹⁹ Nos, ebből talán annyi igaz, hogy az énekválasztás során a diktáló ténylegesen az elhunyt életét vette alapul, valamint az elhunythoz fűződő viszonyát. Így bátran mondhatjuk, hogy az énekválasztás majdhogynem szubjektív alapon történt.

Fertősalmáson különleges és egyedi kéziratgyűjtemény³²⁰ mutatja és őrzi, hogy a virrasztások alkalmával milyen énekeket választott ki a kántor, aki egyben énekdiktáló is volt. Minden általa vezetett temetésről és virrasztásról feljegyzést készített, melyben az időpont, az elhunyt adatai és az énekek rendje mellett a temetésen felolvasott igét is feljegyezte. A feljegyzésekből évtizedekre visszamenőleg rekonstruálhatjuk a virrasztási és temetési énekek változatosságát.

A településen a virrasztó rendszerint az *Isten ki vagy...* kezdetű énekkel indult. Majd következett az a 16-18, egyes esetekben 22 ének megnevezése, melyeket egy-egy alkalommal végigénekeltek. A gondos szerkesztés, és az énekek listája azt is bebizonyítja, hogy a kántor kellőképpen felkészült a feladatára. Az énekek kiválasztásakor az elhunyt személyisége volt a döntő.

A felsorolt énekek egyediségéről a következőképpen vélekedik az egykori kántor, Botos Árpád: „Ezek valamék olyan ének, amit csak Almáson énekelnek. Nem tud találni senki olyat, aki ezt ismerné. Ezt csak mi tuggyuk itt a faluban, és csak mi énekeltük mindig”.³²¹

³¹⁹ Molnár A. 1999: 153

³²⁰ Botos Árpád kéziratának sokféleségéről – halottas énekeket tartalmazó kézirat, énekek listája, istentiszteleti alkalmak jegyzetei, keresztelési, esketési, konfirmációs alkalmak, névsorok, évszámok – a további fejezetekben szövegek részletesebben

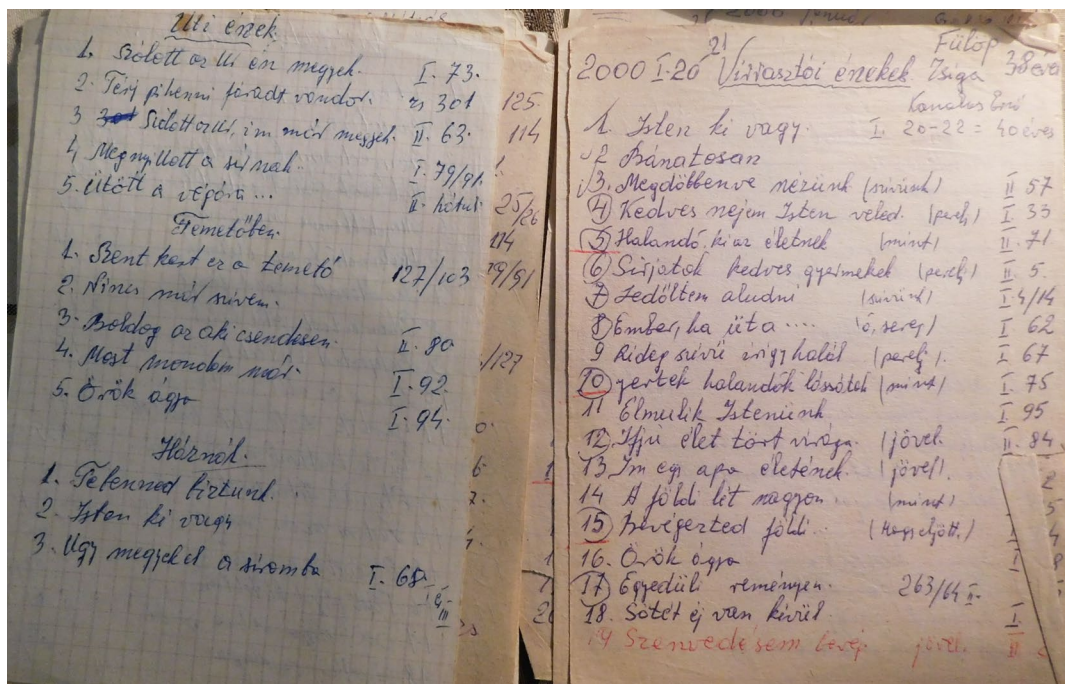
³²¹ Botos Á., fertősalmási adatközlő

Kép 5. Botos Árpád kéziratai. A füzetlapokon a virrasztások és temetések alkalmára összeállított énekek évenként összecsomagolva (Fotó: Gál Adél)

A mindmáig fennmaradt kéziratos jegyzet – nevezzük így – füzetlapokra íródott. Minden egyes füzetlap egy temetési alkalmat jelent. A lapokat évek szerint gyűjtötte össze annak készítője. Dátum szerint 1999-től 2009-ig terjedő időszakra vonatkoznak az adatok. A füzetlap első oldalán a *Virrasztói énekek* sora, a második oldalon pedig az *Úti ének*, *Temetőben* és a *Háznál* elhangzott énekek jegyzéke olvasható. A füzetlap felső részén további információt találunk az elhunyt nevét, életkorát és a temetés időpontját illetően. Az énekek mellett levő római számok a kéziratot, a további adatok pedig az oldal vagy az ének számát jelölik.

A feljegyzett énekek a halottvirrasztás alkalma és a temetés szakaszai alapján változatos képet mutatnak: virrasztási énekek, főénekek temetésekre, úti énekek, síri énekek és záró énekek is megtalálhatók a kéziratban.

Kép 6. Botos Árpád kézíratai. A füzetlapokon a virrasztások és temetések alkalmára összeállított énekek listája látható (Fotó: Gál Adél)

A kántor feljegyzései egyedinek bizonyulnak. A vizsgált települések egyikén sem találhat a kutató hasonlót.

IV. 5. A sírvájás³²² és a sírvájók személye

A sírásás a temetési teendők sorába illeszkedik. Az idős parasztemberek már életükben kiválasztották maguknak a sírhelyet. A temetőőrnél jelezték, hogy őket hová temessék. Özvegyek általában elhunyt férjüket, feleségük mellé kerültek, ahol már eleve *ki volt hagyva a hely*. Fiatalkorúak esetén igyekeztek valamely korábban elhunyt családtag mellé temetkezni, s a sír mellett szüleiknek is hagytak ki helyet.

Kárpátalja számos településén, főként a falvakban, ma sincs állandó sírvájó. Személyüket a család válogatja, férfirokonok, barátok, szomszédok közül. A sírvájásért nem jár fizetség. Ez egyfajta végtisztesség a halott felé.

A sírvájókat hívták és a mai napig is hívják segíteni. Személyüket egykor maga a család írta össze, és a hívogató feladata volt, hogy felkeresse ezeket az embereket, és nemcsak a temetésre, hanem a sírvájásra is elhívja. Egyes helyeken személyüket különböző kritériumok alapján válogatták. Salánkon például olyan férfiakat hívtak sírt ásni, aki nem volt közeli családtag, de nem lehetett nőtlen vagy idős férfi, azonban akik valamilyen – baráti, távoli rokoni, jószomszédi – kapcsolatban álltak a családdal. Ez párhuzamba állítható például az környező ukránok sírásási gyakorlatával, akik a hagyomány szerint megtiltották a nőtlen férfiaknak a sírvájásban való közreműködést.³²³ Általában 15-20, néha több sírvájót hívtak meg. Közülük nem mindenki ment el különböző okokra hivatkozva. Salánkon ma is figyelembe veszik a fenti kritériumokat. A kisebb favakban azonban mindegy ki megy sírt ásni. A csökkent létszám miatt annak a néhány személynek is örülnek, akik jelentkeznek segíteni. A sírvájók hivatalosak voltak a halotti torra is.

Fertőszalmáson a virrasztáson szólították meg a sírvájásra kijelölt személyeket, és hívták őket másnapra segíteni. „*Szívesen látunk sírvájásra*” megszólítással hívták őket. „*De akkor mindenki ott vót, ha ötvenet híjtak, akkor ötven sírvájó jelent meg másnap.*”³²⁴ Itt ma már nem hívogatnak sírvájásra sem. A család tagjai, távoli rokonok vagy szomszédok gyakran

³²² A *sírásás*, *sírásó* kifejezések helyett a *sírvájás*, *sírvájó* kifejezést használják a kutatott településeken, ezért jelen dolgozatban is ez a forma használatos.

³²³ Cserlenyák 2016: 208

³²⁴ Botos Á., fertőszalmási adatközlő

maguktól, lelkiismeretük szerint mennek a temetőbe a temetés napján sírt vájni. „*Mindig összegyűl annyi ember, amennyi kell.*”³²⁵

Itt jegyezném meg, hogy a társadalmi kapcsolatok, az egymásra figyelés, az emberség kinyilvánítása látható a temetések eme mozzanataiban. Hívogatás és megszólítás nélkül is tudja a falusi egyszerű ember, hogy ki kell mennie a temetőbe és segítenie kell, a halottra vagy a családra való tekintettel. Érti, hogy tartozik annyival.

Az utóbbi években már arra is találunk példát Fertősalmáson és Salánkon is, hogy sírvájásra fizetség ellenében hívtak néhány erős férfit. A napszámot a sírvájás nehézsége, az adott körülmények – fagyos föld, esős idő, domboldal – határozták meg. Nem hivatásos sírvájókról beszélünk, csupán egyszerű napszámosokról. Ilyen eset akkor történt, ha az elhunynak kevés hozzátartozója volt.

Fancsikán és Mátyfalván ma már csak néhány rokon megy ki a temetőbe sírt vájni, többnyire a *sírvájónak* kinevezett néhány férfi végzi a feladatot némi jutalomért cserébe.

A sírt mindig a temetés napján délelőtt vajták. A sírvájók, hasonlóan más hagyományörző vidékekhez,³²⁶ általában kora reggel ásókkal és lapátokkal mentek ki a temetőbe, a munkát korán kezdték. Kivétel ez alól Fertősalmás, ahol a sírvájók először a halottas házhoz mentek, s ott szalonnával, hagymával és kenyérral kínálták őket. Ezzel szemben Salánkon, Fancsikán vagy Szőlősyulán a sírvájók kora reggel a temetőbe mentek, s a család vitt ki nekik ételt, ami általában egy fazék töltött káposzta, kenyér, bor, valamint evőeszközök voltak.

Fertősalmáson a sír kivajását követően megkondult a harang. Salánkon úgynevezett *félsírra* harangoztak. Egyedülálló jelenséggént említő, hogy Fertősalmáson a kántor maga is kiment a temetőbe a sírvájókhoz,³²⁷ és a sírvájás közben, valamint a munka befejeztével énekeltek. Az ide vonatkozó néhány éneket ő maga állította össze.

³²⁵ Botos Á., fertősalmási adatközlő

³²⁶ Kunt 1987: 133

³²⁷ Szilágyi 2017

IV. 6. A temetés napja

„A temetésen tetőzik az a folyamat, amelyik a halál beálltával kezdődött, és megszakítva az élet természetes menetét, új rendeződést kíván.”³²⁸ Tátrai Zsuzsanna megfogalmazásában a temetés a halotti szertartásnak az a része, amely a koporsó lezárásával kezdődik és a sír behantolásával, a sírjelek elhelyezésével ér véget.³²⁹ A temetést a halál beállta után a második, vagy néha a harmadik napon tartották. Kezdetét is harangszó jelezte. A harangozást a temetési énekek is említik:

*Mintha szívből jöttek volna hangok,
Oly búsan csendültek a harangok.*³³⁰

*Jaj de fájón busan hangzó
Gyász harangszó
Kondult meg a létt felett
Vesztes szívek panaszával
Sóhajával
Sirat egy szép gyermeket.*³³¹

*Szól a harang indulóra
Hív a végóra
Eredj tehát nyugtató sírhalomba
Hosszú mély álmra...*³³²

*Búsan zúgó harangszóra
Jöttünk hozzád kedvesünk
Könnyáztatott koporsódra
Mi is búsan tekintünk...*³³³

³²⁸ Bodó 2002: 168–169

³²⁹ Tátrai 1982a: 243

³³⁰ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 8. Szakasz, Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett 94. oldal)

³³¹ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: Ismét virrasztáskor mondandó énekek 139. oldal)

³³² Botos Árpád temetési kéziratából (részlet: Ifjak felett éneklendő énekek, 2. füzet, 67. oldal)

Búsan szólnak a harangok

A gyászhangok

*Enyészetet hirdetnek...*³³⁴

A református egyház tanítása szerint az egyházi temetés is istentisztelet, csupán az alkalmat valamely egyháztag halála és az ezzel járó keresztyéni kötelezettségek sora adja.³³⁵ A temetési szertartásnak meghatározott és előre kihirdetett kezdési ideje volt, mely településenként változhatott. A legtöbb helyen általában délután 13 órakor vette kezdetét szertartás, ha különösebb esemény nem történt. Több halott esetén már 11 órakor is kezdődhetett a temetés. Az időpontot mindig a család tagjai egyeztették a szertartást végző egyházi személlyel, lelkésszel, s az időpontot a virrasztó alkalmával hirdették ki.

IV. 6. 1. Az udvar elrendezése

A temetés előtt a halottas háznál különböző előkészületek folytak. Ide tartozott az udvar rendezése. Fontos feladat volt elsősorban az udvar rendbe tétele, felseprése, szükség esetén a fű lekaszálása.

A temetési szertartáshoz az udvar közepére egy asztalt helyeztek. Ez a lelkész asztala volt, melyet kimondottan temetési alkalmakra készített hímzett kendővel terítettek le. Az ide szánt abrosz fekete színű, vagy fekete díszítésű volt, melyet csak temetések alkalmával használtak. Amelyik háznál nem volt, ott kölcsön kértek. Az asztalra került egy biblia, és egy pohár víz.

Az asztal mögé, az udvar kert felőli részére kerültek a lócák, melyeket szintén letakartak a külön erre a célra készített és tartogatott szőttes pokrócokkal. Ha a családnak nem volt elegendő lócája, vagy szőttes pokróca, a szomszédokból kértek kölcsön. A lócákra a férfiak ültek. A férfiak között a legelső sorban a kántor és a diktáló foglalt helyet, mellettük és utánuk a jóhangú férfiak, majd a gyülekezet további férfi tagjai.

³³³ Botos Árpád temetési kéziratából (részlet: Ifjak felett éneklendő énekek, 2. füzet, 111. oldal)

³³⁴ Botos Árpád temetési kéziratából (részlet: 1. füzet, 114. oldal)

³³⁵ Gönczy 1960: 279

Az udvar elején, az utca felőli részen álltak az asszonyok. Az idősebbeknek a fal vagy kerítés mellé szintén lócákat helyeztek el. Ez a rend – a férfiak hátra, a nők előre álltak – a kutatott települések mindegyikén megegyezik.

Az udvar rendezéséhez tartozott még a koszorúk elhelyezésének biztosítása. Virágkoszorúkat, újabban műanyagból készült koszorúkat visznek a temetésre, ritkábban virágcsokrokat. A halottas háznál egykor akár 40-50 koszorú is összegyűlt attól függően, hogy mennyire nagy volt a család, vagy milyen sokan mentek el a temetésre. A koszorúk elhelyezésére előzőleg drótból vagy erősebb madzagból készítettek egy tartót, melyre apró akasztókat erősítettek. Ezekre tudták a temetésre érkezők felakasztani a koszorúikat. A virágcsokroknak vödröket helyeztek ki az udvarra. A temetésre érkezőket nyitott kapu várta.

IV. 6. 2. A koporsó lezárása

A koporsó fedelét nem tartották bent a házban, általában a tornác falához támasztották, vagy valahol kint, a bejárat ajtó közelében helyezték el. Csak a koporsó lezárásakor vitték be, mely alkalmat a lelkész megérkezéséhez kötötték. Ha a halott biológiai állapota engedte, a koporsót csupán közvetlenül a temetés előtt zárták le. Egyéb esetben korábban is megengedhető. A kutatott településeken a lelkész megérkezésekor elsőként bemegy a halottas szobába, ahol a koporsó lezárása előtt énekelnek egy éneket.

Napjainkig jellemző, hogy a koporsót azok a férfiak zárják le, akik a sírvájásnál is segédkeztek. Leszögelése a legfájdalmasabb pillanatok egyikéhez tartozik. A kemény fába hangos kalapácsolás mellett bevett szegek még a távoli barátokat, ismerősöket az udvaron állókat is sírásra készítették. A koporsó mellett álló családtagok pedig ekkor vehettek úgy búcsút a halottól, hogy még látták annak arcát és testét földi valóságában. A lezárástól kezdve teljesen elválnak az elhunytól.

Mára a koporsószögek kikoptak a temetésekről. Az új típusú koporsók csavarokkal ellátva készülnek, melyek segítségével hangtalanul, csöndesen lezárható. A kutatott településeken azonban „nem bíznak” a csavarokban, s még 2-4 szeggel beütésével megerősítik azokat.

Lezárást követően kiviszik a halottat a házból, és lábbal a kapu felé fordítva helyezik az asztal előtt álló állványra a koporsót. Majd következik a temetési szertartás lényegi része.

Korábban előfordult – igen ritka kivétellel –, hogy többnyire fiatal halottak esetében a halottat nyitott koporsóban vitték végig a falun. Majd csak a temetőben szögezték le azt. Utóbb nem találtam erre példát.

IV. 6. 3. A temetési szertartás és a búcsúztató

Miután a koporsót kivitték az udvarra, s ráhelyezték az előre elkészített állványokra, a gyászoló családtagok körbeállták úgy, hogy egyik oldalon a férfiak, a másikon az asszonyok álltak. Nem ritka esetben a gyermekeket – az elhunyt saját kicsi gyermekét (ha volt), vagy unokákat) – is odaállították a koporsó mellé. Úgy tartották és vélik ma is, hogy a legkisebbeket nem kell kizárni az egész közösséget érintő eseményekből. A felnőttekhez hasonlóan a legkisebbeknek is el kell búcsúzni a halottól. Így mutatják meg számukra, hogy a halál hozzátartozik az élethez.

A temetési szertartás énekléssel vette kezdetét. Az éneklést a kántor vagy a diktáló vezette, akinek a temetés minden részére megvoltak az előre kiválasztott énekei. A kutatott településeken a temetés a *Tebenned bíztunk eleitől fogva...* kezdetű énekkel indult. Majd egy prédikáció előtti ének következett. Szőlősgyulán az ige felolvasása után, a prédikáció előtt minden alkalommal az *Isten ki vagy...* kezdetű éneket énekelték. Ezt követően a lelkész kapott szót, aki a bibliai ige alapján végezte az igehirdetést. A prédikációt imádkozással kezdte és zárta. A temetési szertartás során elhangzó beszédet igyekeztek a halott életéhez igazítani.

Az igehirdetés végén, az egyházi szertartás befejezése után a lelkész felolvasta a halott búcsúztatóját, ami tulajdonképpen nemzetséglevél.³³⁶ Ez a temetési szertartás máig fontos része. A szakirodalom a verses halottbúcsúztatókról jegyzi, hogy azok a falusi környezetben sokáig kéziratban fennmaradtak. A versbe szedett „alkotásokról” Keszeg Vilmos írja, hogy annak megírása az énekvezető, egyes esetekben pedig a fogalmazni jól tudó helyi „költők” feladata volt. Az ilyenféle halottbúcsúztatók szerepét az egyházi tiltás megszüntette, teljesen visszaszorította a temetési szertartásokról.³³⁷ A verses halottbúcsúztatás szokására a kutatott településeken nem emlékeznek.

³³⁶ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 07.)

³³⁷ Keszeg 2000: 210

Az ugocsai településeken azonban a prózai búcsúztató máig szerves része a temetési szertartásnak. A halott rövid biográfiáját is tartalmazó nemzetséglevél megírása a hozzátartozók, általában a feleség, testvér vagy gyermekek feladata.³³⁸ Ennek megszerkesztésére, megfogalmazására a család nagy hangsúlyt fektetett. Ha azonban a családban nem volt olyan személy, aki jól tudott volna fogalmazni és szépen írni, akkor felkértek erre a feladatra egy falubelit. Általában olyasvalakit, akiről tudták, hogy művelt, s nem feltétlen kellett, hogy az elhunyt hozzátartozója legyen. Az ily módon megírt búcsúztatóért annak szerzője nem várt s nem is kapott fizetséget.

A búcsúztatók megírásának nem volt megszabott ideje. A családtagok úgy igyekeztek, hogy az a temetés napjára elkészüljön. Mátyfalván mindig a virrasztó alkalmával írták meg a halott búcsúztatóját is. Ennek különös figyelmet szenteltek. Fontos volt, hogy a megírást követően a legközelebbi hozzátartozók ellenőrizték, nem maradt-e ki valamelyik rokon, koma, komaasszony, sógor, sógornő, unokatestvér stb. a felsorolásból. Az ilyen eset évekig tartó sértődést is okozott a hátramaradt családtagok között.

Adorjáni három csoportba sorolja a búcsúztatókat, s nála a prózai, vers nélküli szövegek alkotják a harmadik kategóriát.³³⁹ Ebben a halott rövid életrajzi adatait írják össze, felsorolva életének nagyobb eseményeit, úgy, mint születés, házasságkötés, gyermekeinek születése. Majd pedig azoknak a nevét sorolja, akiktől a halott búcsúzik. A lelkész így a halott nevében búcsúzott el a jelenlévőktől. Napjainkban az egyházi szabályzat megköveteli, hogy az élők búcsúzzanak el a halotttól, elsőként a legközelebbi családtagok, férj vagy feleség, gyermekek, unokák, unokatestvérek, nászok, komák, barátok, szomszédok, esetleg a munkahelyi kollektíva és végül a gyülekezet.

A halottbúcsúztató felolvasása általában megrendíti a gyülekezetet. A családtagok, rokonok név szerinti említése nemcsak a megnevezettekől, hanem minden jelenlévőből fokozott érzelmeket vált ki. „*A búcsúztató egész felépítése az érzelmek kiváltására, majd azok lecsendesítésére szolgál, ezt a folyamatot szorítja hagyományok szabta keretek közé*” – írja Bartha Elek.³⁴⁰

³³⁸ Egyes helyeken, pl. Dél-Szlovákia magyarlakta vidékein a kántor készíti el a halott búcsúztatóját. Bartha 1995. I–II.

³³⁹ Adorjáni 2006

³⁴⁰ Bartha 1995: 145

A búcsúztató személyéről Nagy Olga megjegyzi, hogy ahogyan az általam kutatott településeken, úgy szinte mindenhol egykor a lelkész a halott nevében búcsúzott az élőkől. Viszont a református egyház úgy vélte, hogy ez nem illik össze a kálvini tanítással.³⁴¹ Egy halott nem búcsúzik, nem búcsúzhat, mivel ez a szellemhit egyfajta megnyilatkozása lenne.³⁴² A lelkészek, egyházi vezetők azonban mégis kénytelenül vállalták ezt a család számára oly fontos feladatot. A fenti okok miatt az egyház ellenezte a nemzetséglevél felolvasását, de mindössze annyit sikerült elérni e harcban, hogy megváltozott a búcsúztatók szövegében megírt személy. Ma már az élők búcsúznak a halottól.

Ugyanez a megállapítás Nagy Ödön református lelkész tanulmányában is megtalálható. Az egyház mintegy több évtizede ellenkezik a szokással, illetve annak használatával. A halott egyes szám első személyben búcsúzott, akárcsak egy élő személy, s ez a gyakorlat a hitvallással ellenkezik.³⁴³

Noha a rendelkezésről a XVII. századig visszamenőleg találunk adatokat, a szokás mégis sokáig gyakorlatban maradt. A halott beszéltetése olyannyira beégte magát a tudatba, hogy nemcsak a búcsúztatók szövegeiben került be, hanem a temetési énekek jó része is a halott nevében szól. A halotti búcsúztató jellegű, egyes szám első személyű temetési énekek megtalálhatók a XVII–XVIII. századi katolikus és református halottas énekeskönyvekben is. Szilvás-Újfalvi³⁴⁴ Imre halottasában (1606) találhatunk ugyan néhány egyes szám első személyű éneket, de ezekben a halott nem szólítja meg hozzátartozóit, és nem búcsúzik.

A verses első személyű halotti búcsúztató feltehetően már a XVI. században is létezhetett, erre utalhat talán az, hogy Újfalvi búcsúformula nélküli éneket közölt énekeskönyvében, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy kiváltsa a verses búcsúztatókat a halott dogmatikai szempontból kifogásolhatatlan megszólaltatásával.

³⁴¹ Sápó 2006/2007: 82 (A megállapítást Sápó Szilvia tanulmányában is olvashatjuk. A református egyház tanítása szerint a temetésen az igehirdetés és az imádság nem a halottért szól, hanem az élők érdekében hangzik el.)

³⁴² Nagy O. 1990 (Nagy Olga is megjegyzi, hogy az egyház helytelenítette az egyes szám első személyben megírt szövegeket. Erőteljesen lépett fel ellene, tiltotta ezeket. A néprajzkutató szerint ez is a gyakorlat eltűnésének egyik kiváltó oka lehetett.)

³⁴³ Nagy Ö. 1991: 182

³⁴⁴ Szilvás-Újfalvi 1598 https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1504/?pg=1&layout=s
(Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Emellett az 1921 után megjelent énekeskönyvekben is megmaradtak azok az énekek, amelyekben a halottat beszélgetik.³⁴⁵ Az egyház tiltása ellenére pedig a mai hivatalos egyházi énekeskönyvek is tartalmazzak egyes szám első személyben szóló énekeket.³⁴⁶ Ugyanúgy a kéziratban fennmaradt énekszövegek között is számos példa akad a megboldogult egyes szám első személyben történő búcsúzására, beszélgetésére:

„Elhagyom e világot // Mint tündér valóságot // Kíváncszom elmenni/ // Jobb más hazába lenni...”³⁴⁷

„Örömmel szállok síromba // Régen várt por hajlékomba...”³⁴⁸

„Az én időm im elmúlt már // Elöttem áll // Életemnek határa...”³⁴⁹

Az egyházi vezetésnek a búcsúztatók elleni harca okozta sok helyen a gyakorlat eltűnését. Így többnyire a mélyen vallásos és szokásaihoz keményen ragaszkodó vidékeken és településeken maradt csupán továbbra is fent.

Egy 2001-ben megírt, Salánkról származó búcsúztató (Lásd: Melléklet 1. kép) részleteiben jól olvasható, hogy az akkori gyakorlat szerint még a halott búcsúzott az élőktől, de egyes szám harmadik személyben. Zán Zoltánné, született Kész Ida temetési búcsúztatója, melyet lánya, Homoki Erzsébet írt meg, a következőképpen hangzik:

„...A szerény és törékeny lelkét egy évi hosszas betegség kötötte ágyhoz. Panasz soha nem hallatszott ajkán, mert tudta azt, hogy övéire elesettségében is támaszkodhat. Megbékéléssel és Jézusába vetett hittel viselte szenvedését, ami 80 éves korában ért véget.

Fájó szívvel búcsúznak tőle szerettei:

Búcsúzik lányától, Idustól és férjétől Gézától.

Erzsikétől és férjétől Árpádtól.

Feritől és feleségétől Elluskától, akik szeretettel és odaadással ápolták nehéz betegsége idején.

Búcsúzik unokáitól: Barnustól és feleségétől Ritától,

³⁴⁵ Felhősné Csiszár 1986: 148

³⁴⁶ A 2008-ban az Erdélyi Református Egyházkerület által kiadott Magyar Református Énekeskönyv temetési énekei között is találunk egyes szám első személyben szóló énekeket.

³⁴⁷ Részlet Hevesi Pál temetési kéziratából (37. ének)

³⁴⁸ Részlet Hevesi Pál temetési kéziratából (46. ének)

³⁴⁹ Részlet Paládi Etelka temetési kéziratából (24. ének)

Gézától és feleségétől Szvetlánától...”

A fenti búcsúztató eleje, melyben az elhunyt életének fontosabb eseményeit – születés, házasság, gyermekek – sorolja, nem maradt meg. A szövegrészletben azonban jól látható, hogy a puszta adatok mellett a halál körülményeit, a megboldogult életének utolsó időszakát hangsúlyozza, sorolva a pozitív tulajdonságait.

Mintegy két évtizeddel később, szintén Homoki Erzsébet megfogalmazásában testvére, Zán Ferenc búcsúztatója már az újabb gyakorlat szerint íródott. A 2019-es salánki szöveg (Lásd: Melléklet 2) szerint már az élők búcsúznak elhunyt szeretettüktől. A búcsúztató teljes szövege a következő:

„Zán Ferenc

született 1952. augusztus 31-én Salánkon református családban. Házasságot kötött Óhegyi Eleonórával 1974-ben, akivel 45 évet élt házasságban.

Két leánygyermekkel és két leányunokával áldotta meg őket az Úr, akik most fájó könnyeket hullatnak drága édesapjuk és nagyapjuk koporsója felett.

Sorsával megelégedett, gondos, szerető családapa volt. Szerénysége mindent felülmúlt.

Életének utolsó napját is munkával töltötte. De jött a kegyetlen, hirtelen halál, ami letarolta és magával ragadta.

Fájó szívvel vesznek tőle búcsút szerettei:

Búcsúzik felesége, Eleonóra.

Lányai: Babuci, Adél és férje István.

Testvére: Erzsike és sógora Árpád.

Unokái: Dóra és vőlegénye Jóska, és kisunokája Csenge

Búcsúzik nászasszonya, Zsuzsa

Elhunyt testvérének gyermekei: Kész Barnus és családja

Kész Géza és családja

Búcsúzik ifjabb Homoki Árpád és családja.

Homoki Zoltán és családja

Unokatestvére Kész Feri és cs.

Keresztgyermekai, komái és komaasszonyai

a Salánki középiskola tantestülete és annak munkatársai

Közeli és távol rokonai, alsó és felső szomszédai, a Salánki református egyház és a végtisztességet tevő itt megjelent gyülekezet

Emléke legyen áldott.

Salánk, 2019. 06.07.”

A búcsúztatókat jól elkülöníthető részekre lehet osztani. Az első rész ismerteti az elhunyt nevét és életének fontosabb eseményeit. Majd következik azon személyek felsorolása, akiktől a halott búcsúzik, később akik a halottól búcsúznak. Végül egy záró szakasz, utalva emlékére vagy békés nyugalomra. A fenti szöveg jól példázza ezt.

A halotti búcsúztató szövege egy *rituális búcsúztatás forgatókönyve*³⁵⁰ legyen az verses vagy prózai formában megírva. A benne felsorolt és ezáltal megszólított jelenlévőket, családtagokat, rokonokat, barátokat a halál tényének elfogadására ösztönzi.³⁵¹

A búcsúztató felolvasása által a temetés szertartása véget ért. Ezt követően a „Záró énekek”-et diktálta a kántor. Az ének után a tömeg, elsősorban a kapuhoz legközelebb állók kiindultak az udvarról, utat engedve a koporsót vivőknek. Az udvarról levonulás alatt a harang újra megkondul, és addig szól, amíg a gyászmenet ki nem ér a temetőbe. A harangszót a záró énekek is említik:

Szomorúan, fájdalmasan

A harang gyászra szól

Porrá leve mi por vala

*A szívben bánat dúl.*³⁵²

Jaj de fájón busan hangzó

Gyász harangszó

³⁵⁰ Keszeg 2018: 219

³⁵¹ Keszeg 2018: 219

³⁵² Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 9. Szakasz, Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett 115. oldal)

Kondult meg a létt felett

Vesztes szívek panaszával

Sóhajával

*Sirat egy szép gyermeket.*³⁵³

A záró ének után, amíg a temetési gyülekezet kivonul az udvarról, a *Menj el a te nyugalmadba...*³⁵⁴, vagy a *Hová mész te jó anya/apa...* kezdetű éneket énekelték. Ugyanezen szöveg a szőlősgyulai kéziratban *Hová hová édes apa (anya)...*³⁵⁵ sorral kezdődik.

A gyülekezet tagjai, a kivonulás közben magukkal viszik az udvaron a temetés elején összegyűlt és felakasztott koszorúkat, a vödörökben elhelyezett virágcsokrokat. A kapuban aztán, amint a koporsót felhelyezték a halottas kocsira, a koszorúkat és virágokat is a kocsira rakják.

³⁵³ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: Ismét virrasztáskor mondandó énekek 139. oldal)

³⁵⁴ A kéziratban fennmaradt ének megtalálható Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekei között, 161. ének. 160. oldal

³⁵⁵ Hevesi Pál kéziratában 17. ének

IV. 7. A gyászkocsi

A gyászkocsi vagy halottas kocsi általában feketére festett hintó-szerű jármű, melyet lovak húznak. A kocsit csak a halott szállítására használták.³⁵⁶

Gyászkocsik hiányában egykor *rudon* vitték a koporsót a temetőig. Ma már többnyire mindenhol van egy külön az erre a célra használt halottas kocsi, halottas lovaskocsi,³⁵⁷ gyászkocsi,³⁵⁸ melyre felteszik a koporsót.

Mátyfalván egykor kézen vitték a halottat a temetőbe.³⁵⁹ Salánkon korábban egy teherautó segítségével szállították koporsót, melyet erre az alkalomra fekete lepellel vontak be. Fancsikán a 70-es évek környékén szintén teherautón, majd az 1990-es évekig kézen vitték a koporsót. Többen voltak a temetésen, és a koporsóvivők cserélgették egymást az út során. Szintén fancsikai adatközlők jegyezték meg, hogy a teherautót piros lepellel borították olyan esetben, amikor a kommunista párt tagját temették. Ilyenkor a kocsit egy Nagszőlősről (a járásközpontból) rendelt fúvósbanda kísérte. Megesett, hogy egy református gyülekezeti tagot is így temettek el.

*„Nagybátyám református vót és kommunista. Édesanyámnak meghagyta, hogy őtet pap temesse el. De a sógora nagy kommunista vót, és azok vették kézbe a temetést is. Így hát nem jött a pap temetni. Hanem majd azután csinált a pap a templomban egy istentiszteletet az emlékére.”*³⁶⁰

A teherautót mára feketére festett lovaskocsi, gyászkocsi váltotta fel. Salánkon a mai napig a reformátusok és görögkatolikusok közösen használják a gyászkocsit. A többi településen szintén lovaskocsi tölti be ugyanezt a szerepet. A kocsit általában két ló húzza.

³⁵⁶ K. Kovács 1979: 436

³⁵⁷ Fertősalmáson a lovaskocsi kifejezést használják a gyászkocsi megnevezésére.

³⁵⁸ Salánkon a gyászkocsi kifejezés használatos.

³⁵⁹ Turda P., mátyfalvai adatközlő

³⁶⁰ Gajdos R., fancsikai adatközlő

IV. 8. A gyászmenet

Ahogy a temetésen szinte előírászerűen megvolt a résztvevők helye, úgy a gyászmenet szervezete is szabályokhoz kötött. Megfigyelhető itt is a nemek szerinti megoszlás.

A temetési szertartás végeztével az udvarról kijövők igyekeztek a helyükre állni az úton. A férfiak többnyire a kocsi elé, a nők a gyászkocsi után. A legelső sorban ment a lelkész a kántorral és a jó hangú énekkezdővel, segédkántorral, aztán a fiatalabb, majd az idősebb férfiak következtek. Középen haladt a gyászkocsi, mely után közvetlenül a legközelebbi hozzátartozók álltak. Őket követte a temetési gyülekezet többi tagja, általában a nők. A temetési menetet az alábbi szervezettel lehet ábrázolni:

A temetési menet szervezete (Az ábrát készítette Gál A.)

Fancsikán a gyászkocsi előtt csak a lelkész és a gyülekezet jó hangú énekesei mentek.³⁶¹ A kocsi után álló közeli családtagok mögött következtek a gyülekezet férfi és nő tagjai vegyesen.

A halottat a temetésre érkező gyülekezet egy része kísérte a temetőig. A „temetési menet hossza” függött egyrészt az időjárástól. Télidőben, hidegben, síkos úton, vagy esőben nem mindenki vállalkozott a hosszú útra. A nagy melegben ugyancsak sokan lemorzsolódtak a menettől.

Ugyanakkor, ha az elhunynak nagy családja, sok rokona volt, vagy a közösség megbecsült, mélyen tisztelt tagjaként tartották számon, hosszú temetési menet kísérte utolsó útjára. Fiatal halott esetében szintén többen gyűltek össze a temetésre, és kísérték a temetőig az elhunytat. Mindez a közösség összetartásának, az egymáshoz való viszonynak és a tiszteletnek a jeleként értelmezhető.

A temetési menetet valamiféle távoli és megfoghatatlan, érinthetetlen erő kísérte. Az úton szembe jövőknek illett félreállni, s csak akkor indulni tovább, ha a menet elhaladt. Mindenki, akinek háza előtt elhaladt, látni akarta, ha a temetésen nem is vett részt. Ám nyilvánosan megbámulni, vagy ablak mögül meglesni a temetési menetet nem volt illő, és ma sem az. Csupán a kapuk mögül lestek ki a házbeliek, és egy sajnálkozó mondattal, vagy *Isten nyugosztalja* kijelentéssel mintegy búcsút vettek ők is a halottól. Úgy tartották, hogy az ablakból azért tilos nézni a temetési menetet, mert a lélek visszajárhat, és magával viheti a tilalom megsértőjét. A halottat, a koporsót az úton végigkíséri a lelke. Ezért az úton, amelyen a halottat vitték, az ablakokat, ajtókat bezárták, hogy a lélek ne tudjon bemenni a házba.³⁶²

Mindez a tükör letakarásával állítható párhuzamba. A halálesetkor a házban lévő tükröket letakarták, mivel a testből kiszálló lélek megláthatja magát a tükörben.³⁶³

A mögöttes tartalom, vagyis a tilalom oka ma már sokak számára nem ismert. Mindössze a tiltás maga maradt meg, s épült be a tudatba.

³⁶¹ Fancsikán kis létszámú a református gyülekezet. Emiatt a temetéseken is kevesen vesznek részt.

³⁶² Csiszár Á. 1967: 164

³⁶³ Csiszár Á. 1967: 162

IV. 9. Úti énekek

A kutatott településeken, és általában Kárpátalja-szerte a településeken, kisebb falvakban gyalog kísérték és kísérik ma is a halottat a temetőbe. A temetési menetet harangszó kíséri.

A temetőig tartó úton énekeltek. Az úti énekeket szintén a kántor, vagyis a diktáló válogatta ki már előre. Egy két ének után kisebb szünetet, pihenőt tartottak, majd újra folytatták az éneklést. Az énekek száma függött attól is, hogy milyen messze van a temető a halottas háztól. Ha nagy távolságot kellett végiggyalogolni, akkor a diktáló már eleve több éneket választott ki.

Fertősalmáson ma már nem énekelnek a temető felé vezető úton, lévén túl kevesen az énekléshez. Itt csak a család kíséri a halottat a temetőig. Salánkon még egy-két éneket elénekelnek, főként a férfiak.

IV. 10. Sírba tétel

A temetőbe érve a koporsót először rudakra téve a nyitott, kiásott sírra helyezték. A családtagok a sír körül, a gyülekezet a sírtól kicsit távolabb állt meg. A tiszteletes, közvetlenül a sír mellett állva rövid liturgiát végzett, majd a jelenlévők énekelték a diktáló által jelzett, előre kiválogatott éneket. A koporsót csak a liturgia után engedték le *eresztőkötélen* a sírba szintén ének kíséretében. A leengedés a sírvájók feladata volt, akik óvatosan végezték feladatukat, vigyázva arra, nehogy megbillenjen.

A koporsó leengedését követően a sírvájók elkezdték a sír behantolását.

„Egyszer csak kevés földet hánytak rá, osztán rárakták a padmalydeszkákat,³⁶⁴ s csak utána rakták a többi földet.”³⁶⁵

A gyülekezet addig énekelt, amíg be nem fedték a koporsót és be nem húzták a sírt. Körülbelül 5-6 ének hangzott el. A családtagok a sír mellett maradtak egészen addig, amíg a virágokat, valamint a koszorúkat el nem helyezték a síron. A többi *kísérő* lassan elindult hazafelé, vagy felkereste a temetőben saját hozzátartozójának sírját.

A sírba tétel rendje ma sem változott. A korábbi gyakorlatot követve zajlik.

A temetőkapuban egy vagy kettő, a család által megbízott férfi illedelmesen meghívta a haza indulók közül a rokonokat, távolról érkező családtagokat, barátokat a temetési torra.

³⁶⁴ Egykor egyes helyeken a sírfülke neve volt a padmaly. Novák 2005: 32

³⁶⁵ Zsoldos E., salánki adatközlő

IV. 11. A halotti tor

A temetési szertartás, a halott családtag elbúcsúztatása, az események egész sora a halotti torral zárult. Ez a résztvevők megvendéglését jelentette. Közösségi alkalom, ahol a család közeli és távoli tagjai összegyűlhetnek, beszélgethetnek, felidézhetik az elhunyttal kapcsolatos emlékeiket.

A tor a temetés paraliturgikus elemének tekinthető.³⁶⁶ Nagy Olga tanulmányában azt olvashatjuk, hogy a temetés utáni lakoma eredetileg főként a halott kiengesztelését szolgálta. A későbbiekben a szokáscselekvés átértékelődött, és a halott iránti tisztelet és kegyelet kifejezőjévé vált.³⁶⁷ Maga a szokás pogány gyakorlatra vezethető vissza.³⁶⁸

A virrasztóhoz hasonlóan így a tor eredete is a régmúltban keresendő. Tánczos Vilmos megállapítása szerint a *„hagyományos magyar népi kultúrában a lélek továbbélésére vonatkozó képzetek egyik része egy homályos eredetű, de mindenképpen igen régi mitikus-mágikus eredetű világképből, másik része pedig vallásos keresztény világképből származik”*.³⁶⁹

Károly S. László szintén a fenti gondolatot fogalmazza meg, miszerint a tor *az ősök tiszteletére rendezett szertartásos lakomák maradványa*.³⁷⁰ A lélekhit elemei bontakoznak itt ki, hiszen az élők a lakomával próbálták a halottak haragját elkerülni és jóindulatot remélni. Így a tor megtartása szinte kötelező jellegűvé vált.

A kutatott településeken a temetést követően *„visszahívták”* a legközelebbieket a torra. Ide csak annak illett menni, akit hívtak.

A temetőben töltött idő alatt a temetési háznál maradt néhány segítő asszony és férfi *„átrendezték”*, a torra alkalmassá tették az udvart vagy a ház nagyobb szobáit. Hosszú asztalokat raktak ki, mellé lócákat, és megterítettek. Itt már ülésrend nincs. A vendégek az érkezés sorrendjében foglaltak helyet a családtagokkal együtt. Télidőben vagy esőben a ház belső szobáiban terítettek asztalt.

³⁶⁶ Somfalvi 2017: 51

³⁶⁷ Nagy O. 1990

³⁶⁸ Nagy Ö. 1991

³⁶⁹ Tánczos 2011: 110

³⁷⁰ Károly S. 1979: 441

A halottas ház kapujába, a bejárathoz közel egy lavórt helyeztek ki tiszta vízzel, szappannal és törülközőkendővel. A temetőből visszaérkezőknek, mielőtt helyet foglalnának, kezet kellett mosniuk. A szokás, mely a megtisztulást jelképezte és jelképezi, szinte az egész magyar nyelvterületen ismert.³⁷¹

Egykor sokan vettek részt a toron. Általában az egész udvart végigrakták asztalokkal és lócákkal.

Fertősalmáson gazdagon terítettek: töltött káposzta, fánk, sajt, kolbász, tojás került az asztalra. Fancsikán töltött káposztát, gulyáslevest és fánkot szolgáltak fel. Mátyfalván töltött káposzta, leves, fánk és víz került az asztalra. Salánkon, a fenti településekkel ellentétben, ma is tartanak temetés utáni tort. Töltött káposzta és fánk, valamint ásványvíz és bor kerül az asztalra.

Az asztalnál mindenki a halott emlékére ürítette poharát a „*nyugodjon békével*” kijelentés kíséretében. Az evést rövid éneklés követte. Ilyenkor alkalom nyílt arra is, hogy elénekeljék a megboldogult „kedvenc” énekét, vagy azt a temetési éneket, melyet a legjobban szeretett. Majd pedig elbúcsúztak a családtól, és ment mindenki haza végezni tovább a mindennapi teendőit.

Szólósgyulán a halotti tor állandó éneke volt az *Egyedüli reményem...* kezdetű ének, az énekeskönyv 331. dicsérete.

A temetési tor a gyászoló család anyagi helyzetéről is árulkodott. A szerényebb anyagi körülmények között élők csak a legszükségesebbet tették az asztalra akár kölcsön árán is. *A halott ennyit megérdemelt* – mondták.

A halotti tor segíti a közösséget a gyász feldolgozásában.³⁷² A közösségi élmény, az együtt cselekvés, az együtt étkezés segít a gyász feloldásában, elfogadásában. A halotti toron jelen lévők különféleleképpen kötődtek az elhunythoz. A közeli és távoli rokonok, barátok jelenléte enyhítette a család fájdalmát. Bízató szavakkal segítették a legközelebbi hozzátartozókat a gyász elviselésében. Bizonyos értelemben a családok közötti kapcsolatok megerősítésének eszköze volt.

³⁷¹ Károly S. 1979: 442

³⁷² Sály 2015: 265

Akárcsak a temetésre, a torra is felekezettől függetlenül mentek el a meghívottak, a családtagok, barátok. A gyakorlat oda-vissza működött és működik a mai napig. A vallások közötti kölcsönhatásokat nemcsak a résztvevők mutatják, hanem a gyakorlat is, mely szerint egy görögkatolikus temetési toron olyan református ének is elhangozhatott, melyet a megboldogult életében kedvelt vagy szeretett.

Az egyházi vezetők, a települések lelkészei sok helyen sikertelenül próbálták a tor megszüntetését elérni. Egyes közösségek ragaszkodnak hozzá, a temetési szertartás szerves részeként, lezárásaként tekintenek rá.

IV. 12. Halotti tárgyak

A halottal kapcsolatba került tárgyaknak igen nagy jelentőségük volt és van ma is a kutatott településeken. A tárgyakhoz, mint az álkendő, a mosdató víz, különböző hiedelmek fűződnek. Mindig nagy figyelmet fordítottak arra, nehogy rossz célra használják. A halottal kapcsolatba kerülő tárgyak tisztátalanok, ennek ellenére a halottat nagy tisztelet övezi.

Salánkon „...a vizet, melyben a halottat mosdatták, úgy kellett kiönteni, hogy bele ne lépjen valaki, mert az megrontódik ezáltal. Illetve fontos volt, hogy senki illetéktelen ne jusson hozzá, mert könnyen rontani tudott vele. A rontás szándékával elég, ha kiönti az utcára vagy a járdára. S ha valaki belelép, azt megrontották vele”.³⁷³ Adatközlőm elmondása szerint őt is megrontották egyszer ilyen módon.

„Már régen, mikor a barátnőmnek meghalt a mamája, ez akkor volt. Az anyjáról, meg sokan tudják, hogy tud rontani. Na, a temetés előtti éjszaka önthettek valamit a kisajtóba. Mikor reggel felkeltünk, víz állt a kisajtóba, pedig akkor nem esett semmi eső, és a szomszéd se locsolt. De előttünk víz volt. Először mi se figyeltünk rá, lesepertem, és biztos beleléphettem, és így rontott meg. Mert ezután semmi se sikerült. A barátom otthagytott, én is meg anyu is betegek lettünk”.³⁷⁴

„Ha valaki belelípott a halottmosó vízbe, aszt könnyen fogta a rontás. És ha egy kismama lippett bele, aki például öt hónapos terhes vót, akkor a gyereke öt hónaposon fog meghalni, ha kettő, akkor két hónaposon”.³⁷⁵

Nagykomjáti kutatásaim alkalmával hallottam, hogy a vizet a kertben a barázdába öntötték. A falu elég dombos vidék, a kertek általában lefelé lejtnek. Ezért általánosan bevett gyakorlat volt, hogy a vizet, melyben a halottat mosták, a barázdába öntötték, hogy lefelé folyjon, és senki ne léphessen bele, mert akkor rontás lesz rajta. Mikor a vizet kiöntötték, a halott-mosó teknőt felfordították. A rongyot pedig, mellyel a halottat mosták, elásták, hogy senki ne szerezhesse meg, mert még egy kis darabkájával is rontani tudott az, aki értett hozzá.³⁷⁶

³⁷³ László M., salánki adatközlő

³⁷⁴ Gál E., salánki adatközlő

³⁷⁵ Zsoldos E., salánki adatközlő

³⁷⁶ Dobonyi J., nagykomjáti adatközlő

Rontani tudtak még a halott álkötőjével is. Tehát ezt, mikor már nem használták, úgy kellett eltenni, vagy eltüntetni, hogy senki ne férhessen hozzá. Leggyakrabban elégették. Fancsikán, Szőlősgyulán és Fertősalámoson egyszerűen a koporsóba tették a halott feje alá. „Így láttam anyámtú, hát mi is így csináltuk.”³⁷⁷ Gyakran csak megoldották, s a koporsóban hagyták.³⁷⁸

Az említett településeken nem szívesen beszélnek az idősek a halotti tárgyokról vallásosságukra hivatkozva. „Mi reformátusok vagyunk, ilyeket mi nem szoktunk, na, hát tuggyuk éppen, de annyira nem szokás.”³⁷⁹

³⁷⁷ Gajdos R., fancsikai adatközlő

³⁷⁸ Csiszár Á. 1967: 166

³⁷⁹ Pihor E., fancsikai adatközlő

IV. 13. A visszajáró lélek

A paraszti kultúrákban közkeletű volt az a megállapítás, hogy a halott lelke visszajár, illetve egy ideig el sem távozik teljesen, hanem velünk marad, s csupán a halott teste hagyja el a földet. Az emberek ennek tudatában cselekedtek. Ennek megfelelően a temetési szertartás rendje és rendszere is a lélek nyugalmas távozását szolgálta, valamint a hátramaradt családtagok védelmét hivatott biztosítani eme lélekkel szemben.

Számtalan esetet, példát sorolhatnánk, hogy milyen okból jár vissza a lélek. Ilyen lehet a hátramaradt adósság, nem az elhunyt akarata szerint való cselekedetek, az elhunyt emlékének tiszteletben nem tartása stb.³⁸⁰

A visszajáró lélek képzetére – Csiszár Árpád megfogalmazásával élve – *ősi világképként, az ősi hiedelemrendszer még közünk élő darabjaként* kell tekintenünk.³⁸¹

A visszajáró lélek általában az álmokban jelent meg. Ha valaki egyszer, vagy többször álmodott a halottal, valószínűsíthető, hogy „otthon hagyott valamit”, a hozzátartozói elmulasztottak valamit, s ezt pótolni kell.³⁸² Voltak kivételes helyzetek is. A halott megjelenésének oka volt, mint minden más, a megszokottól eltérő jelenségnek.

Korábbi kutatásaim alkalmával gyűjtöttem adatokat a visszajáró lélekkel kapcsolatosan főként salánki adatközlőktől.

*„Néha a halott a temetés után megjelenik egy hozzátartozó álmában. Ez azt jelentheti, hogy nem tud valami miatt nyugodni”.*³⁸³

László Margit adatközlőm elmondása szerint neki is része volt egy ilyen álomban: *„Egy közeli hozzátartozómma álmodtam. Kiabált nekem, hogy várjam meg, mert nem tudott menni, nem vót lába. Virágot hozott, koszorúba vót kötve. Az álom után pár napra ez a rokonom meghalt. Ha valaki meghal, minden este imádkozni kell érte, a lelki üdvéért: „Adj, Uram, megholt testvéreimnek lelki üdvösséget.” Ez az ima segít, hogy a halott ne tudja*

³⁸⁰ Körner 1970: 55–96

³⁸¹ Csiszár Á. 1967: 159

³⁸² Csiszár Á. 1967: 187–189

³⁸³ László M., salánki adatközlő

„zavarni” az élő”.³⁸⁴ Adatközlőnek már sok hozzátartozója meghalt, és ő így imádkozik minden este a halottai lelki nyugalmaért.

Nagykomjáton ismeretes volt a lepke alakjában visszajáró lélek. Úgy tartották, a lélek 40 napig jár vissza, ezért is tartanak 40 nap után misét a templomban. Adatközlőm szerint, ha megjelenik a halott lelke, akkor kimennek hozzá a temetőbe, vagy pedig elmennek a templomba, és megkérlik a papot, hogy imádkozzon érte, mert csak akkor jelenik meg, ha valamit kér.³⁸⁵

Ugyanezen adatközlő elmondása szerint, ő maga négy alkalommal találkozott a halott visszajáró lelkével. Egyszer egy idős asszonyéval, és háromszor a férjével. Volt egy régi házuk, amit egy idős asszonytól vettek, aki már régen meghalt. Egyik alkalommal, amikor a házban a villanyt akarta felkapcsolni, megfordult, és ott állt a háta mögött. Elájult. De mire magához tért, már nem volt ott senki. Ezután háromszor látta a férjét. Akkor sem álmában, hanem nappal. Mindig volt vele három másik ember is, akiket szintén ismert, de már azok is halottak. A férje kezében mindhárom alkalommal egy bádog volt, s benne egy szál virág. Megkérdezte, hogy mire neki az a virág. És mindig azt felelte, hogy nagyon szomjas, víz kell neki.³⁸⁶

A hiedelem szerint a halott lelke negyven napig tartózkodik e földi világban, majd végleg elhagyja azt. Csak az nem tud átjutni a túlvilágra, aki valami miatt nem nyugodhat.

A visszajáró lélek elhárítására, a halott visszajárásának megakadályozására már a halál beálltától odafigyeltek. A szakirodalomban kegyetlennek számító esetet is találhatunk példaként.³⁸⁷ Az egyszerű emberek különféle eljárásokkal és szabályokkal, esetleg tiltásokkal segítették a lélek nyugalmit, békés távozását. A halott használati tárgyainak megsemmisítése, a túlzott siratás kerülése, a kedvenc tárgy koporsóba tétele, vagy a haldokló kiengesztelése, bocsánatkérés a haldoklótól – mind ezt a célt szolgálták. Ugyancsak erre irányult az adósságok rendezése, mivel a halott lelke a tartozások miatt sem nyugodhat a másvilágon.

³⁸⁴ László M., salánki adatközlő

³⁸⁵ Dobonyi J., nagykomjáti adatközlő

³⁸⁶ Dobonyi J., nagykomjáti adatközlő

³⁸⁷ Györffy 1921: 135

V. Az énekdiktálás

V. 1. Az énekdiktálás mint szokás

A diktálás utáni éneklés eredete és kapcsolata a római katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius felekezetek gyakorlatában kereshetők. Lényege, hogy a diktáló bizonyos hanglejtéssel elmondja, előéneklei a sort, a közösség pedig a meghatározott dallam szerint utánaéneklei.³⁸⁸

Kárpátalja több magyarlakta településén, a református közösségekben, az istentiszteletek és egyéb egyházi alkalmak sajátja volt a diktálás. Az előénekesek, diktálók mondták az éneket soronként, melyet aztán a közösség utánaénekelte kiegyenlített ritmusban, hosszan elnyújtva, az éneksorok végét hanglejtéssel cifrázva.³⁸⁹ Különféle kéziratokból diktálták a szöveget. Külön kiemelt jellegzetessége (Fertőszalmáson és Salánkon jellemzően, Fancsikán csak rövid ideig), hogy később a nyomtatott énekeskönyvből is diktálás után énekeltek.³⁹⁰ Ugyanez volt jellemző Nagydobronyra is³⁹¹ Annak idején nem vitt senki magával énekeskönyvet a templomba. Az énekek szövegét egy idő után már szinte mindenki ismerte, fejből tudta, mégis szükségesnek tartották a diktálást. A salánki adatközlők elmondták, hogy ha a kántor alkalomadtán érthetetlenül diktált, a gyülekezet akkor is utána tudta énekelni, mert már ismerte a szöveget. Így a diktálás egyfajta szükséglet, egy igény a közös és hagyományos éneklési stílus iránt. Központi szerepben a közösségi éneklés áll, melyben az emberiség archaikus önkifejezési, kapcsolatteremtési igényei fogalmazódnak meg.³⁹²

A diktálás megszilárdulása mellett fontos tényezőként említhető még az iskoláztatás, a tannyelv-választás. A református lakosság jellemzően magyar tannyelvű iskolába járt, de akadtak olyan családok, akik a gyerekeiket a könnyebb boldogulás reményében ukrán tannyelvű iskolába adták. Fancsikán az 1970-es években a magyar általános iskola elsorvadt,

³⁸⁸ Schram 1974: 373–383

³⁸⁹ Molnár A. 2001; Zán Gál 2011

³⁹⁰ Zán Gál 2011

³⁹¹ Molnár Cs. 1994: 47

³⁹² Sápó 2015

a rendszerváltásig csak ukrán tannyelvű középiskola működött. Ezek a gyermekek nem tanultak meg az iskolában magyarul olvasni, csak a családban történt meg a tanítás. Az otthoni tanítás külön terhét nem minden család vállalta magára. Az így felnőtt gyermekek nem tudták a latin betűs szöveget olvasni, vagy ha képesek voltak rá, sokszor nehézséget okozott nekik. Súlyosabb eset az, amikor nemcsak írni-olvasni nem tanultak meg magyarul, de az otthoni kommunikáció is ruszin vagy ukrán nyelven folyt a családban, vallási identitásuk azonban református volt. Ilyenkor a korlátozott nyelvi kóddal rendelkező egyén számára különösen erős önbizalmat adott a diktálás. Megemlíthető még az olyan banális motiváció is, hogy a fizikai munkát végző elnehezdedt kezek nem tudták ügyesen forgatni a nyomtatott énekeskönyv lapjait, többször előfordult, hogy nem vitték magukkal a szemüveget, ami megnehezítette vagy lehetetlenné tette a betűk olvasását. A felsorolt tényezők is a diktálás mellett szóltak.

Szerencsés helyzetben vagyunk, egyrészt azért, mert a diktálás szokása az általam kutatott térségben a 2000-es évek után is még tetten érhető, megfigyelhető, a terület feltárással váró adatokkal rendelkezik. Másrészt olyan szokásról vagy bevett gyakorlatról beszélünk, melynek – még nem tudatos „résztvevő megfigyelőként” – magam is részese voltam. Mondhatnám, a diktálás hozzátartozott az én személyes vallásgyakorlásomhoz is, ahogyan a települések református lakosainak is egyet jelentett a vallás megélésével. A diktálással való találkozást és megismerkedést így már egészen fiatal koromban átélhettem. Sokakkal ellentétben számomra a diktálás hiánya volt szokatlan, hiszen egy olyan közösségben nőttem fel, ahol ez volt a természetes.

A hétköznapi kis létszámú, vagy a hétvégi népesebb alkalmakon az templomi éneklés csak diktálás után történt, akárcsak a temetési alkalmakon. Énekeskönyvet senkinek nem kellett magával vinnie, a szöveget előmondta a „kántor”, így azt csak utána kellett énekelni.

Az énekdiktálás kutatása nem tekint mély gyökerekre a néprajztudományon belül. Kárpátaljai kutatására sincs számottevő adat. A diktálásról, a diktálók személyéről, történeti háttéréről Sápy Szilvia *A halotti búcsúztató. A műfaj eredete, történeti rétegei* című PhD értekezése ad részletes és lényeges összefoglalást. Közlő és befogadó szemszögéből közelíti meg a témát, vagyis a diktálást ismétlésen alapuló közlések soraként definiálja, ezáltal egyfajta kommunikációs folyamatként értékeli. Ennek során fontos az egymásra utaltság, és az egymásra való odafigyelés. Könyvében részletes elemzést ad a diktálást történeti

háttérének, kialakulásának bemutatása által, valamint részletesen körüljárja a különböző diktálási típusokat, módokat.³⁹³

Sápy az ismétlés nyolc típusát sorolja fel és illusztrálja példákkal. Esetünkben csupán egy típusról beszélünk, Sápy felosztása szerinti *teljes ismétlésről*.³⁹⁴ Ebben az esetben a szöveg teljes mértékben, változtatás és kihagyás nélkül megismétlődik. A diktálás az alábbiak szerint történik:

Diktáló (D): Szomorúan, fájdalmasan

Gyülekezet (GY): Szomorúan, fájdalmasan

D: A harang gyászra szól

GY: A harang gyászra szól

D: Porrá leve mi por vala

GY: Porrá leve mi por vala

D: A szívben bánat dúl

*GY: A szívben bánat dúl...*³⁹⁵

Ezzel a teljes ismétléssel orvosolták az írott szöveg hiányának problémáját. Korábban ugyanis csak a kántor vagy a diktáló rendelkezett a szövegekkel. A gyülekezet tagjainak eleinte nem volt sem nyomtatott, sem kézirat formájában rögzített énektáruk.

A diktálás szokása meghatározta a közösség szokásait, és jelenlétével gazdagította hagyományait egészen a közelmúltig. A falubeliek közül a legidősebbek sem tudják, hogy honnan kerültek ezek az énekek egyes kéziratokba, vagy ki írta őket, de mindig szívesen énekelték. Bizonyítja ezt, hogy a diktálás nemcsak a temetkezési szokásoknak volt része, hanem szervesen hozzátartozott a templomi énekléshez is.

³⁹³ Sápy 2015

³⁹⁴ Sápy 2015: 147

³⁹⁵ Zán Zoltán Halottas és virrasztó énekeiből (részlet: 9. Szakasz, Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett 115. oldal)

V. 2. Az énekdiktálás módja

A II. világháborúig magyar nyelvterület egészén a református közösségekben iskolás gyermekek (diktások, diktálók) a templomban soronként mondták elő az énekelendő zsoltárokat.³⁹⁶ Az énekdiktáló soronként bemondja, diktálja a szöveget, majd egy másik atyafi vezeti az éneklést, őt énekkezdőnek, énekvezetőnek nevezik. A jelenségről, mint szokásról Kárpátalján elsőként Molnár Ambrus írt egy 1999-ben megjelent tanulmányában. Igaz, az ő írása a nagydobronyi református közösségben akkor jelen lévő és meghatározó énekdiktálásról szól, azonban ez Kárpátalja több más magyarlakta településére is jellemző volt.

A szöveg és dallam kapcsán megjegyzik, hogy amíg az énekszövegek fellelhetők, a dallamokra nem találunk rá, hiszen „a gyülekezet ősidőktől fogva maga alakította ki egyházi énekdallamait”.³⁹⁷ Tanulmányában Molnár Ambrus rámutat egy fontos tényezőre a diktálás kialakulása kapcsán: az írni és olvasni tudás hiányára, valamint arra a sajátosságra, hogy a nagydobronyi gyülekezet tagjai az énekeskönyvből is diktálás után énekelnek. Mindkét esetben párhuzam vonható a salánki, szőlősgyulai vagy akár a fertőszalmási reformátusok éneklési szokásaival. A diktálás színtereiként pedig az istentiszteleteket, valamint a temetési alkalmakat emeli ki.

Az általam kutatott ugocsai falvakban mindenhol jellemző volt az egyházi alkalmakon történő diktálás. Itt mindenhol az előre recitált formát alkalmazták. Távolabbi párhuzamként említhető, hogy a csángó magyaroknál a diktálás előénekelt változata is megtalálható.³⁹⁸ A leginkább Salánkra jellemző recitált formára nagyecsed-i gyűjtésekben akadhatunk rá.³⁹⁹ Valamint ezt a formát határozta meg Szabó Csaba és Németh István is Salánkon gyűjtött hanganyagaik kapcsán.⁴⁰⁰

A diktálás három formája, a fent említett előrecitált, az előremondott és az előénekelt forma ismert.⁴⁰¹ Az első csoportnál az előénekes nem egyszerűen elmondja, hanem recitálja az éneksorokat, azaz emelt hangon mondja a szöveget. Ez egyfajta átmenet az

³⁹⁶ Katona 1997

³⁹⁷ Molnár A. 1999: 152

³⁹⁸ P. Jáki 1995/1996: 429–433

³⁹⁹ Sápó 2000

⁴⁰⁰ Szabó – Németh: Kárpátaljai gyűjtés, (Salánk) 1998

⁴⁰¹ Bálint – Barna 1994: 248–260

ének és az emelkedett beszéd között.⁴⁰² Az előremondott változatban a diktáló a szöveget egyszerűen bemondja soronként, a közösség pedig dallammal együtt ismétli utána.⁴⁰³ Az előreénekelt forma esetében a diktáló dallammal együtt énekli, mondja az éneklendő sort, a közösség pedig ugyanazon a dallamon utánaénekli, vagyis megismétli.⁴⁰⁴ Az eddigi kutatások szerint az előreénekelt forma a római katolikusok sajátja. Többnyire a liturgián kívüli alkalmakon – búcsúban, körmeneteken, magánájtatosságokon – és virrasztásokon, temetéseken, valamint misék előtt és után fordul elő.⁴⁰⁵

A három változaton kívül a csángó magyaroknál egy másik diktálási forma ismert, mely szerint a diktáló csak az első versszakot énekli előre, a többit előre mondja.⁴⁰⁶

⁴⁰² Recitálás. Magyar Katolikus Lexikon. Forrás:
<http://lexikon.katolikus.hu/R/recit%C3%A1l%C3%A1s.html> (Letöltés dátuma: 2020. 01. 12.)

⁴⁰³ Adorjáni 1995; Sápó 2015: 160–161

⁴⁰⁴ Bálint – Barna 1994: 248–260

⁴⁰⁵ Sápó 2015: 160–161

⁴⁰⁶ P. Jáki 1995/1996: 430

V. 3. Az énekdiktálás kialakulása

„Az énekdiktálást különös isteni ajándéknak tartjuk, s úgy véljük, annak eredete visszanyúlik a reformáció kezdetéig, amikor a protestáns egyházak megtisztították a templomokat a szobroktól, képektől, mi több, a legmerevebb kálvinista irányzatok hívei megkérdőjelezték az orgona és az éneklés szükségességét is.”⁴⁰⁷

Molnár Ambrus (Molnár Csilla álnév alatt írt tanulmányában) a diktálás után való éneklés gyökereit a reformációig vezeti vissza.⁴⁰⁸ Az énekdiktálás megszilárdulását három tényezőnek köszönhetjük. Az okok egyrészt – a korábbi megállapítás szerint – a nyomtatott énekeskönyvek hiányában keresendők. A reformáció megszilárdulását követően nem tudtak megfelelő számú énekeskönyvet eljuttatni a közösségekbe. Az éneklés és a templomi, vagy egyházi alkalmak nem maradhattak el. A gyülekezet tagjait pedig meg kellett tanítani a református énekekre. Ezért a diktálás módszeréhez folyamodtak, mely a szóbeliség elvén alapult. A második okként az analfabetizmust nevezhetjük meg. Noha voltak törekvések az írás-olvasás tanítására és elsajátítására, ez hosszú és időigényes folyamat, mely alatt az éneklés megint csak nem várhatott.⁴⁰⁹ A harmadik okot a zenei írásbeliség hiánya jelentette. A kotta nem ismerete hosszú ideig meghatározta és előírányozta a diktálás után való éneklést. A közösség zenei képzetlenségéből adódóan a kezdeti énekeskönyveket eleve kotta és hangjelzések nélkül bocsátották ki.⁴¹⁰

A kotta szerinti éneklés felvetődött már az 1600-as évek elején is. Többek között Geleji Katona István püspök emelt szót a kotta szerinti éneklés pozitívuma mellett. Az 1636-ban megjelent *Öreg Gradual* előszavában panaszolja, hogy a diktálás, mint énektanítási módszer még mindig nagyobb mértékben van jelen, mint a kották szerinti elsajátítás. Mint írja: *„Az mi Déákinknak penig, ha többet nem is, de annyit szükségképpen kívántaték az Musikához érteniek, hogy az kotákból vagy clavisokból, az lineákhoz képest megtudhatnák magoktól is akármelly Psalmusnak, Prosának, Antiphonának, és egyéb ceremóniáknak nótájukat, (...) Mely egy részént az Cantoroknak, ha nem tudatlanságoktól is, de restségektől vagy, hogy a Templomon kívül az Scholában, az Deákságot és gyermekséget az éneklésben*

⁴⁰⁷ György Horváth – Lajos 1998: 126

⁴⁰⁸ Molnár Cs. 1994

⁴⁰⁹ Molnár Cs. 1994: 41–51

⁴¹⁰ Sápy 2000

nem gyakorolják és az nótákra meg nem tanítják, hanem az Chorusban csak neki kezdik, s azonban az Deák-ság utánok zendülvén, ha magok jól tudnák is, az szájokból kivonszák, mely miatt gyakorta igen dísztelen és az hallgatók előtt kedvetlen éneklést tesznek.”⁴¹¹

Jáki Sándor Teodóz bencés szerzetestanár a legősibb népi éneklési módként tartja számon a csángómagyarok körében gyakorolt énekdiktálást, amely kialakítója és megőrzője volt a közösségek népének-tudatának és gyakorlatának.⁴¹²

Ősi, eredeti változatát az előreénekelte formában kereshetjük. A szövegek előmondása és recitálása későbbi korok eredménye. „Az előremondott változata valószínűleg a XVIII. században rögzülhetett. A katolikusok az eredeti, előreénekelte formát őrizték meg, míg a protestáns felekezeteknél az előremondott változat maradt fent” – állapítja meg Sáy Szilvia.⁴¹³

Graduáltól diktálásig című tanulmányában Pap Ferenc az énekdiktálás kialakulásának kezdetét a XVIII–XIX. századra teszi. Korábbi bizonyítékok és adatok hiányában szerint a diktálás az egyház és az egyházzene következményeként alakult ki és terjedt el a református egyházban a reformok és az új énekek hatására.⁴¹⁴ Állításának alapját az a tény képezi, miszerint a korábbi századokban nem maradt fent az énekdiktálás létezését bizonyító levéltári adat.

A kotta szerinti éneklés terjesztését és megszilárdítását célzó korábbi kezdeményezések nem értek célt.⁴¹⁵ A diktálás gyakorlata továbbra is fennmaradt és uralta az éneklést az egyházkerületi tiltás ellenére is. Az 1813-ban Debrecenben megjelent énekeskönyv újra nyomásánál sem engedélyezték az újabb énekek felvételét, mondván az új énekek ismeretlen dallamai újra a diktálásnak kedveznének. Az egyházkerületi közgyűlés állásfoglalása szerint a diktálás zavarja az áhítatot és díszteleníti az istentiszteletet.⁴¹⁶

A temetések rendjét az egyházi törvény 1926-ig nem szabályozta, és a nyomtatott énekeskönyvek sem tartalmaztak temetési énekeket.⁴¹⁷ Ezért az énekvezetők feladata volt, hogy a temetésekre összegyűjtsék a megfelelő énekeket, másolással, vagy akár énekek

⁴¹¹ Geleji Katona István szavait idézi Dávid István *A kodályi pedagógia egyházzenei előzményei* című tanulmányában. Dávid 2012: 40

⁴¹² P. Jáki 1995/1996: 429–430; Sáy 2015: 161; Déry 2012/2013: 212

⁴¹³ Sáy 2009/2010: 447–448

⁴¹⁴ Pap 2006/2007: 67–68

⁴¹⁵ Sáy 2000

⁴¹⁶ Barcsa 1905: 185

⁴¹⁷ Felhősné Csizsár 1986

írásával. Ezért szinte minden településen keletkeztek ilyen kéziratok, melyeket a későbbiekben megjelent énekes könyvek is csak nagyon nehezen tudtak kiszorítani a temetésekről.

A kérdés tehát még mindig nem tisztázott, hogy pontosan hogyan és mikor alakult ki a diktálás. Nincs olyan pontos adat vagy évszám, mely a kezdeti időszakra vonatkozna. Kiváltó okát is csak feltételezések mutatják. Jobbára állíthatjuk, hogy közösségi igények hívták életre, melyek leglényegesebb központi tényezője az írni és olvasni tudás hiánya lehetett. Ám itt kétségeket kelt a fent leírt állítás, miszerint a fejből megtanult szövegeket is diktálták, valamint a későbbiekben a nyomtatott énekeskönyvek megjelenésével sem maradt abba a szokás. Jellemző ez főként a templomi, istentiszteleti diktálásra.

Az énekdiktálás kialakulását és fennmaradását tehát nem feltétlenül az írni-olvasni tudás, vagy az énekeskönyvek hiányában kellene keresnünk? Ezt támasztja alá Déri Balázs megfogalmazása, aki szerint nem a dallamtudás és az olvasás hiánya az énekdiktálás megszilárdulásának fő tényezője. Példaként említi a skót gael anyanyelvű tagokat, akikre egyáltalán nem jellemző az elmaradottság. Vallásgyakorlásuknak mégis szerves része a diktálás után való éneklés, angolul a *lining out* éneklési mód.⁴¹⁸

Mint látható, a diktálás után való éneklés nemcsak a magyar közösségek sajátja. A külföldi protestáns felekezetek körében is ismert. A nemzetközi szakirodalomban William T. Dargan könyve kapcsán szintén a *lining out* kifejezést találjuk. A szerző, aki az afroamerikaiak között végezte kutatásait, európai gyökérűnek nevezi ezt az éneklési módot, vagyis a diktálás után való éneklést. A XVII. századtól eredezteti, s a himnuszok éneklési módjának nevezi, mely során szintén van egy követendő énekvezető. A szerző az éneklési módnak az istentiszteletben betöltött szerepét vizsgálja.⁴¹⁹

A *lining out* kapcsán szintén XVII. századi angol gyökereket említ J. E. Holloway. Mint mondja, ez az éneklési mód az európai és az amerikai vallási közösségekben elterjedt.

⁴¹⁸ Déri Balázs felhívja a figyelmet arra a tényezőre, miszerint a magyar nyelvben a diktálás után való éneklés, vagyis az énekdiktálás vallási szakszónak tekinthető, s ugyanilyen jellegű (egyház)zenei kifejezés a *lining out*, mely a dallamvonal előéneklésszerű bemutatását jelenti. Erről az éneklési technikáról pedig egyetlen más nyelven sem olvashatunk a magyar mellett, csupán angolul, mivel a jelenség már csak az angolszász területen létezik. Ám a kettő nem, vagy kevésbé ismeri egymást. Ennek oka pedig a fordítás terén felmerülő probléma. A magyar (ének)diktálás angol megfelelője a szakma szerint nem a *dictation* kifejezés lesz, ahogy azt kapásból használnánk, hanem az angol területen is gyakorolt és használt *lining out*. Hiszen ugyanazon éneklési módról beszélünk mindkét esetben. A nemzetközi tudományosság csak ilyen fordításban ismerheti meg, vetheti össze, vonhat párhuzamot a két éneklési mód között. Déri 2017/2018: 217–218

⁴¹⁹ T. Dargan 2006

Megállapításai ellentétesek Déri megfogalmazásával, és egybecsengenek az általunk is felvetett okokkal, miszerint az írni-olvasni tudás hiánya, valamint az énekeskönyvek kevés száma vezetett a szokás kialakulásához. Megjegyzi, hogy az zsoltáreneklés kapcsán terjedhetett el az éneklési mód, mivel a közösségek nem rendelkeztek elegendő nyomtatvánnyal.⁴²⁰

Ősi, egyedi és különleges éneklési stílusnak tekinti a diktálás után való éneklést, vagyis a *lining out* éneklési módot John Burnett, aki szintén az énekeskönyvek hiányában keresi a szokás kialakulását. Kutatásai során a baptista gyülekezetekben készített hangfelvételeket, s rögzítette a legrégebbi angol nyelvű vallási énekeket, melyek a XVIII. századtól szinte alig változtak. Mint leírja, ez az éneklési mód az elzárt közösségek jellemzője volt.⁴²¹

Láthatjuk tehát, hogy a *lining out* éneklési módot főként a nyomtatott énekeskönyvekkel nem rendelkező gyülekezetekben alkalmazták. Az angol parlament az 1644-ben kiadott rendelet alapján hivatalosan is jóváhagyta a gyakorlatot, és azokban a gyülekezetekben engedélyezte, ahol kevesen tudtak írni, olvasni, valamint nem állt rendelkezésre elegendő számú énekeskönyv.⁴²²

Mindent egybevetve megállapítható, hogy nem csak a műveltség hiánya eredményezte a diktálás szükségességét. A természetes emberi igények keltették életre és tartották fent a szokást. Gondolhatunk itt az ismétlődő éneklés gyakorlatára. Az énekdiktálás eredete című tanulmányában Sápó Szilvia a következőképpen fogalmaz: „A kettő között pedig nincs lényegi különbség, összemossódnak a határvonalaik, mivel a hagyomány tértől, időtől, műfajtól függetlenül mindig újratermelődik, ha a háttérben ott van a közösségi éneklésre való hajlam. Így a hagyomány legfrissebb megnyilvánulási formáiban is az emberiség legősibb önkifejezési, kapcsolatteremtési igényei fogalmazódnak újra.”⁴²³

⁴²⁰ J. E. Holloway: What Is Lining out? <https://www.musicaexpert.org/what-is-lining-out.htm> (A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

⁴²¹ Burnett, John: Before Churches Had Songbooks, There Was 'Lined-Out' Gospel 2013 <https://www.wbur.org/npr/234606252/before-church-songbooks-there-was-lined-out-singing> (A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

⁴²² Horn 2003: 146

⁴²³ Sápó 2009/2010: 436

V. 4. A diktáló személye

„A halotti énekes egy csodaember, aki képes két órán keresztül ének szövegét diktálni, vezetni a dallamot (...). A középkori énekesnek egy késői utóda. A szöveget mindenütt alkalmazza a körülményekhez.”⁴²⁴

Salánkon az 50-es évek tájékán minden konfirmandus fiatal fiúnak kötelessége volt a diktálás a hétköznapi reggeli istentiszteleteken.⁴²⁵ A sorrendet a tiszteletes osztotta be, hogy minden templomi alkalomra legyen egy diktáló. Az akkori lelkész, Horkai Lajos ezt szigorúan megkövetelte a fiataloktól.⁴²⁶ Az utána következő Lajos Mihály már nem kérhette az ifjak szolgálatát a kommunista diktatúra tiltása miatt, így a reggeli diktálás elmaradt.

Volt azonban „hivatalos” kántor, aki vállalta ezt a feladatot. Nem tanult kántorról beszélünk. Csak olyan személyről, akit jóhangúnak tartott a közösség, s aki a rábízott munkát szolgálatként végezte. Így lett az ő feladata az egyházi események lebonyolítása, a vallási események adminisztrálása, ugyanakkor a lelki és erkölcsi példamutatás. Mindezek mellett a lelkész utasításainak kellett megfelelnie.⁴²⁷

A kántor szolgálataért nem járt fizetség. Szőlősgyulán a 2000-es évek elején kezdtek némi honoráriumot adni.⁴²⁸ Annak ellenére, hogy anyagi juttatásban nem részesült, tevékenysége révén kiemelkedett a közösség tagjai közül. Vezetőként tekintettek rá, a falu első emberei közé sorolták. Ő maga pedig jelentősnek érezhette tevékenységét, hiszen az egyházi alkalmakon – vasárnapi istentiszteletek, ünnepnapok, esküvő, keresztelő, temetés – mindig kiemelt feladat jutott számára. Jelentős részt vállalt a közösség életében.

A diktálást végző személyt Fertősalmáson, Mátyfalván és Fancsikán *kántornak* nevezték. Szőlősgyulán és Salánkon a *diktáló* és a *kántor* elnevezés volt ismert, ám funkciójukat tekintve más feladattal bírtak. A diktáló diktálta az éneksorokat, a kántor pedig

⁴²⁴ Kivonat az unitárius közlönyből. Fekete 1913: 180

⁴²⁵ Zán Gál 2011

⁴²⁶ Görgy Horváth – Lajos 1998

⁴²⁷ Kicsi 2019: 303

⁴²⁸ Szőlősgyulán a fizetést eleinte az egyház adta, később – jobbra temetési alkalmakról lévén szó –, a családra hárították a feladatot, akiknek a diktáló és a kántor mellett a harangozónak és a gyászokocsinak is ki kellett fizetni a megszabott díjat.

kezdte az éneket, megadta a hangot, s a gyülekezet utánaénekelt. Máshol elterjedt volt az *előénekes, énekvezető* megszólítás is,⁴²⁹ néhol *énekes emberként* is említették.⁴³⁰

A diktálás és énekkezdés felelősségteljes feladat volt. A templomi alkalmakkor több száz embert kellett vezetni az éneklésben. Hibázni nem lehetett.

Egyik salánki adatközlő saját tapasztalataiból merítve érzékeltette az idősebb generáció szigorát:

*„Amikor diktáltam a templomban, jó régen volt az már, nagyapád (Zán Zoltánra utal az adatközlő, aki korábban kántor és diktáló is volt Salánkon – G.A.) meg lent ült a széken. Fiatal voltam még. És diktálás közben felkiáltott, hogy elrontottam az éneket. Ezt az istentisztelet közben.”*⁴³¹

A diktálás felelősségteljes feladat volt. Az elődök példáját követve igyekezett mindenki teljesíteni feladatát, akár a templomi, akár a temetési alkalmakon. A fent idézett példán látható, hogy az idősebbek, az egykori kántorok megkövetelték a pontosságot. Tehát egy korábbi kántor akár az istentisztelet alatt, a gyülekezet hallatára is kijavíthatta a diktálót, az utódot, ha az hibát követett el, esetleg nem az utasítás szerint járt el. A tanításra évek múltán is emlékeznek az érintettek.

⁴²⁹ Sápy 2015

⁴³⁰ Nagydobronyban a kántor diktált, az énekkezdő pedig megadva a hangot, vezette az éneklést – nagydobronyi származású fancsikai adatközlő

⁴³¹ Homoki Á., salánki adatközlő

V. 5. Az énekdiktálás színterei

A diktálás legfőbb színtere a templomi alkalmak és az istentiszteletek voltak. A liturgia szerves része az éneklés. „Az egyházi ének nem az istentisztelet mellékes eleme, kiegészítése, (...) hanem az Istent dicsérő közösség és szolgálat autentikus megnyilvánulása” – fogalmaz Pap Ferenc.⁴³² A hétköznapi reggeli, a szombati és vasárnapi istentiszteleteken egyaránt diktáltak. Később a diktálás színtere és alkalma csak a nagyobb ünnepekre – húsvét, karácsony – korlátozódott. Fancsikán az istentiszteletekről fokozatosan kiszorult a diktálás.⁴³³ Az utóbbi években már csak egy-egy éneket diktált a kántor, főként a rövid, egy-két versszakosakat, hogy ne kelljen keresgélni az énekeskönyvben.⁴³⁴ Aztán ez is abbamaradt.

A diktálás másik színtere a temetési alkalmak – a virrasztók, a temetés és a halotti tor – voltak. Külön énekvezetője volt a halotti virrasztónak és a temetésnek.⁴³⁵ Erre a célra készítették a kézirat *halottas énekeskönyveket*.

A temetéseken való diktálás kapcsán és a következő nagy fejezethez előljáróban fontos kiemelni, hogy a kutatott településeken néhány példányban ma is megtalálható az említett gyűjtemény „*Halottas alkalmakra készített és írott könyv*” vagy „*Temetési énektár*” címmel, amely vegyesen tartalmaz virrasztáskor és temetéskor diktálandó énekeket. A gyűjteményekben lejegyzett szövegek református népdalok, melyek nem konkrétan egy-egy település sajátjai.

A szakirodalom már a középkortól említi a népdalok meglétét, azonban a reformáció vívta ki igazi rangját a 16. század környékén. A 17. századtól a kézirat és nyomtatott formában is megjelent népdalok terjedtek el, beleértve a ponyvát is. A reformátusoknál

⁴³² Pap 2011: 450

⁴³³ Fertőszalmán különös módon, amióta a település létezik, a református kántor, diktáló meg a görögkatolikus virrasztásra és temetésre is. Vagyis, ha a településen valamely görögkatolikus család tagja hunyt el, a hozzátartozók külön meghívják a református diktálót, hogy menjen és vezesse az éneklést. A temetések alkalmával a görögkatolikus pap végzi a temetési szertartást, ám amikor a búcsúztató után az éneklésre kerül sor, a református kántor kezdi az éneklést, vagyis a diktálást. A temetőbe vezető úton viszont felváltva, egy görögkatolikus, egy református ének hangzott el. Ma már az úton nem énekelnek. A környező falvakban nincs erre példa. Hozzá kell tenni, hogy a településen igen kicsi a görögkatolikus közösség. Ezért is van szükség a református kántor „segítségére”.

⁴³⁴ A fancsikai adatközlők szerint az akkori kántor, Jenei Károly, szeretett diktálni, s ragaszkodott hozzá. Ezért történhetett az, hogy a rövidebb, az egy-egy versszakos éneket még diktálta a templomban is.

⁴³⁵ Bálint 1938

pedig átalakulva megmaradtak a virrasztóénekek, a különféle halotti és temetési énekek stb.⁴³⁶ Török Károly a virrasztóénekeket a halotti búcsúztatókkal és a siratóénekekkel együtt népi alkotásoknak tartja, melyek eltérnek a hivatalos egyházi előírásoktól.⁴³⁷

A vallásos közösségekben jellemző volt még az egyéni, vagyis a házi ájtatosságok szervezése is. Ezeken az alkalmakon a jelenlévők az előénekes kezdeményezése nélkül nem kezdtek énekbe.⁴³⁸ Egyik adatközlőm elmondása szerint,⁴³⁹ aki nem hivatalosan, de mégis szolgálatot teljesítve látta el a kántori kötelességet egykor, nemcsak a templomban, hanem otthon is egy-egy közösségi alkalomkor egyházi énekeket énekeltek diktálás után. Adatközlőm feladata volt az ének soronkénti diktálása, a közösség tagjai pedig utánaénekeltek.

⁴³⁶ Katona – Rajeczky 1980

⁴³⁷ Török 1864

⁴³⁸ Katona 1997

⁴³⁹ Simon B., Salánk egykori kántora, énekvezetőjének nyilatkozata

V. 6. Az énekdiktálás megszűnése

Fancsikán a 2000-es évek környékén, Fertősalmáson 2016-ban, Salánkon 2011-ben, Szőlősgyulán körülbelül 2013-ban ért véget végérvényesen a diktálás.⁴⁴⁰ A kutatott települések közül Mátyfalván találjuk a legkorábbi adatot az énekdiktálás megszűnésére – 1984. A lakosok még emlékeznek az egykori kántorra, Orosz Andrásra, de kéziratának már nincs nyoma.

Egy Szőlősgyuláról szóló írásban a következőket olvashatjuk: „A 80-as évek vége felé próbálkoztak a határon túli énekeskönyvek, bibliák behozatalával, például: egy alkalommal kb. 500 énekeskönyvet hoztak az autó gázpalackjában.”⁴⁴¹ A nyomtatott énekeskönyvek⁴⁴² megjelenésével az istentiszteleteken az orgona után való éneklés vette át a szerepet. Az így módon behozott énekeskönyvekre hárították a diktálás megszűnésének okait.

Az énekdiktálás abbamaradása fokozatosan ment végbe. Általában kétlépcsős szűkítést figyelhetünk meg: először az istentiszteletekről tűnik el, aztán a temetésekről.

Fertősalmáson és Fancsikán elsőként a templomból szorult ki a diktálás. Aztán a temetések alkalmával is abbamaradt. Salánkon a templom falai között fokozatosan némult el a diktálás, oly módon, hogy eleinte a hétköznapi vagy kisebb szertartásokból maradt ki, később a vasárnapi istentiszteletekről is eltűnt, s csupán az ünnepnapokra korlátozódott. A következő fázisban már csak az egyház két legnagyobb ünnepén, húsvétkor és karácsonykor diktáltak, végül pedig csak a karácsony szentesti istentiszteletén szólalt meg a diktáló. A temetések alkalmával még évekig élt a szokás, mígnem az is végleg eltűnt.

„Az énekeskönyveket kirakták a templomba a padokba. Minden sorba 3-4 példányt, hogy legyen miből énekelni”.⁴⁴³

Eme szép szokásnak jómagam is részese voltam. Salánki születésű lévén máig emlékszem, mikor az új énekeskönyv énekeit tanította a tiszteletes az istentiszteletek végén, s hogy ezek a dallamok milyen nemtetszést váltottak ki az idősek körében. Mert ők

⁴⁴⁰ Bereg megye egyes településein, mint például Gáton még 2019-ben is diktáltak a temetéseken

⁴⁴¹ Szőlősgyula: <https://kmksz.com.ua/szervezet/alapszervezetek/gyula/> (Letöltés ideje: 2020. 01. 07.)

⁴⁴² A 90-es éveket követően salánkon használatban lévő énekeskönyv: *Énekeskönyv*. A királyhágómelléki református egyházkerület által kötelező használatra megállapított kiadás. 1990. Az egyházkerület tulajdona és kiadása.

⁴⁴³ Hevesi P., szőlősgyulai adatközlő, kántor

ragaszkodtak az addig megszokotthoz. Az új dallamok, noha igen hangzatosak voltak, nem nyerték el az idősebb korosztály tetszését.

A jelenség abbamaradásában nagy szerepet játszottak az egyházi vezetők, lelkészek, akik püspöki rendeletre hivatkozva szüntették be a diktálás után való éneklést. A gyülekezeti tagok külön kérésére sem engedélyezték a szokás gyakorlását. Főként az újonnan beiktatott lelkészek fiatalos lendületükkel váltak a *diktálásos énekek üldözőivé*.⁴⁴⁴ Egyes településeken a diktálás megszűnése a diktálónak, a füzet tulajdonosának a halálával, szolgálatának lezárulásával ért véget.

Botos Árpád, Fertőszalmáson egykor a templomi alkalmakon és a temetéseken is vezette az éneklést. Őt követően a fia vette át ezt a szolgálatot, aki már csak a temetésekre tudott eljárni. Mint mondta, fiának a munkája miatt nem volt ideje a templomban is diktálni, csak a temetéseket vállalta. Így a templomi diktálás abbamaradt. Később a temetési alkalmakról is kiszorult.

⁴⁴⁴ Szacsvay 1991: 119

V. 7. Az énekdiktáláshoz való viszony

A kutatott településeken a református lakosok különféleképpen tekintenek a diktálásra. A hagyományokhoz való ragaszkodás és a régi megszokott rend főként az idősebb korosztálynak vált tetszésére, míg a fiatalok egyértelműen elutasítók.

Egyesek jó ötletnek tartják az újítást, és ezzel együtt a diktálás kiszorítását a templomból.

*„Így szebb – mondja egy salánki gyülekezeti tag – mer így sorba megy minden és lehet érteni a lényegét”*⁴⁴⁵

*„Az énekeskönyv sokkal jobb. Így azér jobb, mer meg tuggyuk tanulni az énekeket. A diktálás után azt nem lehet.”*⁴⁴⁶

Mások viszont a hagyományokat szeretnék megőrizni, vagy inkább csak a szokáshoz ragaszkodva tartanak meg a diktálást annak eredeti formájában.

„Mi eszt szoktuk meg. Úgy vót szíp, mer úgy mindenki tudta, mos meg még az énekeket se nagyon tuggyuk. Jó vót az, ahogy akkor a kántor csinálta”.⁴⁴⁷

„Ebből az énekekből csak táncdalt csinálunk” – idézték az egykori kántor szavait a fancsikai adatközlők.

*„Akkor vót mindenre más szöveg. Nem, mint most, mindenkinek egyet énekelnek.”*⁴⁴⁸

A vélemények utalnak az énekek szövegezésére és ritmikájára is. Tartalmi szempontból a mai bevett énekek nem olyan változatosak, mint a kéziratban fennmaradt szövegek, s a ritmusuk is változott. A vontatott énekléshez szokott gyülekezetekben nehezen elfogadható a gyorsabb ütem. Ritmusa miatt egyesek *pionírdaloknak* titulálják, s nem hajlandók énekelni az alkalmakon.

A fiatalok hamar megkedvelték az új énekeskönyvek fülbemászó dallamait, a ritmikus énekmódot. Az idősek viszont inkább ragaszkodnak a régihez. A váltás, vagyis az új énekek bevezetése néha „fura” helyzeteket is szült az istentiszteleteken. Nem egyszer lehattunk tanúi,

⁴⁴⁵ Jana I., salánki adatközlő

⁴⁴⁶ Szilvási J., fancsikai adatközlő

⁴⁴⁷ Borsos R., salánki adatközlő

⁴⁴⁸ Varga M., fancsikai adatközlő

hogy míg az orgonakíséret és a jó énekhangú fiatalabbak és középkorúak az új dallamok szerint énekeltek, az idősek éneke eltért: a régi vontatott énekmódot sehoggy sem akarták feladni. Így volt egy időszak, amikor „kánonba” folyt az éneklés.

„*Én most se vagyok híve ennek az új éneklésnek. Azok nem temetési énekek*”.⁴⁴⁹ Az idézett vélekedés a jelenleg hatályos énekeskönyvre utal, melyet a református gyülekezetek egyformán használnak temetések alkalmával.

A régi hagyományokhoz való erős ragaszkodás volt az, melynek köszönhetően a diktálás oly soká fennmaradt a kutatott településeken. Amíg maga a gyülekezet közös erővel és akarattal kiállt mellette, addig gyakorolta is eme éneklési módot. Az istentiszteletekről ugyan hamarabb kiszorult, de évekig élt még a temetési alkalmak keretében. Mígnem ott is teljesen abbamaradt, és a gyülekezet tagjai áttértek az énekeskönyvek nyújtotta szövegek éneklésére.

Az énekdiktálás szokása része volt református magyarságunknak, és része a református vallás megélésének. Ma sokat beszélünk a népi gyökerű szellemi kultúránk megőrzésének szükségességéről. Ugyanez egyházi szempontból sem lehet érdektelen. Hiszen a kéziratok nemcsak szövegeket, hanem archaikus magyar népi dallamokat is rejtenek.⁴⁵⁰

A kéziratok több mint egy évszázadon keresztül – vagy még azon túl is – őrizték a közösség énekeit. Száz évvel ezelőtt is ugyanazok a dallamok csendültek fel a virrasztások és temetések alkalmával, mint a közelmúltban, néhány évvel ezelőtt. Maga a diktálás morálisan is tükrözte a közösség tagjainak egymáshoz való viszonyát. Ez ugyanakkor motiváló erejű volt, mely a „*hogyan fognak engem eltemetni*” gondolat köré épült, s mely magába rejtette a *szép temetés* és az ott felcsendülő „*szép énekek*” kiérdeklését is. Micsoda érték és ragaszkodás jellemzi mindezt! A szokást visszahozni ugyan nem tudjuk, de tehetünk érte, hogy ne merüljön feledésbe.

Molnár Ambrus idézte tanulmányában Ravasz László szavait, aki a következőkre szólított fel egykor: *szükséges megfigyelni és lejegyezni a „magyar református néptheológia alapvonásait, meg kell menteni a magyar néplélek eme legdrágább alkotásait.*”⁴⁵¹

⁴⁴⁹ Botos Á., fertősalmási adatközlő, kántor

⁴⁵⁰ Gál 2011; 2020a

⁴⁵¹ Molnár A. 1999: 156

VI. Temetések és virrasztások kéziratos énektára

VI. 1. Adatok a kutatás során regisztrált füzetekről

A diktálás énekeit tartalmazó kéziratokat elsőként Salánkon gyűjtöttem több mint egy évtizeddel ezelőtt. A későbbiekben ez lett a kiindulópont, és az itt talált füzetek hasonlítási alapként szolgálnak a továbbiakban.

Hogy miért maradtak fent máig is ezek a kéziratok? Erre több válasz is adható. Az erős vallási kötődés, a vallási szokásoknak a mindennapokban betöltött szerepe mind kihatással voltak a közösség életére, segítették a közösséget a nehéz időkben továbbélni és túlélni. Túlélni a rendszerváltást, a rendszabályozást, és ennek volt köszönhető a népi írásbeliség tárgyainak keletkezése és lenyomatainak, vagyis a kéziratoknak a fennmaradása. A terület Szovjetunióhoz való csatolásának utolsó évtizedeiben szinte teljesen lehetetlen volt az énekeskönyvek utánnyomása. A régiek elhasználódtak, újat pedig nem lehetett kapni. Az idősök még ma is emlékeznek arra, hogy milyen büntetéssel járt, ha például valakit Biblia csempészésével fogtak el a határon. Szacs vay Éva néprajzkutató is kiemeli e tény fontosságát. Kutatásában megjegyzi, hogy amikor a hívők nem juthattak hozzá az énekeskönyvekhez, a kéziratos könyvek értéke csak felerősödött és nagyobb jelentőséget kapott.⁴⁵²

Ennek ténye, az énekes könyvek, a nyomtatott anyag hiánya kényszerítette rá a közösség tagjait a kéziratok készítésére, újramásolására. Az írott könyvekkel, füzetekkel a leggyakoribb esetben csak a diktáló maga rendelkezett.⁴⁵³

Más szempontból a fennmaradt kéziratokat egyfajta emléktárgyakként is kezelhetjük. A róluk alkotott kép segítségével azok készítőjét is jellemezni tudjuk. Az efféle összefüggések Fejős Zoltán értelmezésében a tárgyak az emlékezés és emlékeztetés eszközei lehetnek. Jelen esetben a szövegek, vagy kéziratok, mint tárgyak generációkat átívelő emlékek, melyek pusztá létezésükkel a társadalmi viszonyokról is árulkodnak.⁴⁵⁴ Féltnve őrzött kincsek ezek.

⁴⁵² Szacs vay 1991: 117–121

⁴⁵³ Zán Gál 2011

⁴⁵⁴ Fejős 2003

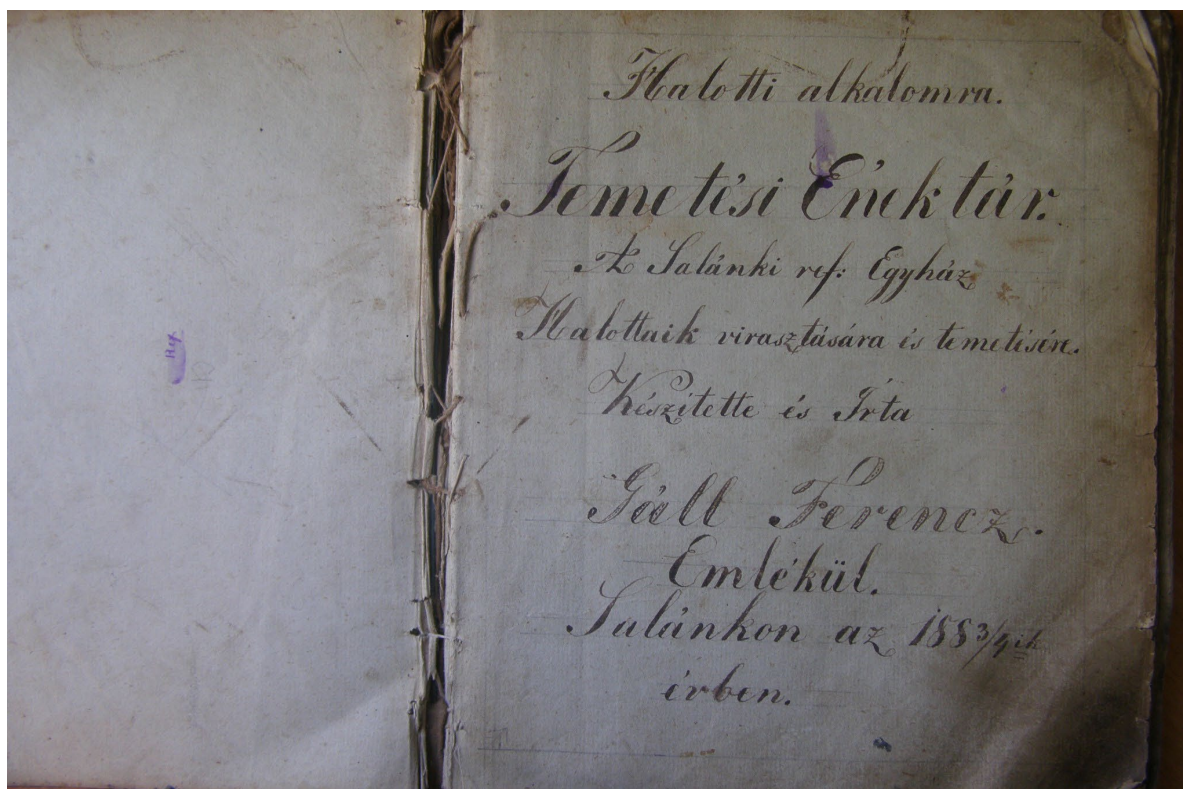
Az ünnepek, a református parasztság mentalitása tükröződik ezekben a kéziratokban.⁴⁵⁵ A kéziratos szövegmásolatok mellett szóljon, hogy általuk szájhagyomány útján maradhattak fent azok a régi dallamok is, amelyek a hivatalos énekeskönyvkiadványokból eltűntek.⁴⁵⁶

Salánkon, Szőlősgyulán és Fertősalmáson és Kárpátalja más településein is fellelhetőek még azok a kéziratok, melyekből egykor a temetések alkalmával diktáltak. Az említett három településen talált tíz kéziratban lejegyzett énekek hasonlóak. Kutatásaim során Fancsikán nem találtam meg a nevezett kéziratot, ám a helyi emlékezet szerint a néhai kántornak volt egy „könyve”, amit csak temetésekre használt, és énekeket, valamint imádságokat tartalmazott. Viszont a salánki kézirat szövegei között az egyik fancsikai adatközlő ismerős énekeket és szövegeket vélt felfedezni. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a két településen meglévő kéziratok szövegei hasonlóak voltak.

Salánkon a *„Halottas alkalmakra készített és írott könyv”* című gyűjtemény több példányban is megtalálható. Idáig itt négy füzetet sikerült gyűjtenem. A kézirat csak olyan énekeket tartalmaz, melyek a temetési szertartáshoz, illetve a virrasztáshoz, halotti torhoz köthetőek. Az első kézirat egy 1883–84-ben keletkezett füzet, Gáll Ferencz tulajdonát képezte. A kézirat 189 oldalas és 150 éneket tartalmaz. A legelső oldalon találjuk a fontosabb bejegyzéseket, gondosan rajzolt betűkkel: a könyv funkciója, a tulajdonos neve és a bejegyzés dátuma. A következő oldalon már az I. szakasz énekeit olvashatjuk.

⁴⁵⁵ Szacsvay 1991: 118

⁴⁵⁶ Kiss 1966: 159

Kép 7. Gáll Ferencz kéziratának első oldalai (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Halotti Alkalomra.

Temetési Énektár

A Salánki ref. Egyház

Halottainak virasztására és temetésére

Készítette és Írta

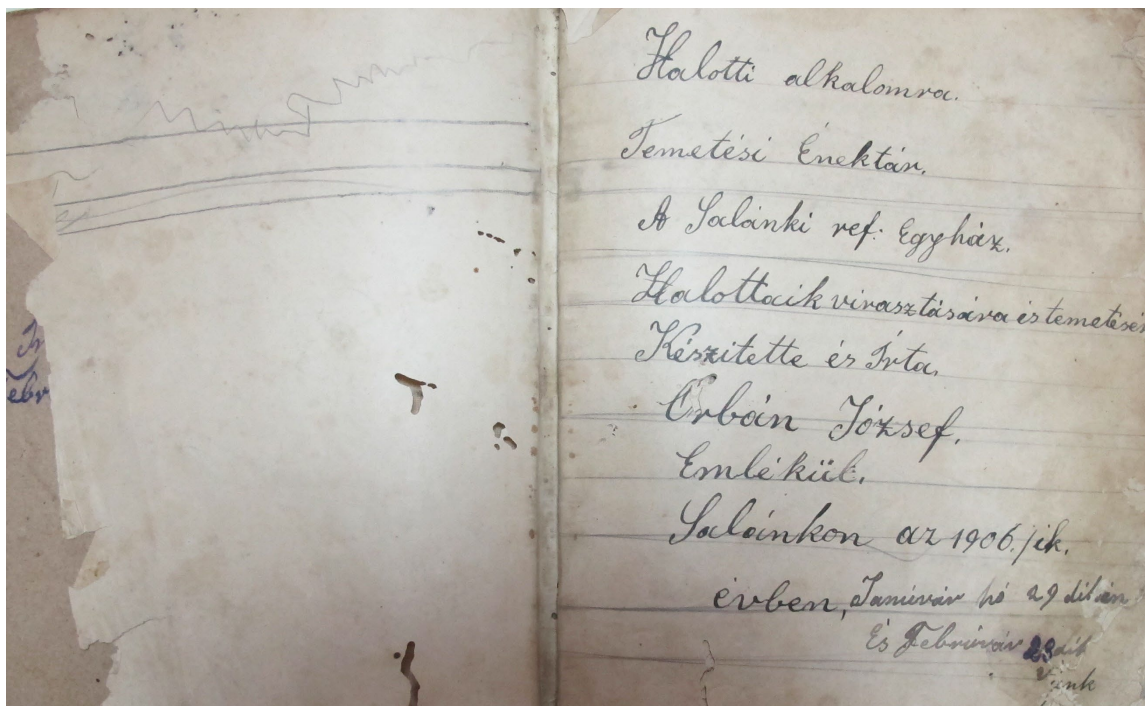
Gáll Ferenc

Emlékül

Salánkon az 1883/4ik

évben

Az 1906-ban keletkezett füzet Orbán József, egykori salánki lakos tulajdonát képezte. A füzet első lapján megtalálható a tulajdonos neve, ill. a másolat keletkezésének dátuma. Az 1883-ban keletkezett füzethez hasonlóan ebben sem találunk „Magyarázat”-ot, ellentétben az 1970–73-as keletkezésű füzettel. A kézirat 233 oldalas és 159 éneket tartalmaz. A második oldalon már az I. szakasz énekeit találjuk. Érdekessége, hogy a 225-ik oldaltól kezdve egy betűrendes tartalomjegyzék olvasható, melyet valószínűleg a kézirat tulajdonosa állított össze.

Kép 8. Orbán József kéziratának első oldalai (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Halottak alkalmakra

Temetési Énektár

A salánki ref. Egyház

Halottainak virrasztására és temetésére

Készítette és Írta

Orbán József

Emlékül

Salánkon az 1906/ik

évben, Január hó 29 dikén

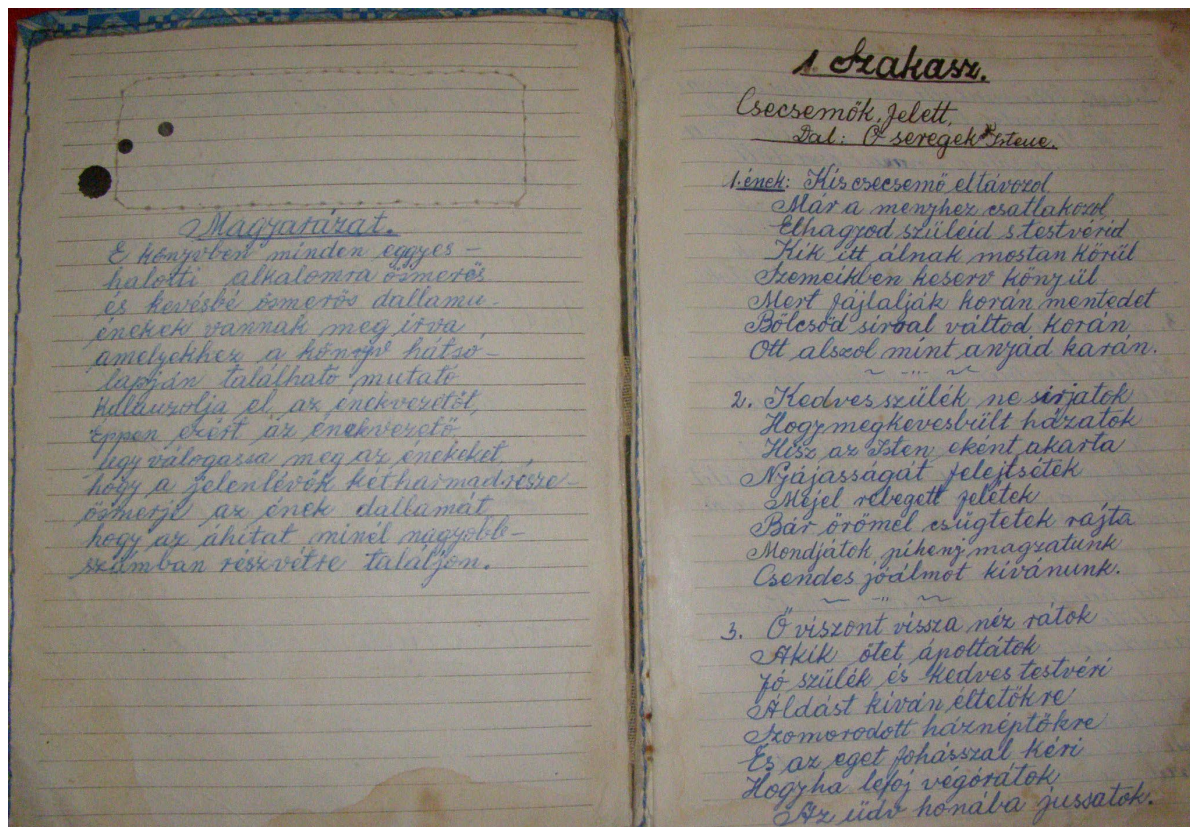
és Február 28 dikán

Mindkét füzet megkopott és megviselt. Gyakran kerültek kézbe, hiszen temetések alkalmával kizárólagosan csak ezekből diktáltak. Használatukat mi sem bizonyítja jobban, mint a töredezett, piszkos lapok, a kopott és már összevarrott borítók.

A harmadik kézirat 1971–73-as keletkezésű, melyet Zán Zoltán, egykori salánki lakos jegyzett le. A kézirat 169 oldalas és 169 éneket tartalmaz. Kemény borítóval ellátott énektár. Az előbbi kettővel ellentétben, itt már találunk úgynevezett „Magyarázat”-ot, mely tájékoztatásul szolgál a füzetet használó előénekeseknek, diktálóknak. Az utolsó oldalon

Mutatótábla jelzi a szakaszokat és az énekek számát. Megjegyzendő, hogy a Mutató tábla nem egyedi eset. A füzetek szerzői által készített tartalomjegyzékként szolgáló bejegyzések a kéziratok sajátjainak tekinthetők.⁴⁵⁷ Sápy Szilvia, tanulmányában a mutatótáblák két típusát különbözteti meg. Az egyik esetben az énekeket sorszámozzák, más esetben pedig oldalszámmal látják el, s aszerint sorolják.⁴⁵⁸ A mutatótáblák nem a mai értelemben vett tartalomjegyzékek, hiszen ezek a kéziratban lejegyzett énekek sorrendjét tükrözik.

A füzet elején található magyarázat a következőképpen hangzik:

Kép 9. Zán Zoltán kéziratának borítója és első oldala (Fotó: Gál Adél)

Magyarázat

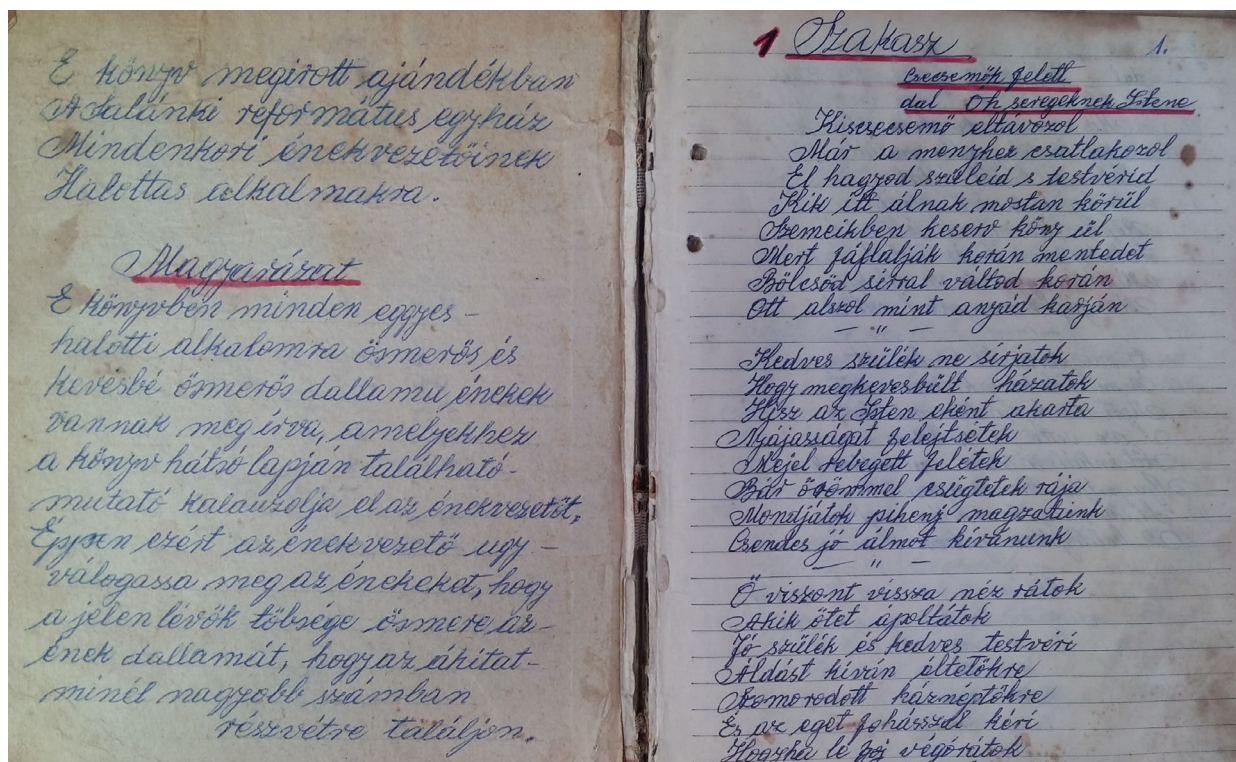
E könyvben minden egyes-
halotti alkalomra ösmerős
és kevésbé ösmerős dallamu-
énekek vannak meg írva
amelyekhez a könyv hátsó-

⁴⁵⁷ Szabó T. 1941: 7 A Szabó T. Attila által sorolt Vallásos források között szereplő Halotti énekek szintén rendelkeznek mutatótáblával.

⁴⁵⁸ Sápy 2006/2007: 76

lapján található mutató
 Kalauzolja el az énekvezetőt,
 Éppen ezért az énekvezető
 úgy válogassa meg az énekeket,
 hogy a jelenlévők kétharmadrésze-
 ösmerje az ének dallamát,
 hogy az áhitat minél nagyobb-
 számban részvétre találjon.

A negyedik kéziratot szintén Zán Zoltán készítette 1981-ben, azonban már nem saját részére. A kézirat 130 oldalas 121 éneket tartalmaz. A füzet borítójának belső oldalán a *Magyarázat*, illetve néhány információ olvasható.

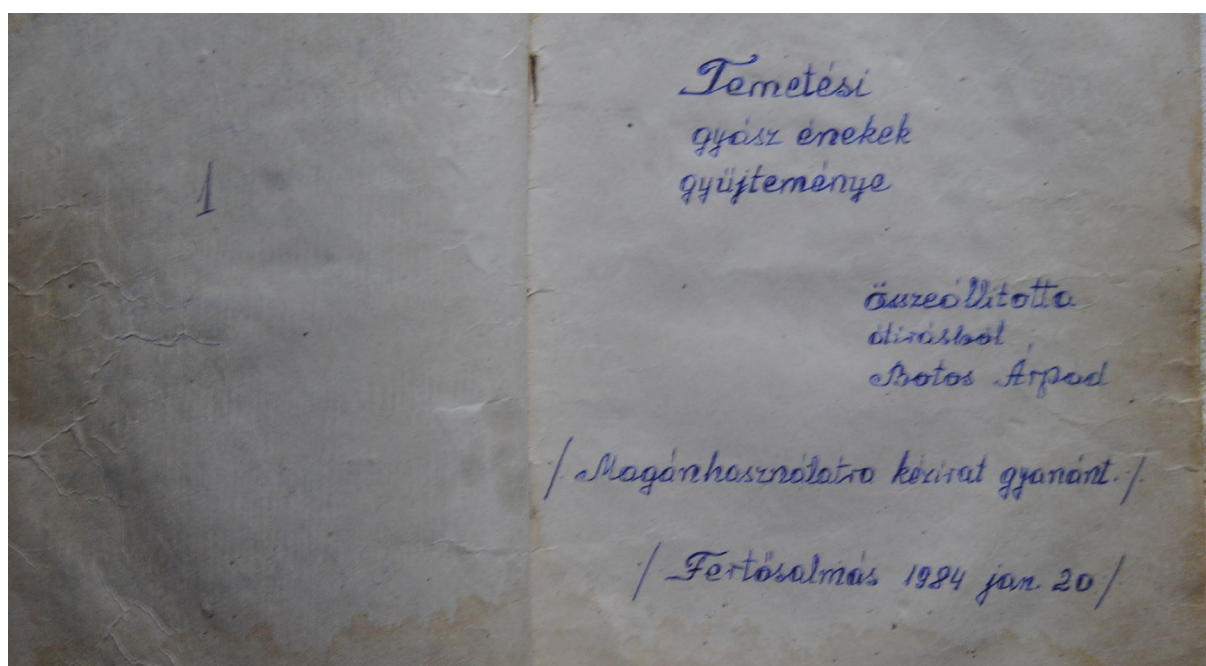

Kép 10. Zán Zoltán kéziratának borítója és első oldala

E könyv megírott ajándékban
 A Salánki református egyház
 Mindenkori énekvezetőinek
 Halottas alkalmakra.

Az utolsó, 1981-es kézirat a 2017 elején elhunyt kántortól került vissza családomhoz, melyet azóta is őrzünk.⁴⁵⁹ Szintén a borító belső oldalán található a *Magyarázat*, mely az 1971-ben keletkezett kéziratban is olvasható. Ezután pedig a temetési énekek következnek szakaszokra osztva.

A fertősalmáson gyűjtött kéziratok tartalma hasonló a salánkihoz. A füzetek Botos Árpád tulajdonát képezik számos egyéb értékes és egyedi feljegyzéssel egyetemben. A temetési és virrasztási énekeket három kézirat tartalmazza. A szövegek funkciójuk szerint – virrasztásra, úti ének, sírba tételkor stb. – hasonlóak a Salánkról származó kéziratokhoz, ám itt nincs következetes sorrend. A három kézirat közül a legelsőben, melynek borítója alább látható, találhatók meg a virrasztások és temetések alkalmával énekelt leggyakoribb énekek. A füzetet 1984-ben írta/másolta Botos Árpád. A kézirat 153 oldalas és 108 éneket tartalmaz. Az énekek sorrendjét a füzet első oldalain látható jegyzék mutatja.

Kép 11. Botos Árpád kéziratának borítója (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Temetési

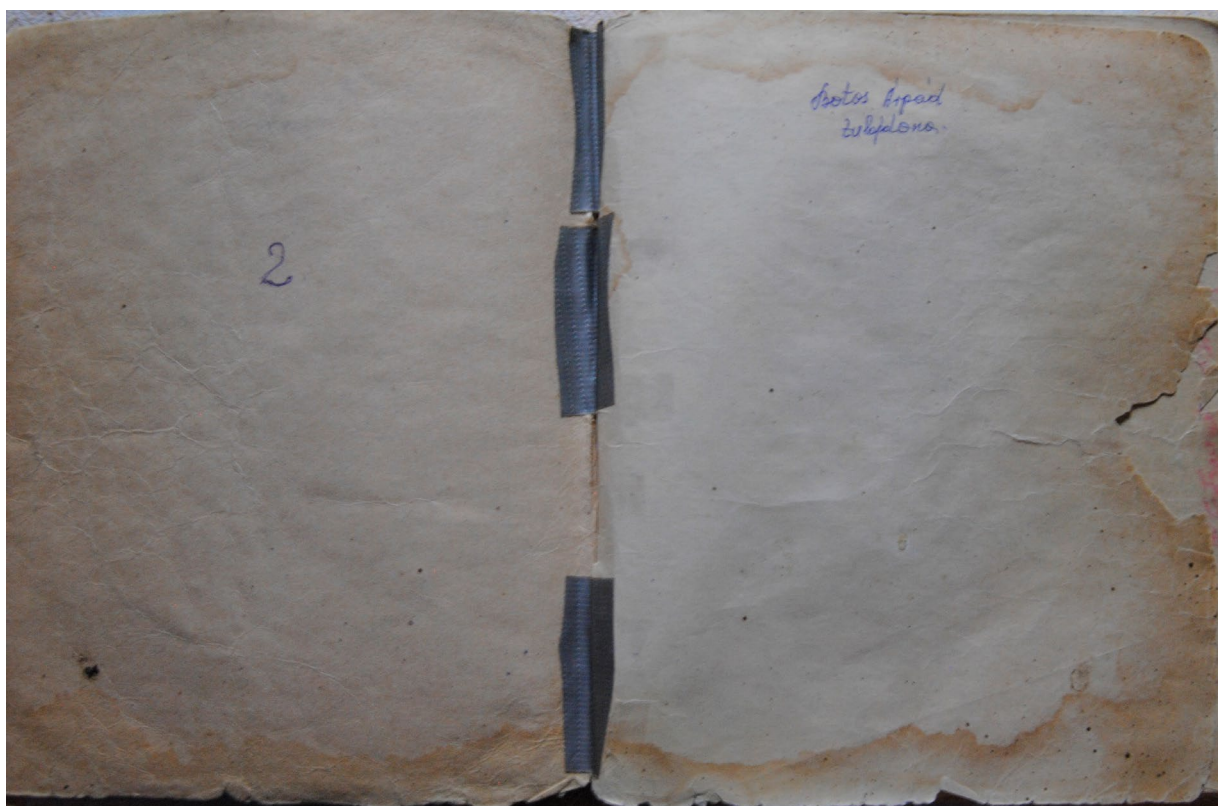
gyász énekek

gyűjteménye

⁴⁵⁹ Zán Zoltán nagyapám volt apai ágon. A településen sok éven keresztül kántorként, diktálóként is tevékenykedett. Az 1971-ben és az 1981-ben megírt kézirat a család tulajdona.

összeállította átírásból
Botos Árpád
/Magánhasználatra kézirat gyanánt/
/Fertőszalmás 1984. jan. 20/

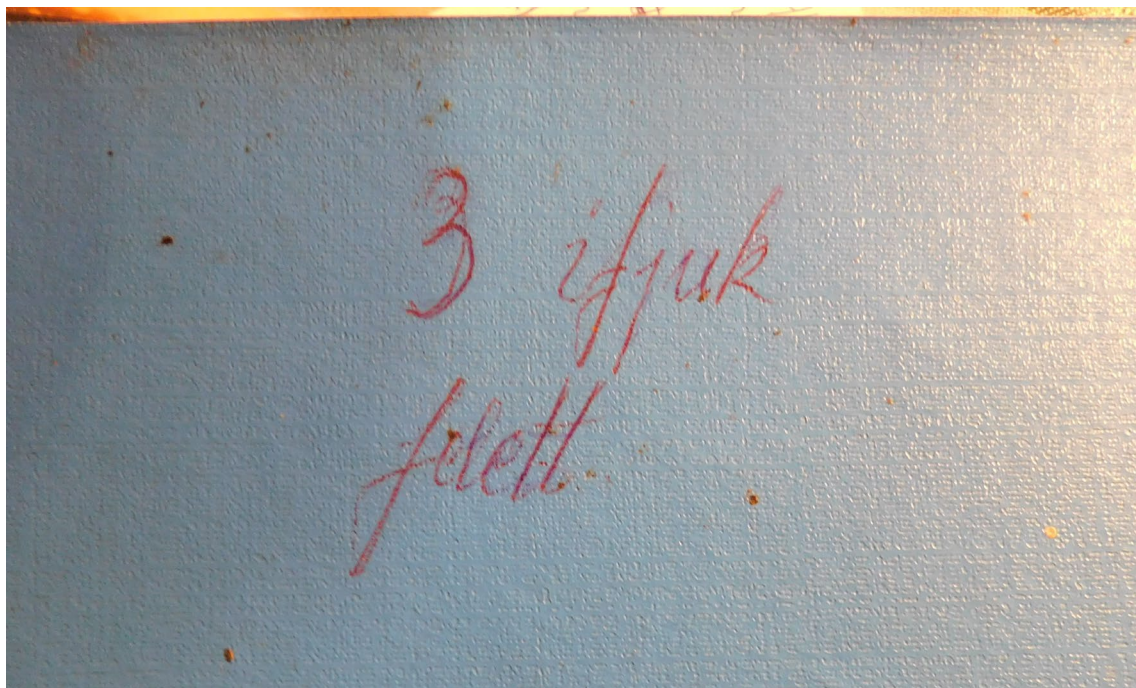
A második kéziratban vegyes temetési énekek találhatók. A füzet 117 oldalas és 112 énekszöveget tartalmaz, melyek sorrendjét a kézirat végén lévő jegyzék mutatja. A „*Botos Árpád tulajdona*” feliraton kívül nem találunk benne egyéb, a lejegyzés dátumára vonatkozó adatokat.

Kép 12. Botos Árpád második kéziratának borítója (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Botos Árpád tulajdona

A harmadik kézirat a fiatalok temetésére szóló énekszövegeket foglalja magába. Külső borítóján mindössze egy felirat látható: „*3 ifjúk felett*”. A kézirat 107 oldalas és 51 éneket tartalmaz.

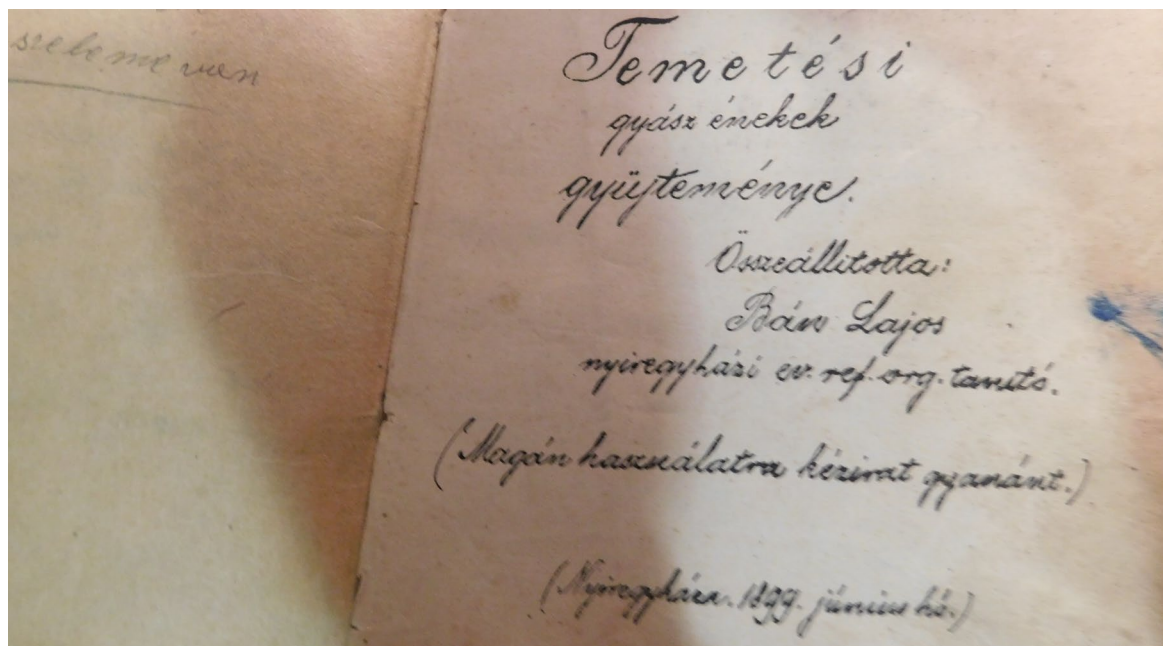

Kép 13. Botos Árpád kéziratának borítója (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: 3 ifjuk felett

A Fertőszalmáson talált negyedik füzet Bán Lajos kézírata,⁴⁶⁰ mely 1899-ben íródott Nyíregyházán. A kis könyvecske a nyíregyházi tanító ajándéka. A kézirat érdekessége, hogy szerkezeti felosztásában – a benne szereplő 10 szakasz – megegyezik a salánki kéziratok felosztásával. A kicsi könyvecske 66 oldalas és 52 énekszöveget tartalmaz. A végén tartalomjegyzék olvasható, mely az énekek kezdő sorát, valamint az ének- és oldalszámot mutatja.

⁴⁶⁰ A kézirat Botos Árpád tulajdonában van, ajándékként kapta, s ő bocsátotta rendelkezésemre.

Kép 14: Bán Lajos kéziratának belső borítója (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Temetési

gyász énekek

gyűjteménye

Összeállította:

Bán Lajos

nyíregyházi ev. ref. org. tanító

(Magánhasználatra kézirat gyanánt)

(Nyíregyháza, 1899. június hó)

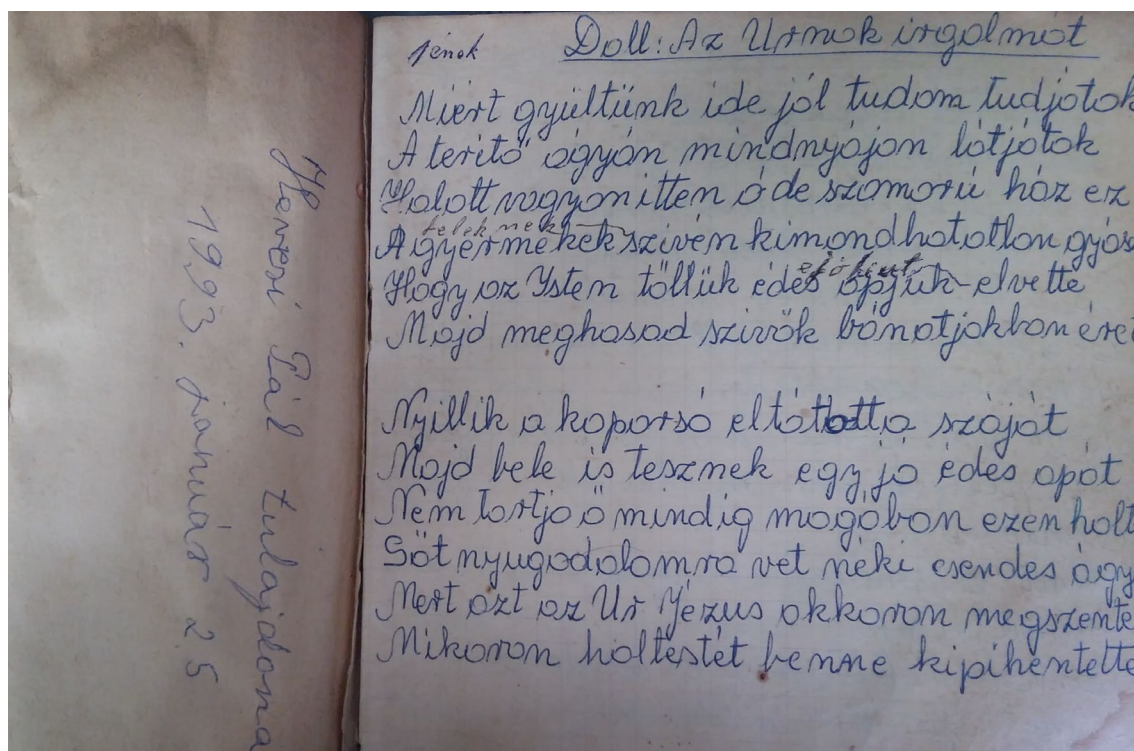
Bán Lajos kéziratának különlegessége, hogy a saját dallamra énekelhető szövegekhez kottát is mellékel. A borítóra írt feljegyzés szerint a kézirat készítője „org. tanító”, tehát orgonista tanító lehetett, így minden bizonnyal zenei képzettséggel is rendelkezett. A kottát saját maga készíthette megörökítve az utókornak a rég feledésbe merülő dallamokat.

Ugyancsak egyedinek mondható a kézirat szövegei végén található forrásmegjelölés. A füzet írója a legtöbb esetben az énekek végén zárójelben jegyzi meg, hogy honnan származik a szöveg. Gyakori forrás „Ivánka S: Temetési énektára”,⁴⁶¹ és „Kádár I: Siralmas

⁴⁶¹ Ivánka S. 1869. Ivánka Sámuel evangélikus református főiskolai ének- és zenetanár volt. Sárospatakon kántori szolgálatot teljesített. Forrás: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/i-8B63B/ivanka-samuel-draskoczi-es-jordanfoldi-8BEE4/> (Letöltés dátuma: 2021. 01. 12.)

ház”, vagyis Kádár Imre⁴⁶². A „Bán Lajos” aláírásból arra következtethetünk, hogy az adott ének szövegét maga a füzet készítője írta. Találunk példákat továbbá „Két énekből átalakított”, „Erdélyi énekeskönyvből”, „Debreceni halottas énekesből” aláírásokra/forrásokra is.

Szőlősgyulán három kézirat került elő. Mindhárom Hevesi Pál, egykori diktáló tulajdona, kézírata. A legelső 1993-ban készítette. A füzetben található szövegek egy részét nagybátyjától másolta át, másik részét pedig egy Técsőről kapott füzetből.⁴⁶³ A 68 lapos kézirat 56 lapján 73 énekszöveg található. Mutatótábla és tartalomjegyzék nincs, az énekek véletlenszerűen követik egymást. A korábbi kéziratok szerinti szövegrendszerezést itt nem találjuk meg.

Kép 15. Hevesi Pál kéziratának belső borítója (Fotó: Gál Adél)

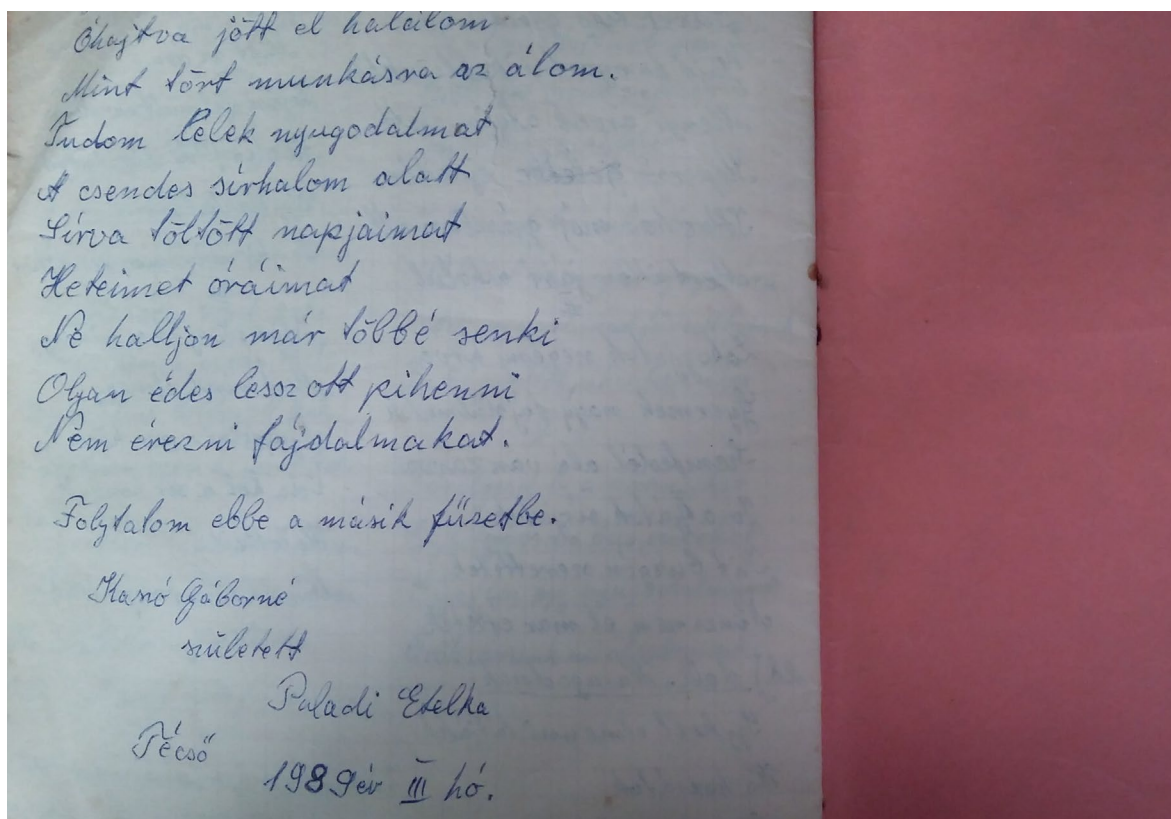
Szöveg: Hevesi Pál tulajdona

1993. január 25.

⁴⁶² Kádár Imrét számvevőként, tanító és íróként említik a források. Forrás: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/k-8D2C5/kadar-imre-8D3F1/>. (Letöltés dátuma: 2021. 01. 12.)

⁴⁶³ A técsői kézirat jelenleg Hevesi Pál tulajdonában van. Készítője Paládi Etelka. Keletkezése: 1989 márciusa, Técső

A Hevesi Pál tulajdonában lévő técsői kézirat hagyományos füzet méretű, a beillesztett oldalakkal együtt 32 lapos és 42 temetési ének szövegét tartalmazza.

Kép 16. Paládi Etelka kéziratának utolsó oldalán lévő adat a szerzőről (Fotó: Gál Adél)

Szöveg: Kaszó Gáborné született Paladi Etelka

Técső, 1989. év III. hó.

Méreteik miatt nem volt kényelmes és praktikus e két kéziratot a temetésekre vinni. Ezért készült a szövegeiből egy harmadik kézirat, mely méretében jóval kisebb, akár egy zakó zsebében is elfér. A diktáló ezt használta minden temetésen.⁴⁶⁴

⁴⁶⁴ A harmadik füzetet az adatközlő nem bocsátotta rendelkezésemre, csupán a forrásnak tekinthető két nagyobb méretű kéziratot.

VI. 2. A kéziratok szerkezete

A kéziratos füzeteket úgy szerkesztették, hogy minden nemű és korú halott esetére található legyen benne egy megfelelő ének, melyeket adott esetben aktualizálni is lehetett. A szövegvariálódás ilyenforma eredetét a 18. századig visszanyúlva kell keresnünk, amikor a kisebb tanyákon, szórványos településeken a templom és lelkész nélkül maradt közösség saját maga kellett, hogy eltemesse halottját.⁴⁶⁵

A korábbi temetési énektárak szövegeit a temetés szakaszai szerint csoportosították. Ez a rend érvényesül például Szilvás-Újfalvi Imre *In exequiis defunctorum canende. Halot temetéskorra való Énekek* című gyűjteményében, melyben mutatótábla is kalauzolja az énekvezetőt.⁴⁶⁶ Hasonlóan három részből áll a Nagyenyedi halottas énekeskönyv is, mely a helyszíneknek tekintí rendezőelvének.⁴⁶⁷ A későbbiekben már a halott személye és életkora alapján rendszerezték az énekeket. Ezt láthatjuk Illyés István *Sóltári énekek és halottas énekek* című énekeskönyvében,⁴⁶⁸ valamint Kájoni János *Cantionale Catholicum* című énekeskönyvében.⁴⁶⁹ Mindezek jól tükrözik a régi éneklési módot is. A kéziratok, noha szerkezeti felépítésükben hasonlítanak a korábbi nyomtatott kiadványok felosztására, nem tekinthetők azok másolatainak. Mindössze a rendező elv hasonlatos.

A temetés minden mozzanatára megvolt a megfelelő ének a virrasztás idejétől kezdve a koporsó lezárásán át a temetési, úti és sír fölött énekelt szövegekig, a kategóriákon belül pedig a szövegek több variációja.

A kéziratokat tekintve mégis megállapítható egyfajta rendszer, mely a salánki füzetekben figyelhető meg leginkább. Az énekek felosztását tekintve mind a négy salánki füzet ugyanazon szerkezettel bír. A halottas kéziratok tíz szakaszra oszlanak. A szakaszokhoz tartozó búcsúztató énekek különféle korosztályok köré csoportosulnak, az emberi élet megfelelő szakaszaihoz – gyermekkor, ifjúkor, felnőttkor, időskor – igazodnak. Bizonyos

⁴⁶⁵ Szacsvay 1991

⁴⁶⁶ Szilvás-Újfalvi 1598 https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1504/?pg=1&layout=s (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

⁴⁶⁷ *Halot temetéskorra való énekek*. Nagyenyed. 1769

⁴⁶⁸ Illyés 1693 https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/45/24/dd/1/RMK_I_1446__opar.pdf (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

⁴⁶⁹ Kájoni 1676 https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1188-RM_I_4r_0316/?pg=1&layout=s (Letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

(nem közönséges vagy rendkívüli) esetekben utalnak a haláleset okára, néha a halott (egyházi) rangjára.

Az újabb keletkezésű kéziratban ezt a felosztást a könyv végén látható ún. „Mutatótábla” is rendszerezi.

A szakaszok⁴⁷⁰ a következők:

- **1. szakasz Csecsemők felett**
 - o Kettős csecsemők felett
 - o Elsőszülött felett
- **2. szakasz Gyermekek felett**
 - o Megégett gyermek felett
 - o Iskolás gyermek felett
- **3. szakasz Ifjak felett**
 - o Ifjú leány felett
 - o Völegény felett
 - o Menyasszony felett
 - o Ifjú házas felett
- **4. szakasz Középidejűek felett**
 - o Nő felett
- **5. szakasz Aggok felett**
- **6. szakasz Közönséges énekek virrasztáskor**
 - o Édesanya felett
- **7. szakasz Virrasztó énekek**
- **8. szakasz és 9. szakasz Különféle esetekre vagy különös állapotúak felett**
 - o Nyomorék felett
 - o Több árvát magok után hagyott szülék felett
 - o Nő felett
 - o Magános özvegy felett
 - o Gyermekek özvegyek felett
 - o Vallásos özvegyek felett
 - o Tűz miatt elhaltak felett
 - o Kettős halott felett

⁴⁷⁰ Gál 2011: 58–59. A kézitról korábbi tanulmányom is szól, melyben a jelzett szakaszokat is feltüntettem.

- o Lelkész felett
- o Egyházi gondnok felett
- o Harangozó felett
- o Hosszas betegségben elhunyt felett
- o Hirtelen kimúlt felett
- o Házaspárok felett
- o Katona felett
- o Öngyilkos felett
- o Meggyilkolt felett
- o Szerencsétlenül kimúlt felett
- o Koldus felett
- o Sok árvát hagyott szüle felett
- o Csecsemőjével meghalt anya felett
- o Szülésben kimúlt nő felett
- o Olyan anya felett ki el nem szülhette magzatát
- o Koporsóba tételkor és utáni ének
- **10. szakasz Úti énekek és más virrasztóénekek**
- o Síri ének

Hasonló felosztást követ Bán Lajos (Fertősalmás) kézirata. A szabályszerűen rendbe szedett és egymást követő énekek négy szakaszra oszlanak. Az alpontok a fenti felosztáshoz hasonlóak azzal a különbséggel, hogy itt nem az emberi élet szakaszaihoz igazodnak a szövegek, hanem a temetés helyszínei szerint csoportosították azokat.

I. Háznál mondandók

- *Csecsemők felett*
- *Gyermekek felett*
- *Ifjak felett*
- *Középidéjük felett*
- *Öregek felett*
- *Közönséges énekek*

II. Úti énekek

- *Gyermekek felett*

- *Ifjak felett*
- *Középidejűek felett*
- *Öregek felett*
- *Közönségesek*

III. Síri énekek

- *Gyermekek felett*
- *Ifjak felett*
- *Középidejűek felett*
- *Öregek felett*

IV. Függelék

- *Lelkipásztor felett*
- *Tanító felett*
- *Hosszas betegségben elhunyt felett*
- *Hirtelen halálesetkor*
- *Szerencsétlenül kimúlt felett*
- *Öngyilkos felett*

A kéziratok egy részében pedig semmilyen felosztási, csoportosítási elv nem érvényesül. A bejegyzések, az énekek sorrendjét az határozta meg, hogy éppen milyen sorrendben kerültek a füzetbe.

A kéziratok énekanyagának csoportosításáról Sáy Szilvia *A diktálókönyv* című tanulmányában olvashatunk részletesen.⁴⁷¹ Az általa gyűjtött kéziratok kapcsán már a 2000-es éveket követően megállapította, hogy szerkezetükben és az énekek szövegeit tekintve a nyomtatott forrásokat kell alapul vennünk.

A négy salánki kéziratban az énekek leggyakrabban egyeznek, ami annak a bizonyítéka, hogy egyiket a másiktól másolták át. Egyes szövegeknél a különbség alig észrevehető. Számos helyen régies írásmóddal (imára kultsolva – imára kulcsolva, ditsekszik – dicsekszik stb.), néhol helyesírási hibákkal (lehúll, áltak, földi pája stb.) találkozunk. A diktálásra használt kéziratok tartalma állandó változásban van.⁴⁷² A másolás során egyes régi

⁴⁷¹ Sáy 2006/2007

⁴⁷² Sáy 2006/2007: 78

énekek kimaradnak, újabbak kerülnek a helyére, vagy a régiak mellé másolnak be újabbakat, bővítve ezáltal a szövegeket.

A hasonlóság szemléltetésére három salánki kézirat énekszövegeinek kezdő sorait táblázatba foglaltam (Melléklet: Táblázat 1).

A mellékelt táblázatban a 8–9. szakaszig elenyésző különbségeket találunk. A következő szakaszban már megfigyelhetők a nagyobb eltérések. A kántor saját, új bejegyzései, szövegei gazdagították a temetési repertoárt. Újabb esetekre és helyzetekhez igazodó énekeket olvashatunk ezen kibővített részben.

A fertőszalmási és a szőlősgyulai kéziratban is megtalálhatók a sorolt kategóriák, de nem alkotnak rendszert. Csecsemők vagy fiatalok feletti énekeket például a füzetek végén is találunk, ahogy idős korúak felett már az első szövegek között. Ezekben a kéziratokban az énekek inkább gyakoriság szerint követik egymást.

Gál Ferencz, Orbán József, Bán Lajos és Botos Árpád énektáraiban az énekek után betűrendes mutató található, mely egyértelműen a szövegek könnyebb keresését szolgálja, akárcsak a szakaszokra való felosztás. A betűrendes mutató az énekek számát, az ének kezdő sorát, valamint az oldalszámot tartalmazza.

Nº	Megnevezés	oldal	Nº	Megnevezés	oldal
55	Örök ágya vetve már	94	73	Sötét koporsó zárta be	116
56	Élmülük Lelenünk	95	74	Mennynek földnek teremője	117
57	Utam segits	96	75	Nem hiába könyörögtem	119
58	Csak búborék	97	76	Vége lett a szenvedésnek 2.	120
59	Mi mindnyáján	98	77	Hosszú fájo, sáns könyveket	121
60	Hova, hova kisleány	99	78	Hát csak gyászzeneket	123
61	Királyoknak király	100	79	Üres fészék, üres a ház	124
62	Zavarátalan csendben	101	80	Vegyétek fel aiai	125
63	Éten jó helyünk de véletlen eset	102	81	Lengjers, velid béke	125
64	Áldott hely a temető	103	82	Szólt az Ur én megyek	126
65	A gyászhatal mindent leront	104	83	Szent kert ez a temető	127
66	Gyászi testünk porra lénen	106	84	Véletlenül váratlanul	128
67	Utazunk a világban	107	85	Éltávozó kedves halott	129
68	Mennynek földnek teremője 1	109	86	Oh boldog ki jó órában	129
69	Yaj de bus ez a ravatal	111	87	Ültött az óra válsára	130
70	Végso óram már eléstem	112	88	Letört virág kedves gyermek	131
71	Mit tovább nem maradhatok	113	89	Látszok koromban tépett el	132
72	Búsan mélnak a harangok	114	90	Sötét koporsóban	133

Kép 17. Botos Árpád kézirata 1984. (Fotó: Gál Adél)

A felosztásban az ének sorszáma késsel, a kezdő sor, majd az oldalszám következik pirossal jelölve.

A kéziratokat lapozgatva az odafigyeléssel és időt nem kímélő rajzolt betűkkel teleírt oldalakon akad meg a vizsgálódó szem. A füzetet nem egy-két alkalomra szánták. Aki írta, az egész hátralévő életére biztosította magát az énekekkel, vagyis úgy írta, másolta és szerkesztette a füzetet, hogy az nemcsak hasznos, hanem esztétikus is legyen.

Fontos volt a szövegek olvashatósága. Egy kántor élete végéig, vagy szolgálata, kántorsága bevégeztéig használta a kéziratot. Sok esetben ezt követően a következő kántorra hagyományozódott a füzet. A készítő ezért is figyeltek oda jobban a kézírásra, a szövegek minél könnyebb olvashatóságára és az átlátható szerkesztésre.

VI. 3. Az énekek dallama

Az énekek jellemzője, hogy többségük leggyakrabban bizonyos dallamhoz rendelt. Nem ritka, hogy ugyanarra a dallamra több szöveget is énekeltek. Ahogy a szövegek, úgy az énekek között is találhatók nem hivatalos egyházi dallamok, melyek már a dallamtörténet számára nyújtanak kiegészítésként adatokat.⁴⁷³ Kiss Lajos szavaival élve, *sokszor húznak rá ugyanarra a dallamra többféle szöveget, de fordítva: ugyanaz a szöveg gyakran jelentkezik különböző dallammal.*⁴⁷⁴

A gyűjtött kéziratokban található énekek szembetűnő sajátossága, hogy a szöveg forrása nincs megjelölve⁴⁷⁵ és nem névre szólnak. Azonban a szerző minden ének elején jelölte, hogy milyen dallamra lehet azt énekelni. Legtöbb esetben egy-egy zsoltár vagy dicséret dallamára éneklik az énekeket. A kéziratok szöveganyagának vizsgálata során egyértelműen kiderül, hogy a leggyakrabban használt dallamok⁴⁷⁶ a következők:

42. zsoltár: *Mint a szép híves patakra...*

35. zsoltár: *Perelj uram perlőimmal...*

102. zsoltár: *Hallgasd meg Uram, kérésem...*

370. dicséret: *Jövel, Szentlélek Úr Isten, töltsd bé...*

Egyes énekek elején gyakran olvasható, főként a salánki kéziratokban a „*Maga nótájára*”, a fertősalmási kéziratokban a „*Saját dallam*” megjegyzés is, ami azt jelenti, hogy a dallam nem az egyházi énekeskönyvből való. A szőlősgyulai kéziratokban minden éneknek jelölt, valamely zsoltár szerinti dallama van.

Felhősné Csiszár Sarolta is utal munkájában a „*saját nótára, tulajdon nótára, saját dallamra stb.*” énekelt szövegekre.⁴⁷⁷

A saját dallamra éneklendő énekeket csak maga a közösség ismeri. Sajnos egyre kevesebb azoknak a férfiaknak vagy asszonyoknak a száma, akik még emlékeznek ezekre a

⁴⁷³ Tátrai–Szendrei 1982: 573

⁴⁷⁴ Kiss 1966: 159

⁴⁷⁵ Egyik adatközlő sem tudta megnevezni az énekek forrását. Kutatásaim során sokáig jómagam sem találtam rá. Mélyebb kutatásra a fertősalmási kéziratok megszerzésekor szántam el magam, amikor szembesültem a szövegek hasonlóságával és a tíz kategória egyezésével. Ekkor már bizonyossá vált, hogy nem véletlenül összeállított énekekről, szövegekről van szó. A forrásokra a későbbiekben térek ki.

⁴⁷⁶ Lásd még: Melléklet/Táblázat 2.

⁴⁷⁷ Felhősné Csiszár 1986: 94

dallamokra. A gyakran énekelt énekek esetében felidézhetők még, a ritkábban használtaknál azonban már kevésbé.⁴⁷⁸ Kivételt képez Bán Lajos kézírata (1899), melyben a saját dallamú énekekhez kottát is mellékel, így megőrződött az utókor számára.

Számos esetben találkozunk olyan virrasztó énekkel, melynek kottája, vagyis dallama a régi énekeskönyvekben keresendő. Az ilyen típusú énekekről a forrásokról szóló fejezet ad felvilágosítást.

⁴⁷⁸ A salánki kéziratok azon szövegeit, melyeknek saját dallama van, újraénekeltettük egy gyűjtés alkalmával. A legtöbb szöveg dallamát azonban már a település legidősebb lakosai sem ismerték mind, így nagyon kevés dallamot tudtunk kottára vinni. Ezeket a dolgozat további fejezeteiben közlöm.

VI. 4. Énekek a *Maga nótájára*

Nagyon kevés azon saját dallamú énekek száma, melyek kibírták az évtizedek hallgatását. A temetések alkalmával már nem kerülnek gyakorlatba, így fokozatosan kikoptak nemcsak a használatból, de az emlékezetből is. A kutatás során megpróbáltam rekonstruálni néhányat közülük. Kántorok, énekvezetők, jó hangú gyülekezeti tagok szólaltatták meg újra a már feledésbe merült dallamokat. A következőkben azon kevés ének szövegét és dallamát közlöm, melyeket még megőrzött az emlékezet.

1. Szomorúan, fájdalmasan...

A szomorúan, fájdalmasan... kezdetű ének Salánkon a temetéseken a prédikációt követően a záró ének előtt hangzott el minden alkalommal. Maga a szöveg nem csupán salánki jellegzetesség, más településen is énekelték.⁴⁷⁹

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1970–73) alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

(Maga nótájára)

Szomorúan, fájdalmasan

a harang gyászra szól

Porrá leve mi por vala

A szívben bánat dúl

Minden minden elenyészik

Mint virág elhervad

Enyészet és elmúlásán

Fájdalom s könny fakad

El költözött kedves halott

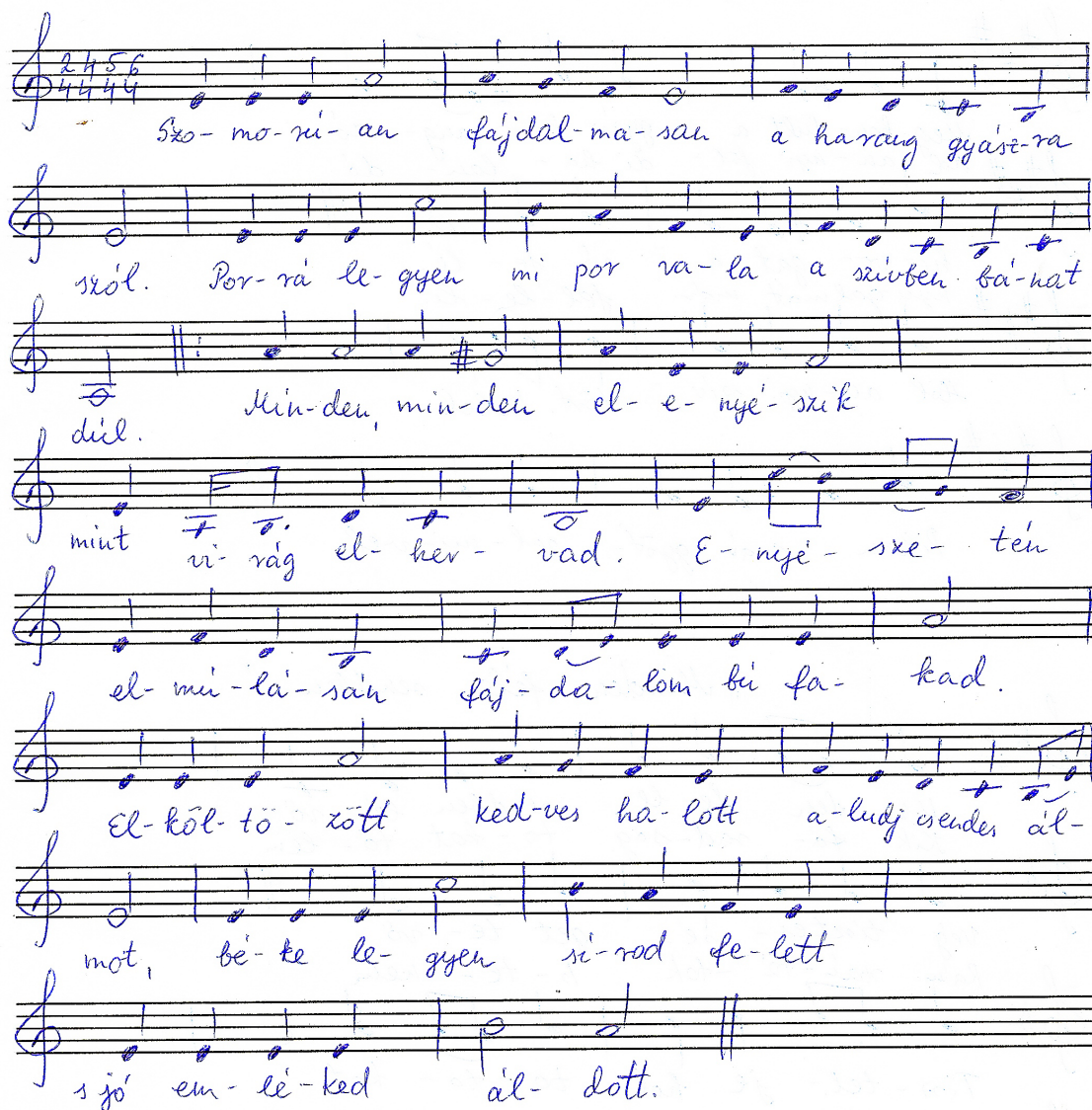
⁴⁷⁹ Az éneket a beregszászi dalárda éveken keresztül énekelte temetések alkalmával. Az általuk használt dallam hasonlatos a salánkihoz néhány hang eltéréssel. Emellett Beregszászban gyors ütemben énekelték, míg Salánkon vontatottan.

Aludj csendes álmod

Béke legyen sírod felett

Jó emléked áldott

"Szomorúan, fájdalomosan"

Szo-mo-ri-a-n fájdal-ma-sa-n a harang gyász-ra
szól. Por-ra le-gyen mi por ra-la a sírban bánat
dől. Min-den, min-den el-e-nye-szik
mint vi-rág el-her-vad. E-nye-sze-tén
el-mu-la-i-sa-n fájdal-ma-sa-n bűfa-kad.
El-köl-tö-zött ked-ves ha-lott a-ludj csendes ál-
mod, bé-ke le-gyen sí-rod fe-lett
jó em-lé-ke-d ál-dott.

Már ének maga nótájára
Szomorúan fájdalomban
A harang gyászra szól
Sorra leve mi por vala
A szívben bánat dúl
Minden minden elenyészik
Mint vértig elhervad
Enyészet és elmúlásán
Fájdalom s könnyfakad
El költözött kedves halott
Aludj' csendes álmot
Béke legyen sírod felett
Fő emléked áldott.

Kép 18. Az ének szövege Zán Zoltán kézírata alapján (169. ének)

2. Megkondult a gyászharangszó...

Az ének a temetőbe induláskor hangzott fel, általában csak az első két-három versszak. A kéziratban található bejegyzés szerint a *Jövel ó áldott szentlélek* kezdetű dicséret dallamára énekelték. A salánki közösségben az énekeskönyvben jelzett dallamhoz képest néhány hang eltéréssel énekelték, és szintén vontatott formában. Mondhatjuk úgy is, hogy a dallam bizonyos változata az adott zsoltárnak.

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1970–73) alapján készült. A kottát hanganyag (2018) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

Meg kondult a gyászharangszó

Hívogat a sír felé

Hol annyi földi halandó

nyugalmát már föl lelé

Hol annyi szív tört kebel

Pihen már gyötrelmivel.

Meg kondult a gyászharangszó

Téged is hív testvérünk

Mind hiába könny és jajszó

Temetőbe kísérünk

Hol meg pihenj ölében

S álmodozál békében

Meg kondult a gyászharangszó

Nekünk is kik itt vagyunk

Földi létünk nem állandó

Sírba vezet az utunk

A halál ad vég álmot

Nyugalmat boldogságot

Csendes temető ölében

Vár meg ásott sírlakod

Álmod sötétlő méjjében

Zavartalan alhatod

A hit remény szeretet

Megszenteli nyughelyed.

Csendes temető ölében

El fog sírod göröngye

Ám de kedvesid szívében

Él jószágod örökre

A hit remény szeretet

Meg áldá szép emléked

" Megkondukt a gyászharangszó "

Meg-kon-dukt a gyász ha-rang-szó
Köl an-nyi föl-di ha-lan-dó
hi-vor-gat a sír fe-lé.
nyu-galmát már fel-le-li
Köl an-nyi szív tört kebel
Pihen már gyöt-rel-mi-vel.

dal: Jövel oh áldott szentlélek!

Meg kondult a gyász harangzó
Híveget a sír felé
Hol annyi földi halandó
Mégalmát már jól lelé
Hol annyi szertört kebel
Pihen már gyötrelmivel

Meg kondult a gyász harangzó
Teged is hív testvérünk
Mind hiába könny és jajzó
Temetőbe kísérünk
Hol meg pihenj élőben
S álmodozzál békében

Meg kondult a gyász harangzó
Mekünnk is hűk itt vagyeunk
Földi létünk nem állandó
Sírba vezet az utánk
A halál ad vég pihnot
Mégalmat boldogságot

Csendes temető élőben
Út meg írott sír lakod
Álmod sötétlő méjjében
Zavaralan alhatod
A hit remény szeretet —

Kép 19. Az ének szövege Zán Zoltán kézírata alapján (168. ének)

3. Elmúlik Istenünk...

Az éneket virrasztáson, a temetési szertartáson, vagy úti énekként is énekelhették. Meghatározott rendje és ideje nem volt. A kézirat szövege megtalálható a „cseh zsolnártban”.⁴⁸⁰

A szöveg Botos Árpád kézírata (1984) alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

*Elmúlik Istenünk minden evilágon
Az ember ideje csak egy rövid álom.
Akárhogy éltük is ez édes életet,
visszatér e porba ahonnan vétetett.*

*Életünk fájáról lepereg a levél
De tenálad atyánk tartósabb ...
A poré csak az lesz, ami lent e földi
a halhatatlan lelkünk szárnyait felölti*

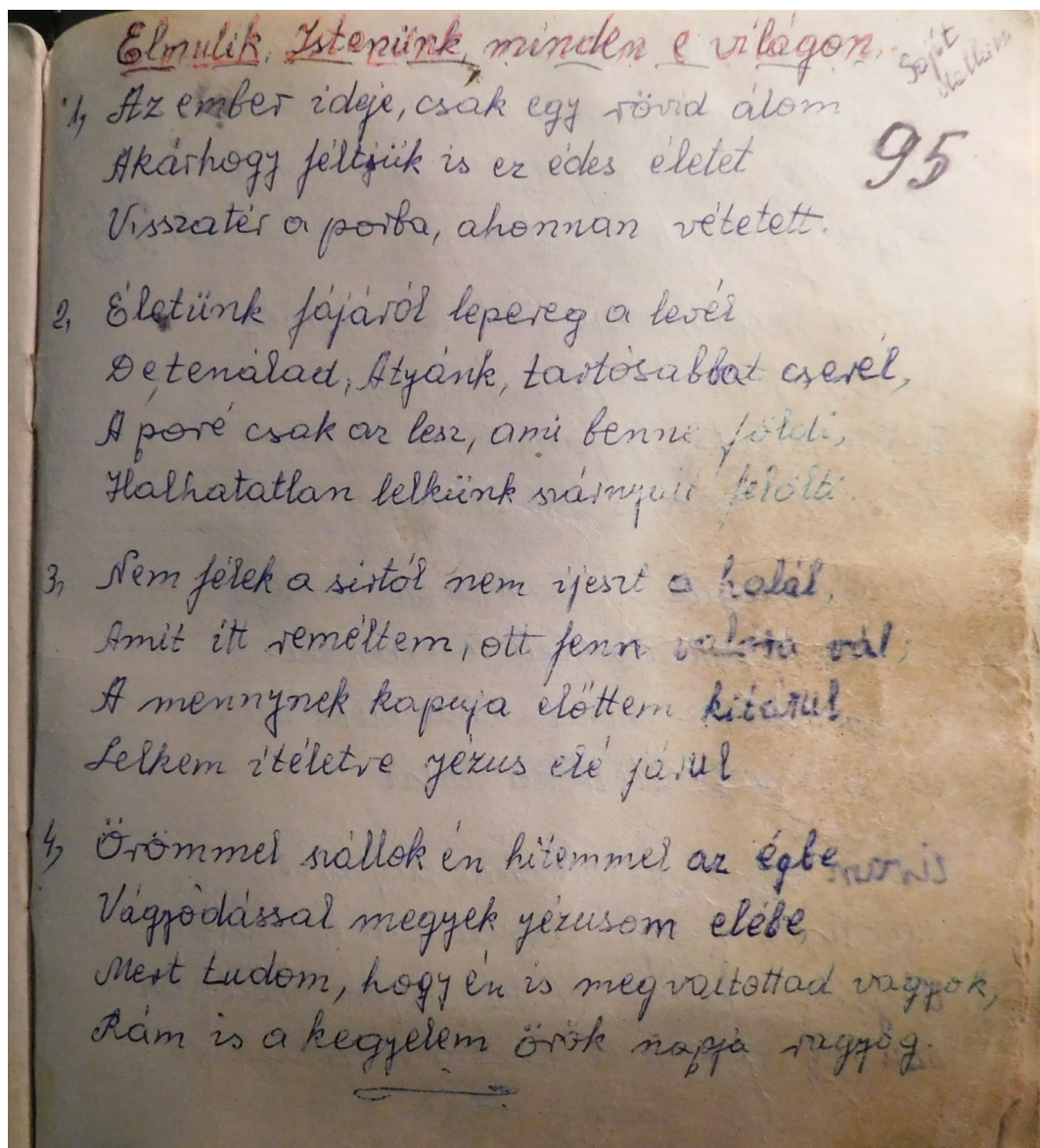
*Nem félek a sírtól, nem ijeszt a halál,
amit itt reméltem, ott fenn valóra vál.
A mennynek kapuja előttem kitárul,
Lelkem ítéletre Jézus elé járul.*

*Örömmel szállok én hitemmel az égbe,
Vágyódással megyek Jézusom elébe
Mert tudom, hogy én is megváltottad vagyok
Rám is a kegyelem örök napja ragyog.*

⁴⁸⁰ Énekeskönyv 1929: 373, 204. ének

" Elmilik İstemiñk "

Kép 20. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (1. füzet, 56. ének)

4. Jaj de búsan harangoznak...

Az ének a *Saját dallam* megjelölést viseli Botos Árpád kéziratában. Adatközlő elmondása szerint a településen még soha senkinek nem énekelték ezt az éneket, és a dallamát sem tudja senki rajta és a fián kívül. Füzetében kotta is található.⁴⁸¹ Az ének szövege megtalálható a „cseh zsoltárban” is.⁴⁸² Érdekessége, hogy a kéziratban megtalálható kotta helyett a református énekeskönyv 302. dicséretének dallamára éneklik.

A szöveg Botos Árpád kézírata alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

*Jaj de búsan harangoznak, szívünk elszorul
És mosolygós szép egünkre néma gyász borul
még ma élünk holnap nekünk szólhat a harang
s a mi lelkünk száll az égbe mint fehér galamb*

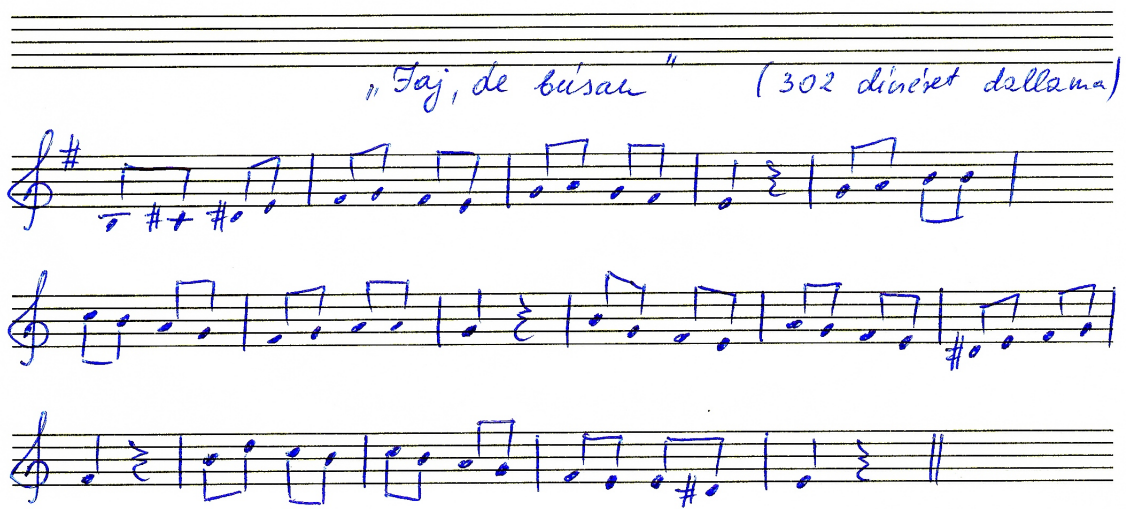
*Jaj de ezt eszébe venni rest a föld fia
s úgy él mintha sose kéne így meghalnia
Él a mának él magának egyre csak remél
s mire csak a híre él*

*jaj de ember balga ember szálj magadba szállj
s Istenünk ki ismersz minket védelmünkre állj
jöjj emeld a porba járót föl az ég felé
s bús intelmül a koporsót állítsad elé*

*Azt had vesse a szívébe az ígéretet.
melyet a te egyszülötted nekünk hirdetett
ő az élet, út, igazság s aki véle jár
arra nálad az életnek koronája vár.*

⁴⁸¹ A terepmunka során id. Botos Árpád és ifj. Botos Árpád énekelték el a temetési éneket. A kotta nem egyezik meg a füzetben található kottával.

⁴⁸² Énekeskönyv 1929: 379, 208. ének

208 új szöveg 302 Im, nagy Isten ✓

gyj. de bú - san ha - ran - gó - nak
 És mo - soly - gó nép e - günk - re

Sí - rünk el - ne - rül,
 Ne - mo gó - r - be - rül. Meg ma é - lünk

hol - nap ne - künk szél - hat a ha - rang,
 Sa mi lel - künk száll az ég - be, mint fe - hér ga - lamb,
 Gyj, de ezt eszébe venni

Kép 21. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (3. füzet, 208. ének)

5. Itt hagyod hát e földet...

Az éneket a *Jövel ó áldott szentlélek...* kezdetű dicséret dallamára énekelték a kéziratban talált jegyzet szerint. Almáson minden virrasztó végén befejező énekként hangzott fel. Botos Árpád elmondása szerint ezt az éneket a környező falvakban sehol nem ismerik.

A szöveg Botos Árpád kézírata alapján készült. A kottát hanganyag (2017) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

Itt hagyod hát e földet

itt hagyod családod

Ó nem érzik már többet

hűséged, jóságod.

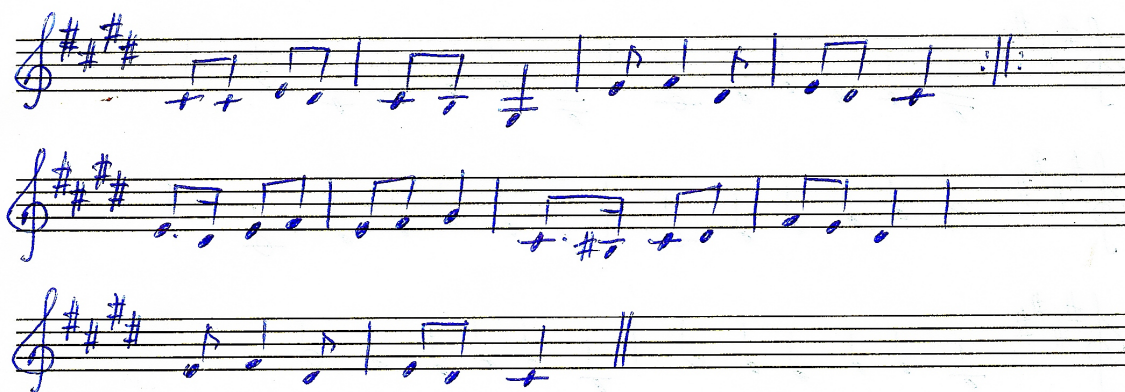
Földi szálásod helyett temető lesz nyughelyed

jó éjt, isten veled.

Földi szálásod helyett temető lesz nyughelyed

jó éjt, isten veled.

"Itt hagyod hát e földet"

Itt hagyd hát e földet..
Itt hagyd családod
Oh, nem érzik már többet
Hűséged, jószágod
Földi szállásod helyett
Temető lesz nyughelyed
Yo eft, Isten veled.

Kép 22. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (2. füzet, 65. ének)

6. Krisztus én életemnek te vagy reménysége...

Az ének szövegét a *Közönséges énekek* között találjuk Zán Zoltán kéziratában. Adatközlők elmondása szerint ritkán énekelték.

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1981) alapján készült. A kottát hanganyag (2018) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

(Maga nótájára)

Krisztus én életemnek

Te vagy reménysége

Szegény bűnös lelkemnek

Örök idvessége, Lészek hát én

Csendességben, Bár a halál

Fullánkjával rettentsen.

Oly nagy dicsőségben él

Az egeknek Ura

Amellyel bé töltetett

Föld menyország vára

Engem tehát, Mi rettenthet

Mert főbb tagját, Magától el nem vethet.

Hogy test vagyok jól tudom

És porrá leéndegek

De azt bizonynal mondom

Hogy még föl ébredek

Végzetetlen, Dicsőségben

És vigadván, Vele lészek mennyekben.

El költözök örömmel

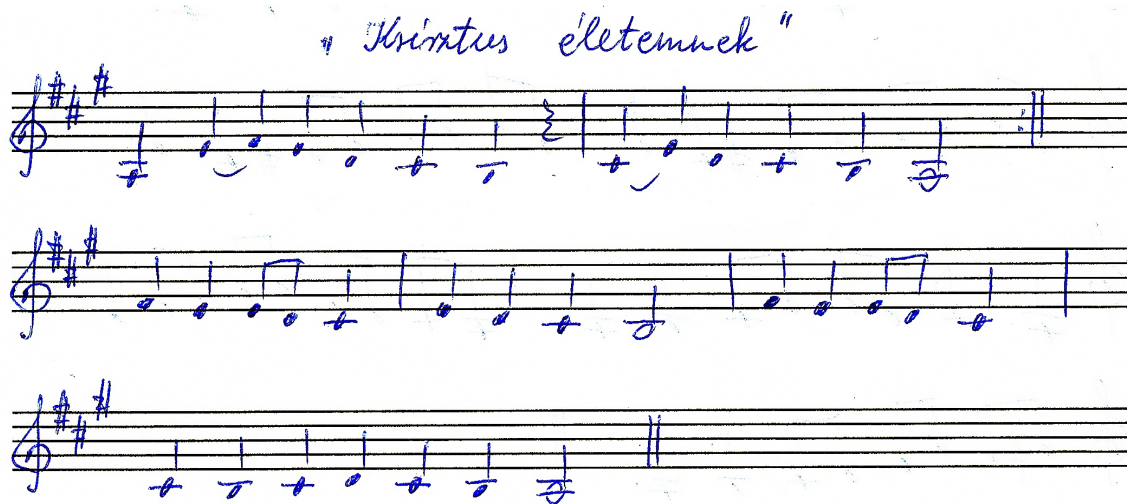
E nyavaják közzül

Testem sirba tegyétek

Mely számomra készül

Hadd nyugodjon, Ott tetemem

Miglen jövend, Az Úrtól segedelem.

66. dal: Maga nőtájára

Krisztus én életemnek
Te vagy reményrege
Szegény bűnös lelkeimnek
Érők idvessége, Lészek hát én
Csendességben, Bár a halál
Fülánkjával rettentsem.

Oly nagy dicsőségben él
Az égnek Ura
Amelyel be töltetett
Föld menyország vára
Engem tehát, Mi rettenthet
Mert fölé tagját, Magától el nem vehet

Hogy test vagyok jól tudom
És jóra léndek
De azt bizonyos mondom
Hogy még jól ébredek
Véghetetlen, Dicsőségben
És vigadrán, Vele leszek mennyekben

El költözök örömmel
Éngaraják körüül
Testem sírba tegyétok
Mely számomra készül
Hadd nyugodjon, Ott tetemem
Miglen jövend, Az őrül segedelem.

Kép 23. Az ének szövege Zán Zoltán kézírata alapján (66. ének)

7. A hatalom istenének...

A temetési ének egyike azon keveseknek, melyek ritkán kerültek be a virrasztók vagy temetések repertoárjába. A *Saját dallam* megjelölés ellenére – a hanganyag szerint – a református énekeskönyv 251. dicséretének dallamára éneklik.

A szöveg Zán Zoltán kézírata (1981) alapján készült. A kottát hanganyag (2018) alapján készítette Poncz Ilona, a Beregszászi Kodály Zoltán Művészeti Iskola tanára.

A hatalom istenének

Zendüljön ajkunkon ének

Ki teremtett mindeneket

A szép földet, a szép eget

Fát, fűvet és virágokat,

Napot, holdat, csillagokat,

A szellőnek suttogása,

Téged áld a tenger zúgása

Dicsőség néked teremtőnk.

Kitárom előtted szívem

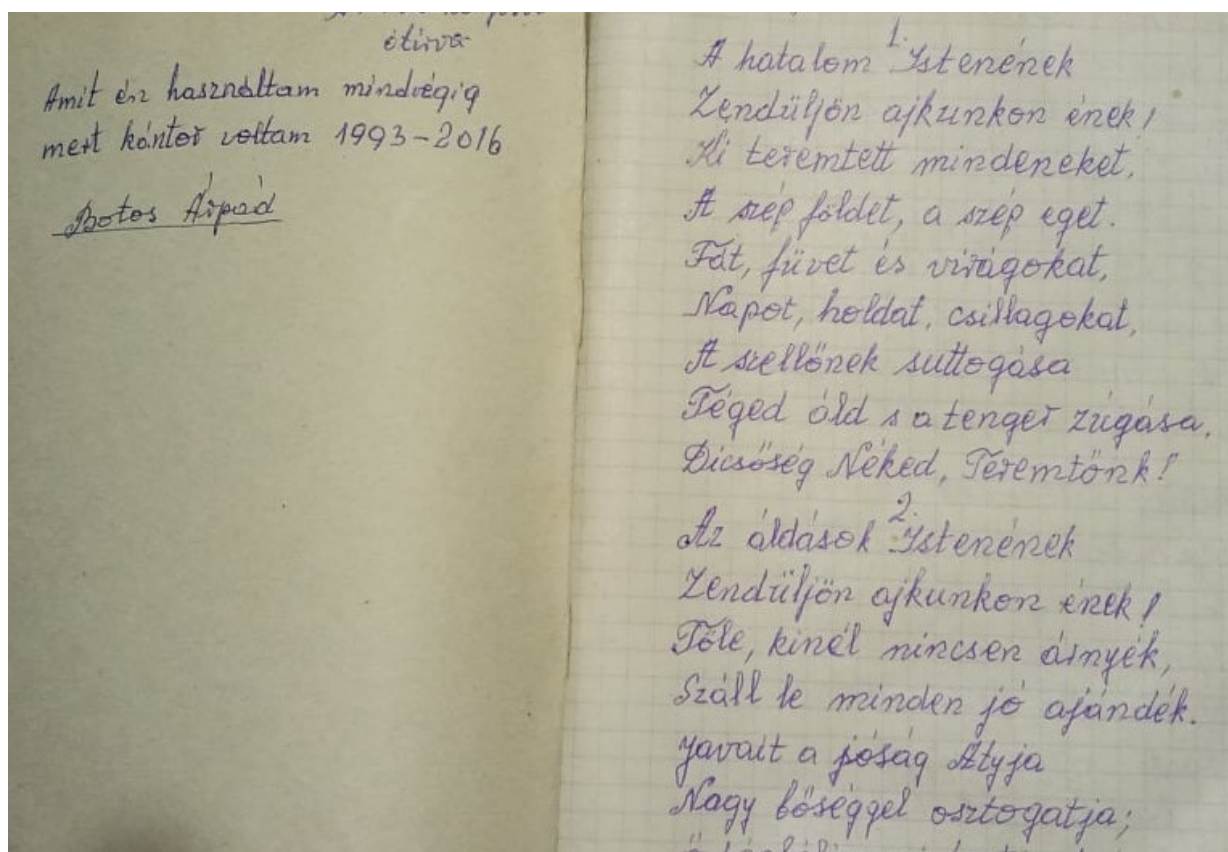
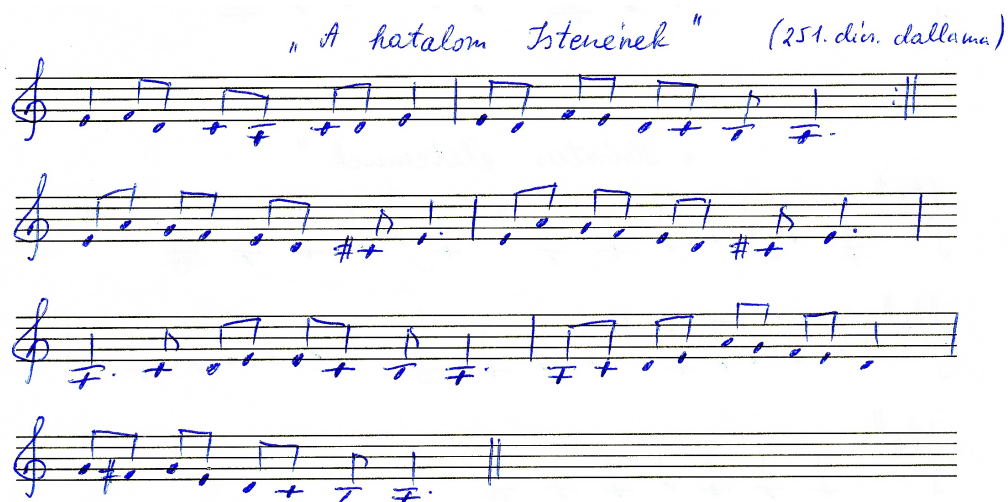
Ó jöjj légy megváltóm nekem

Üdv és élet forrása vagy,

Erőt, békességet te adj.

Ha gond és bánat porba von,

Ó térj be hozzám Jézusom.

Kép 24. Az ének szövege Botos Árpád kézírata alapján (3. füzet, 1. ének)

VI. 5. A szövegek szimbolikája

A kézirat szövegeiben számtalan szimbólummal, természeti képpel találkozunk. „*Halotti költészetünk természeti képekben, virágmetaforákban gazdag*” – állapítja meg Sáy Szilvia⁴⁸³. A népköltészet elemeit fedezhetjük fel bennük. Általuk lehet személyesebb, szívhez szólóbb maga a szöveg, segítségükkel alkalmazhatók különféle halálesetekre és körülményekre.

A kéziratokban található énekek központi gondolata az elmúlás, ami gyakran természeti képpel fogalmazódik meg. A természetnek is megvan a maga ritmusa, ami visszahat az ember életére.⁴⁸⁴ A temetés szokásköréhez kapcsolódó szövegek már eleve telítettek természeti képekkel. A növények fejlődési szakaszaihoz, a természet ciklikus változásával, az évszakokkal analógiába állított emberi lét számos énekben előfordul. A tavasz az élet kezdete, a fiatalkor időszaka, míg az ősz, a tél az élet végét szimbolizálja. A természet ősze fordulása az emberi élet előrehaladását jelenti. Ennek megfelelően a szövegekben gyakran előkerülő tavasz az élet kezdetét, míg a tél, hideg, fagyos szél az elmúlást fejezik ki.

„*Elhervadt életemnek vidám tavasza...*” (2. ének Zán Zoltán 1970–73)

„*Ősszel lehull a nyár pompája...*” (96. ének Zán Zoltán 1970–73)

„*Jer, hát, kit élted zord tele
Búval, bánattal terhele.*” (15. ének Bán Lajos 1899)

„*Egy gyenge virág szép korába...*” (25. ének Zán Zoltán 1970–73)

„*Ősszel hull a nyár virága
A természet szín ruhája.*” (12. oldal Botos Árpád, 1984.)

„*Hiszen ezt még én sem hittem
Szép korom tavaszán.*” (14. ének Paládi Etelka 1989)

⁴⁸³ Sáy 2015: 199

⁴⁸⁴ Gennep 2007: 42

A napszakok szintén az emberi élet szakaszait jelzik: fiataloknál általános a hajnal, középkorúak esetében a dél, idősek halálakor pedig az est, este említése. A nappal, a napfény a tevékenységet, a napi munkát, tehát az életet jelenti, míg az éjszaka, a maga megnyugvást hozó, pihentető alvásával akár a halál szimbóluma is lehet. Az éj a holtak ideje.⁴⁸⁵ A szövegekben előforduló éjszaka, nyugovóra térés általában magát a halált jelenti.

„Nyíló hajnalán életednek

Bár a sír göröngyei fednek.” (Hevesi Pál, 1993. 57. ének)

„Nyugvó társunk óh ne félj

Bár rád borul a nagy éj.” (Hevesi Pál, 1993. 63. ének)

„Mert az élet csak törékeny pára

Hamar éjbe szállhat fénysugára.” (Hevesi Pál, 1993. 64. ének)

Az elmúlást az énekekben a különféle természeti jelenségek – szél, vihar, harmat, dér stb. – is kifejezhetik.⁴⁸⁶ A halottas énekekben gyakran találkozunk főként a széllel, harmattal.

„Mint a rózsza melyet sért a meleg szél...(5. ének Zán Zoltán 1970–73)

„Kisded korodban tépett el

Hideg kezével

A halál fagyos szele.” (1. ének Bán Lajos 1899)

„Tegnap még díszlett a kertnek virága,

Remény harmat szállott ragyogni reája.” (12. ének Bán Lajos 1899)

„Oly szomorú minden betűje

Rá szállt a halál hideg szele.” (8. ének Paládi Etelka 1989)

’Mint a virág mit a zord szél

Letép és tovább nem él ’ (67. ének Hevesi Pál 1993)

⁴⁸⁵ Kunt 2005 <https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (Letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

⁴⁸⁶ Sápó 2015: 205

Ugyanakkor ezek a szövegek rendelkeznek a legtöbb érzelmi telítettséggel. Gyakran említik az énekek az angyalokat, akik magukhoz vették, vagy vigyáznak a gyermekekre.

*„Mivel az angyalok szerettek,
Menyébe magokkal vittek.” (3. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„Boldogabb most mint valaha,
Mert a sírok angyala
Por tetemét megkímélte
Lelkével repül az égbe.” (6. ének Paládi etelka 1989)*

*„Megkönnyebbült lelkem már
Örvendezni az egekbe
Énekekbe
Rám angyali sereg vár.” (4. ének Paládi Etelka 1989)*

*„Angyalok örködének Szép álmaid felett
Szellem karon vezettek Játék közt tégedet.” (5. ének Bán Lajos 1899)*

*„Míg ama dicső szép reggel
Az angyalok nagy sereggel
Megjelenvén számon kéri
Az égbe vissza kísérik.” (Hevesi Pál, 1993. 57. ének)*

A növények említése közül a legáltalánosabb virág-szimbólum. A halotti énekekben virágmetafora jelöli a lányokat, gyermekeket, fiatalokat. De fiatal gyermeket hátrahagyott édesanya vagy édesapa esetén is találkozunk hasonló szimbólummal.

A virág minden esetben az élő embert jelképezi. A szövegek a fejlődő életet a virág növekedésével, kinyílásával hozzák párhuzamba.⁴⁸⁷ A bimbó elsősorban a kisgyermeket, csecsemőket jelképezi, míg a kinyílt virág az érettebb fiatal.

⁴⁸⁷ Sápó 2006/2007: 87

A néprajztudomány a virágmetafora kialakulását az ősi természetkultuszban keresi. A növények életciklusát az emberi élethez igazította, mivel a természet alkotása, a virág alkalmassá vált az élet képi megjelenítésére.⁴⁸⁸ A virág életciklusa legfőképpen a női élet szakaszainak kifejezésére alkalmas. Míg a kisgyermek bimbó, az érett nő a termést hozó növény, a megaszott, elszáradt elhervadt virág pedig az időskor kifejezője.

Az általánosságban használt virág mellett többféle konkrét virágmegnevezést is találunk. Közöttük gyakori a rózsza használata, ami a szeretet és a tisztelet szimbóluma is egyben. A rózsza, más virágnevekkel egyetemben keresztény közvetítéssel kerülhetett a magyarság nyelvkincsébe.⁴⁸⁹ Néha csupán a fűvel, mint egyszerű növénnel állítja analógiába az emberi életet.

*„Virág koromba estem
a halál töribe” (15. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)*

*„Életemnek bimbójában
Estem a halál torkában...” (6. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)*

*„Kis csecsemő bimbó voltál
Mily hirtelen elhervadtál” (9. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)*

*„Egy gyenge virág szép korába
Itt hervad koporsójába...” (25. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)*

*Miért nyílik a tavasz kebele
Ha bimbóját mérges szél dulja le” (16. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)*

*„Mit gondos kézzel nevelgetett
A gyászoló család fejlődő virágát
Miért tépted le?” (9. ének Bán Lajos 1899)*

*„Az ifjúság csak múltó álomvilág
Elmosódnak virágos képzelei.” (10. ének Bán Lajos 1899)*

⁴⁸⁸ Sápy 2015: 210–112

⁴⁸⁹ Idézi Sápy Sz. 2015: 200

„Így az élet rózsza és láng
Oda vagyunk mind egyaránt.” (Paládi Etelka kéziratában 1989 külön papírlapon)

„Az eltarolt virág elhervad,
Rád a síron túl szebb lét virrad.” (Hevesi Pál, 1993. 56. ének)

„Hervadt virág kedves halott
Fáj a szívünk utánad.” (Hevesi Pál, 1993. 58. ének)

„Mint a rózsza melyet sért a meleg szél
Hirtelen elhervadt és tovább már nem él...” (5. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)

„A legjobb nő anyja (férj apa)
Le hervadtan nyugszik
Mint mező virága
Ravatalon alszik.” (Hevesi Pál, 1993. 18. ének)

„Igaz az Úr ítélete
Mint fű az ember élete.” (Hevesi Pál, 1993. 45. ének)

Az ifjú menyasszony felett énekelt virrasztó szövegek a lakodalomban szokásos énekek átköltései is lehetnek. A házasulandók halálát a közösség nagy veszteségként értelmezi. A családalapítás előtt álló fiatal nemcsak családjára, de a közösségre nézve is hiányt eredményez. Felmerül az utánpótlás elmaradása, ugyanis a halott fiatal utódjai a közösség tagjai közül is hiányoznak majd, más szóval a közösség „saját jövőjének egy darabját is veletemeti”.⁴⁹⁰

„Itt áll jegyesed, itt a násznép,
Veled mindjárt a sír kertébe lép –
Nász koszorudat zápor könnyű öntözi
De az elhervadt bus sorsát érezi” (Zán Zoltán kézírata 1970–73, 28. ének)

⁴⁹⁰ Kunt 1976: 268

A szövegekben gyakori motívum a falevél. A zöld szín általában a fiatalságot jelképezi, míg a barna az érett kort, az idős életet mutatja. Az énekekben a lehulló falevél az élet múlásának a jele.

A falevélhez hasonlatos szimbólum a learatott gabona. A termés learatása az időskori halál metaforájává válik a szövegekben.

*„Forrón sütött a nap heve
Életed zöld lombjára
Lehullt az mint ősz levele
A koporsó ágyára... (34. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)*

*„Mint a fű megszáradtak
Roskadt tetemeim...” (48. ének Zán Zoltán kézírata 1970–73)*

*„A legjobb nő anyja (férj apa)
Le hervadtan nyugszik
Mint mező virága
Ravatalán alszik” (18. ének Hevesi Pál 1993)*

*„És a gyertya láng ellobban
A rózsza szál elvirul
Szél jött rá ki tudja honnan
Mely vidéknek örmirül.” (Paládi Etelka kéziratában 1989 külön papírlapon)*

*„A földi élet hamar múló
Mint a virág oly korán lehulló.” (64. ének Hevesi Pál 1993)*

*„Csontjaim mind elapadtak
Össze asztak, megszáradtak
Levágadtam utoljára
Megért gabona módjára.” (Botos Árpád 1984. 23. oldal)*

*„Elhullt az élet virága,
Szár az ág sírodra.” (19. ének Bán Lajos 1899)*

*„Koporsó ölében hervadtan fekszik
Az édes jó anya elhagyva gyermekit.” (21. ének Bán Lajos 1899)*

A fiatalok felett éneklendő sorokban a számonkérés szavai jelennek meg. Az élet kezdeti szakaszában a halál mint váratlan dolog érkezik a családba, s töri ketté az életet. Ez már nem a boldog megnyugvás, hanem a természet rendjével ellenkező jelenség. A család és a közösség mély megrendüléssel fogadta halálukat. Ugyanakkor a csecsemők, fiatalok esetében – ellentétben a házasulandók halálával – a közösség nem érzi olyan nagy veszteségnek a halált. Kissé sarkítva mondhatjuk, hogy a gyermekeket a közösség még nem tudta igazán megismerni, még nem tudta saját tagjai közé sorolni. A gyász a szűk családi körre korlátozódott.

*„De fáj e kora menetel
Kedvesidet mért hagyod el.” (57. ének Hevesi Pál 1993)*

*„Sötét halál, sötét enyészet
Durva kezéd mért tépte szét
Mit gondos kézzel kötözgetett
Az élet a remény füzért.” (11. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„Miért nyílik a tavasz kebele
Ha lonbját mérges szél dulja le.” (16. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„Miért gyúl meg a lét szikrája,
Ha mindjárt éj száll reája.” (3. ének Bán Lajos 1899)*

*„Ó halál mért ragadtad el
Jéghideg fagyos kezeddél
Ez ártatlan kis gyermeket.” (6. ének Bán Lajos 1899)*

*„Ezer virág mosolyga még körülted
Mit ért ha száraz kórókká lettenek.” (10. ének Bán Lajos 1899)*

Az 5. szakasz – aggodalmak felett – énekeinek szövegében megbékélő hangneme uralkodik, ami arra utal, hogy a hagyományos közösségben az idős ember a halált, mint az emberélet más, kiemelkedő eseményeit, az élet részeként fogadja el.⁴⁹¹ Nem háborog, nem ellenkezik, hanem teljes mértékben aláveti magát a teremtő akaratának. Az énekek szövegeiben ott rejlik a vigasztalás. A halál a földi élet természetes bevégezéseként jelenik meg. A vigasztaló szavakat a halott személyében tárják elének a szövegek.

*„Kedves szülék ne sirjatok
Hogy megkevesbült házatok
Hisz az Isten eként akarta...” (1. ének Zán Zoltán 1973)*

*„Ó Isten mely boldog az olyan ember
Ki kegyelméből hosszú életet nyer
És mint megért gabona a csűrbe
Úgy száll ő is érten a sírürbe...” (3. ének Hevesi Pál 1993)*

*„Megért gabona hajtsd le fejed
Itt az aratási idő
Ím megszáradt minden tetemed
Vár a csűr, a nagy temető.” (55. ének Zán Zoltán 1970–73)*

*„Szólott az Úr és megyek
Hogy megváltómnál legyek,
Pályámat már megfutottam*

⁴⁹¹ Gál 2017: 882–883

Már céломhoz jutottam.” (9. ének Paládi Etelka 1989)

„Mily szép a késő vénségnek

Estélyén elaludni

S a bajjal töltött életnek

Vég pontján meg nyugodni.” (12. ének Paládi Etelka 1989)

„Pályádat bevégezed

Már nyugalom int feléd

Sötét sírnak hantjain

Nem tenyészik földi kín.” (63. ének Hevesi Pál 1993)

„Mely után békés révpártot ért

Fáradt tested koporsóban

Pihen a sok fáradtság után

A nyugalomnak vánkosán.” (Botos Árpád 1984. 3. oldal)

„Ütött a vég óra

Az Uramnak szavára

Immár megszűnt a jaj

Nincsen tovább sóhaj

Béke van a koporsóban.” (Botos Árpád, 1984. 7. oldal)

„És mint megért gabona csűrébe

Úgy száll ő is sírba vénségébe.” (Hevesi Pál, 1993. 3. ének)

A természettel, az évszakokkal, a napszakokkal vagy a növények életciklusával analógiába állított emberi élet az ember és a természet párhuzamára utal. A közvetlen kapcsolat, a természettel, az élővilággal való összhang eredménye ez, mely ősidőktől fogva fennáll. A természetből vett s a természetet idézett képek kifejezik ezt a fajta közelséget, melyet a XXI. századi ember már nehezen érthet meg.

VI. 6. A kézirat szövegeinek forrása

„Azért mivelhogy mi közöttünk halotti temetéskor énekelnek, minémű énekeket magyar nyelven akkorra írtak tudós emberek, mióta az Ekklezsia kezdett reformálódni, azokat e könyvecskébe szedtem, hogy azok együtt lévén, az éneklő eféle szolgálatban élhessen velek. Az íróknak neveiket el nem titkolhattam volna: de kevesekét tudhattam meg. Ugy tartom, hogy egy sincsen régi bennök, mert az előtt deákul énekeltek a zsoltárokat, ezek pedig ezután íródtak.”⁴⁹²

A temetési kéziratok szövegei nem találhatók meg a ma használt hivatalos egyházi énekeskönyvek⁴⁹³ egyikében sem. Korábbi kutatásaim és feltevéseim alapján saját szerzeményű énekeknek, vagy ismeretlen forrásból származó szövegeknek, néhol „kántorcsinálmányoknak” tituláltam ezeket.⁴⁹⁴ Mint később kiderült: tévesen. A kéziratok szövegeinek nagy része korábbi nyomtatott énekeskönyvekből és temetési énektárakból került a kéziratba. Lejegyzésükkor és átvételükkor a füzetek szerzőinek ízlése és a közösségi szükséglet kapott jelentős szerepet.

A kéziratok közös tulajdonsága, hogy – egy füzet kivételével – sehol sem jelzi a forrást. Bán Lajos *Temetési gyászénekek gyűjteménye* az egyetlen, melyben az énekek után jelöli a származás helyét is. Az említett füzetben a következő aláírásokkal és forrásjelölésekkel találkozunk: *Két énekből átalakítva*⁴⁹⁵, *Bán Lajos*,⁴⁹⁶ *Debreceni halottas énekesből*, *Debreceni temetési könyvből*,⁴⁹⁷ *Ivánka Sámuel Temetési énektára*, *Kádár Imre Siralmas ház*. A kézirat így egy kiindulópontot jelentett a kutatás szempontjából.

⁴⁹² Részlet a *Halotti énekek, melyek most némely előbbenieknél kihagyásával és újabbaknak hozzájuk adásával bocsáttattak ki a helvécziai vallástételt tartó hívek számára* című énekeskönyv előjáró beszédéből. Kelt Pest: Hornyánszky V. Ny., 1819.

Az előjáró beszéd Szilvás-Ujfalvi Imre írása, amely az *In exequiis defunctorum. Halott temetésekorra való énekek* (1598) című énekeskönyvben jelent meg. Az első kiadás elveszett, a másodikat 1602-ben adták ki Debrecenben (RMNy 886 - Debrecen, Rheda Pál, 1602), s a 18. századig számtalan kiadásban megjelent. Az előjáró beszédet a későbbi halottas énekeskönyvekben is közölték, így található meg az 1819-es énekeskönyvben is. (Hubert Gabriella: *A 16-17. századi protestáns gyülekezeti éneklés* (Történet és adattár) Doktori (PhD) értekezés. Szeged 2001: 84-85.)

⁴⁹³ Magyar református énekeskönyv. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár, 2008

⁴⁹⁴ Gál 2021a: 560–576

⁴⁹⁵ Minden bizonnyal maga a kézirat készítője formálta át az éneket saját ízlése szerint.

⁴⁹⁶ A felirat saját szerzeményre utal, minthogy az aláírással jelzett szövegek forrása más nyomtatott kiadványban nem található.

⁴⁹⁷ Valószínűsíthető, hogy a debreceni temetési énekekkel Szotyori Nagy Károly *Templomi és halotti karénekeskönyv magyarországi reformátusok számára* című énekeskönyvre utal.

Minden általam gyűjtött kéziratot egybevetve megállapítható, hogy a szövegek korábbi, XVIII-XIX. századi nyomtatott énekeskönyvekben is megjelentek. Több olyan nyomtatott énekeskönyvet sorolhatunk, melyekből a diktálók merítettek. Forrásul szolgálhatott Ivánka Sámuel *Temetési énektára* (1869),⁴⁹⁸ a magyar reformátusok használatára megállapított *Énekeskönyv* (1922),⁴⁹⁹ ifj. Fövényessy Bertalan által szerkesztett *Nagy karénektár*,⁵⁰⁰ a „cseh zsoltár”,⁵⁰¹ Horkai Antal által szerkesztett *Halotti énekeskönyv*,⁵⁰² Kádár Imre *Síralmas ház*⁵⁰³ című halotti énekgyűjteménye. A sort még folytathatnánk. Ám ezek a kiadványok sem tekinthetők elsődleges forrásoknak. Csupán bizonyítékai annak a kijelentésnek, hogy kézirat szövegeinek többsége nyomtatott forrásból származik.

A kéziratok énekanyagát Sáy Szilvia két csoportra bontotta.⁵⁰⁴ Az ő felosztásához hasonlóan jelen esetben is a szövegeket forrástípusok és szövegezésük szerint a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. Saját szerzésű énekek⁵⁰⁵
2. Korábbi, nyomtatott kéziratból átvett szövegek
 - Teljes azonossággal átvett szövegek
 - Módosítással átvett, átalakított szövegek

A teljesség igénye nélkül csupán néhány példát mutatok be azon több száz ének közül válogatva, melyek a kutatott kéziratok páratlan szöveganyagait képezik.

Saját szerzésű énekek

A szövegeket tekintve elsősorban Bán Lajos kéziratában saját nevének aláírásával jelzett énekekre gondolunk, melyek bizonyosra vehetők, hogy a kézirat szerzőjének saját

⁴⁹⁸ Ivánka 1869 – A Temetési énektárat rendelkezésemre bocsájtotta Éger Gábor könyvtáros, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára.

⁴⁹⁹ Énekeskönyv 1922

⁵⁰⁰ Fövényessy 1911

⁵⁰¹ Énekeskönyv 1929

⁵⁰² Horkai A. 1855

⁵⁰³ Kádár 1890

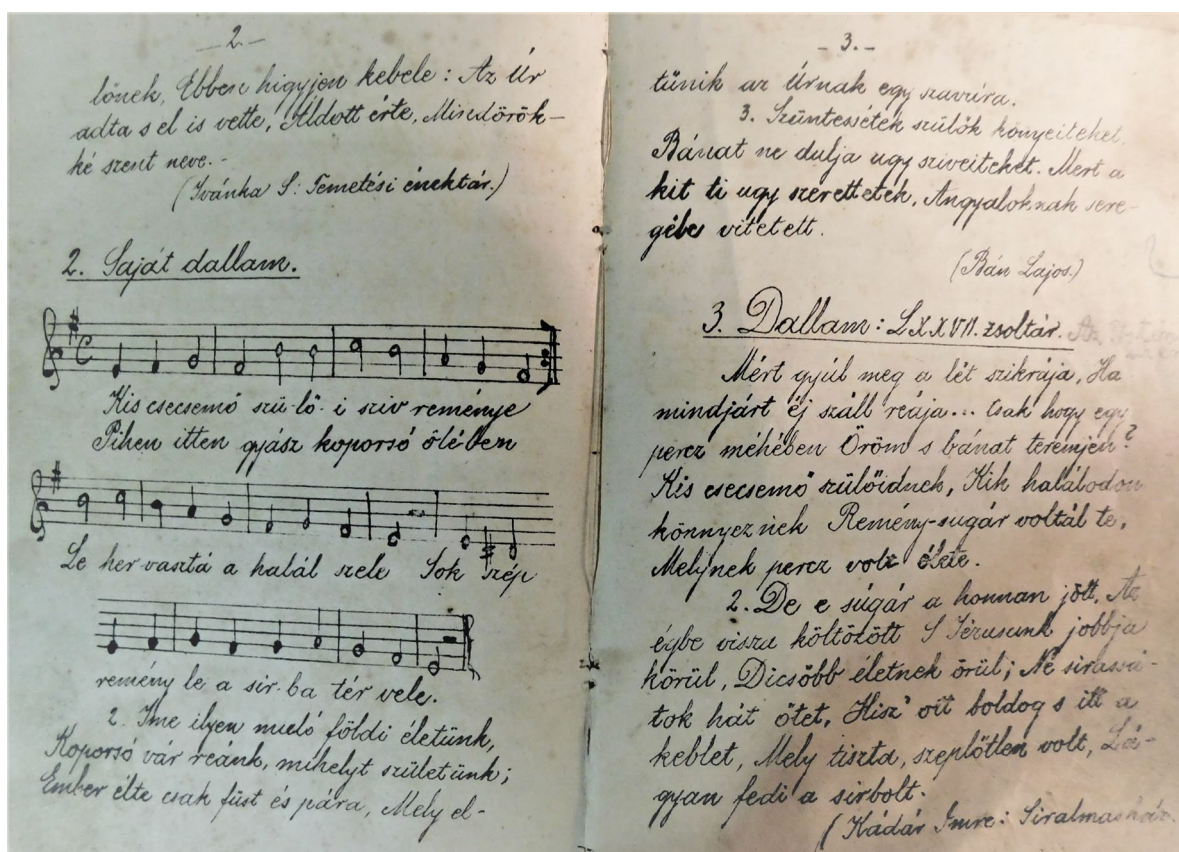
⁵⁰⁴ Sáy 2006/2007: 76

⁵⁰⁵ Sáy Szilvia „írott énekek” néven említi ezeket a szövegeket, melyek jellemzője, hogy nyomtatásban nem jelentek meg. Sáy 2006/2007: 76

alkotása. Ezen szövegekből hat darabot találunk a füzetben. Nyomtatott kiadványban nem találjuk meg ezeket.

Megnevezett szerző énekét találjuk Botos Árpád 1984-es kéziratában is. A füzet 148. oldalán található *Háborúban résztvevőknek* szóló ének 5. versszaka végén a következő aláírás olvasható: *id. Bence Zsigmond költeménye 1992/93.*

A további kéziratokban szereplő énekek nagy részének forrása megtalálható egyéb nyomtatott kiadványban. Forrás hiányában csak feltételezhető, hogy saját szerzeményről van szó. De nem zárhatjuk ki ez utóbbi esetet sem, hiszen maguk a kántorok, a diktálók nemcsak jóhangú templomi előljárók voltak, de köztudomású, hogy többségük az énekszerzésben, esetleg versfaragásban is jeleskedett.

Kép 25. Bán Lajos kézírata (Fotó: Gál Adél)

A 2. ének után saját nevének aláírása. Az első ének után pedig az „Ivanka S: Temetési Énektár” felirat olvasható

Korábbi, nyomtatott kéziratból átvett szövegek

A kézirat szövegeinek jelentős többségénél nyomtatott forrást találunk. A kántorok, diktálók egy-egy halott életéhez igazítva keresték a megfelelő éneket a temetések alkalmával. Az elhunyt egész élete, jelleme, nem utolsó sorban a közösségnek a halotthoz való viszonya tükröződött az énekekben. Gyűjtésem alkalmával számtalanszor elhangzott gondolat volt a „*Mit fog rólam a pap majd prédikálni*” vagy „*Milyen éneket fognak nekem majd énekelni, ha így élek*”. Tehát a közösség tagjai egész életükben figyeltek erre. A kántorok pedig, reflektálva az elhunyt jellemére, választották ki a legmegfelelőbb éneket.

A legtöbb kéziratban szereplő ének teljesen megegyezik a nyomtatott forrással. Tehát a versszakok és a sorok száma, az ének szövege teljesen azonos. Néhány példa erre:

Zán Zoltán 1970–73-as kéziratának első, „*Kis csecsemő eltávozol...*” kezdetű éneke megtalálható Horkai Antal *Halotti énekek* című könyvében (V. ének).⁵⁰⁶

Zán Zoltán 1981-es kéziratának 65. „*Megilletődve elődbe borulunk...*” kezdetű éneke megtalálható a magyar reformátusok használatára szánt énekeskönyvben⁵⁰⁷ a temetési énekek között. A szöveg megegyezik.

Botos Árpád 1984-es kéziratának 42. éneke – „*Virág koromba estem...*” – megtalálható Ivánka Sámuel énektárában.⁵⁰⁸ 16. ének, ugyanazzal a szöveggel.

Ugyancsak Botos Árpád kéziratából származó „*Elmúlik Istenünk...*” kezdetű ének a „*cseh zsoltár*” 204. énekével⁵⁰⁹ egyezik.

Számos esetben a kézirat szövegei eltérnek a nyomtatott formától. A meglévő szöveget variálták. Egy-egy szó átalakításával, kihagyásával, esetleg módosításával kerültek a kéziratba. Eltérést találunk a versszakoknál is. A nyomtatott énekeskönyvek 3-5 versszaka helyett csupán egy vagy kettő került be a kéziratba. Szemléltetésként néhány kiragadott példa:

Botos Árpád 1984-es kéziratának 111., „*Jaj de bús ez a ravatal...*” kezdetű éneke megtalálható a *Nagy karénektárban* (72. ének).⁵¹⁰ Az énekek között egy-egy szó eltérés vehető észre.

⁵⁰⁶ Horkai A. 1855: 10

⁵⁰⁷ Énekeskönyv 1922 – 295. ének

⁵⁰⁸ Ivánka 1869: 19 – 16. ének

⁵⁰⁹ Énekeskönyv 1929: 373

Botos Árpád 1984-es kéziratának *Megtörték reszketeg lábaid...* kezdetű két versszakos éneke Ivánka Sámuel *Temetési énektár*ában négy versszakos. Az énekek első két sora egyezik.⁵¹¹

Zán Zoltán 1970–73-as és 1981-es kéziratának megegyező „*Szomorúan, fájdalmasan...*” kezdetű éneke megtalálható Fövenyessy Nagy *karénektár*ában.⁵¹² A nyomtatványban két versszakot találunk, a kéziratban csupán egy szerepel.

A kézirat szerzői rövidítettek, s csak a számukra megfelelő, nekik tetsző, az adott halotthoz igazodó részeket, versszakot örökítették meg saját használatra. Az egyszavas eltérések félrehallások/félremásolások, illetve félreértelmezések eredményeként is létrejöhetett. Sok esetben azonban átfogalmazták a sorokat, szavakat, hogy a közösség számára befogadhatóbb, elfogadhatóbb kombinációt hozzanak létre. A versszakok kiválogatása Csörsz Rumen István szerint *erős és dinamikus befogadói rendszerre utal*.⁵¹³

Kivételes esetekben olyan szövegvariációkkal találkozunk, melyek hosszabbak az eredeti nyomtatott könyvben lévő szövegekhez képest.

A hozzáadott néhány sor feltételezhetően a kántor vagy a diktáló saját alkotása. A feltételezések pedig a névnélküliségen alapulnak. A szerző nem tartotta fontosnak nevének feljegyzését. Írása a közösségnek szól. „*Amikor a szerző neve lényegtelen, mások joggal érezhetik, hogy változtathatnak a szövegen, adaptálhatják azt, hozzáadhatnak vagy elvehetnek belőle.*”⁵¹⁴ Ennek alapján őket nevezhetjük akár népi alkotóknak is, akik a hagyományokból táplálkozva, vagy a saját ösztöneikre hallgatva válogatták a megfelelő elemeket, s egészítették ki a korábban leírt vagy átmásolt énekeket oly módon, hogy azok a közösségi használatra alkalmasak legyenek. Ez esetben a már meglévő sémára és dallamra kellett ráépíteni az új sorokat, figyelve a korábbi szótagszámra és rímekre. Természetesen mindez műveltségi alapot és némi versfaragó tehetséget igényelt. S itt már a szóbeliségben, a tollforgatók révén pedig az írásbeliségben élő népköltészetről, de inkább közköltészetről⁵¹⁵ beszélünk. Küllös Imola

⁵¹⁰ Fövenyessy 1911: 39

⁵¹¹ Ivánka 1869 – 75. ének

⁵¹² Fövenyessy 1911: 57

⁵¹³ Csörsz 2006: 278

⁵¹⁴ Küllös 2004: 13

⁵¹⁵ A közköltészetéről részletesen Küllös Imola *Közköltészet és népköltészet* című monográfiájában olvashatunk, melyben a szerző világos és egyértelmű meghatározást ad a fogalomnak. Küllös 2004: 15–30

rámutatott, hogy a közköltészet az irodalom és a népköltészet között helyezkedik el, éles határral nem különíthetők el egymástól.⁵¹⁶ Verses művek variánsokban élő halmazának nevezi a közösség használatára bocsátott szövegeket, melyek írott formában (kéziratok) terjedtek és variálódtak.⁵¹⁷

A szövegek többnyire az élethelyzetekhez, társadalmi állapothoz, életkorhoz és konkrét alkalmakhoz igazodva variálódnak. A szerző így nem saját, hanem a közösség igényei szerint alakítja a szöveget.

Példának okáért: Zán Zoltán 1970–73-as kéziratának 6., „*Életemnek bimbójában...*” kezdetű éneke megtalálható Ivánka Sámuel *Temetési énektárában*. A kéziratban kilenc, míg a nyomtatott énekeskönyvben csupán négy versszak található, valamint a refrénben is egy szó eltérés van. Kéziratban: „*Jézus ne hagyj engemet / Vedd kezedbe lelkemet*”; a nyomtatott könyvben – „*Jézus ne hagyj engemet / Vedd magadhoz lelkemet*”.

Botos Árpád 1984-es kéziratában ugyanez a fent említett ének hat versszakos. A versszakok az első kivételével teljesen eltérnek a nyomtatott énekeskönyvben, vagy a Zán Zoltán kéziratában levő szövegtől.

Biztos magyarázatot ma sem adhatunk a kéziratok szövegeinek módosulására. A jelenség viszont nem egyedi. Ahogy Csörsz megfogalmazásában olvashatjuk, gyakran „*a közkézen forgó művek amortizálódtak, szétforgácsolódtak, az egyházi használatba került szövegek uniformizálódtak, a vers fele lemaradt...*” A variálás által létrejövő nyílt szövegek effajta módosítását archaikus modern vonásként definiálja.⁵¹⁸

Az viszont megállapítható, hogy a kántorok jó érzékkel rendelkeztek a versek, énekek, szövegek iránt is. Dallamtudásuk, dallamismeretük a paraszti költészet elemeivel vegyült, s nem ritkán versfaragó tulajdonsággal párosult. Ennek függvényében kijelenthetjük, hogy egy-egy kéziraton a diktáló, a kántor ízlése, „szépérzéke” nyilvánul meg.

⁵¹⁶ Küllös 2004: 20–21

⁵¹⁷ Küllös: 2004: 15

⁵¹⁸ Csörsz 2006: 278

VII. Kántorok és feljegyzéseik

VII. 1. Botos Árpád

Fertősalmás⁵¹⁹

Kép 26. Botos Árpád. Fertősalmás (Fotó: Gál Adél)

A diktáló/kántor és íróasztala, mely közvetlenül az ágy mellett foglal helyet. Kézmagasságban, könnyen elérhető helyen a kéziratai és egyéb feljegyzései.

Dolgozatomnak egyik kulcsfontosságú állomása és gyűjtőpontja Fertősalmás volt, ahová nem egyszer visszatértem. A Botos családot látogattam meg több alkalommal is. Botos Árpád és felesége, Magdus néni volt vendéglátóm. Árpád bácsi kántorként és diktálóként

⁵¹⁹ Gyűjtés ideje: 2017. július 20.

tevékenykedett éveken át, felesége, Magdus néni pedig szintén az egyházat szolgálta hosszú esztendőikig.

Az egykori kántor személyisége kiemelkedő. Életében jelentős szerepet tölt be az írás. Feljegyzéseiben páratlan gyűjteményre akadtam. Nemcsak a halottas énekeket tartalmazó kéziratait őrizte meg. Gyűjteménye egyedi jegyzeteket, listákat, adatokat tartalmaz. Iratai mintegy két könyvespolcot foglalnak el hálósobájában. Mind saját keze munkája.

Botos Árpád Fertősalmáson született 1937-ben. Gyermekkorában több évig Halmiban, Romániában lakott a család, ahol édesapja az ottani vasútállomáson váltókezelői feladatokat látott el. Hogy ilyen messzire került, annak az a magyarázata, hogy a katonai behívók miatt menekülni, bujkálni kellett, s a családnak Halmiban volt ismerőse, aki révén állást kaphatott a családfő.

Botos Árpád az általános iskolai tanulmányait 1953-ban fejezte be Fertősalmáson. A településen továbbtanulásra nem volt lehetőség. A középiskolát Nagyberegen végezte. Mivel a két település igen messze esett, és buszjárat nem lévén, az iskolából csupán negyedévente jártak haza. A 10. osztály elvégzése után hazatért szülőfalujába. 1956-ban megkapta a katonai behívót, s októberben vonult be katonának. A Távol-Keleten szolgált egy kis településen, Koreától mindössze 18 kilométerre. A két év sorkatonai szolgálatot hazaindulása előtt három évre változtatták. Így a hazatérés egy évvel tolódott.

Árpád bácsi a katonai szolgálatot követően kezdetben asztalosként tevékenykedett. Fertősalmáson az asztalosműhelyben dolgozott, amíg a kolhoz el nem küldte tanulni, ahol elsajátíthatta a villanyszerelő szakmát. 1962-től a kolhoz fő villanyszerelőjévé vált. Újabb két év tanulást követően „*elektromechanik*”⁵²⁰ lett. Diplomával a kézben mégsem foglalhatta el a kijelölt állást, szülőfaluját pedig nem akarta elhagyni, így továbbra is egyszerű villanyszerelő maradt.

„*Oszt akkor megösmarkedett Magdus nénivel, és akkor már nem ment sehova. Igaz, Árpád?*” – szólt közbe kedvesen a felesége, Magdus néni. És rögtön jön a jó kedélyű válasz Árpád bácsitól is: „*És ő meg elhitte, hogy szeretem, és hozzám jött. És a mai napig így van.*”

Felesége elmondása szerint akkoriban a villanyszerelőnek nagyon nehéz munkája volt. A településen konzervgyár, nagyferma, dohány szárító, rizstelep és egyéb működött, s

⁵²⁰ Villamosmérnök

mindenhová szükségeltetett a villanszerelő. Felesége szerint nagyon elfoglalt ember volt mindig. Ünnepeken és éjszakákon keresztül dolgozott. Nyugdíjas éveiben is ment, ha hívták. Egy éve, hogy betegség miatt abbahagyta a villanszerelői munkát.

„Nagyon hűséges munkásember vót” – jellemzi a felesége. Pedig a fizetése nem volt túl magas, csupán 50-55 rubel. Később ez 70-80 rubelre emelkedett. Viszont meg voltak vele elégedve. A fizetés értékét ahhoz viszonyították, hogy akkoriban egy mosógép ára – már aki hozzájutott – 55 rubel volt, tehát egy havi fizetésből meg tudták vásárolni.

Botos Árpád 47 évet dolgozott hivatalosan.

Árpád bácsinak és Magdus néninek két gyermeke van. Az idősebb gyermek, ifjabb Botos Árpád Fertősalmáson lakik, a fiatalabb, Botos Kálmán pedig Tivadarban. Idősebb fia technikumot végzett a járási központban, Nagyszőlősen. Kisebbik fia Beregszászban tanult tévészerelőnek.

Négy unoka és egy dédunoka boldog nagyszülei.

Egy négy generációs kántor család

A mindennapi teendők és a munka mellett mindig maradt a családnak ideje arra, hogy vallásos életet éljen. A rendszeres templomjárás és imádkozás az életük természetes része.

„A nagyapám gondnok volt itt Almáson, azut az apám is. Ráadásul ő 28 évig kántorkodott is amellet, hogy kurátor volt. Amikor apám meghalt, hat évig volt még két ember kántor, aztán jöttem én. Ma a fiam is kántor.” – meséli Árpád bácsi, aki azt is elmondta, hogy a gyerekeiket is vallásos légkörben nevelték.

Árpád bácsi 1993-tól kántorként tevékenykedett. 2016. december 17-én választották újra, de tisztségének betegsége miatt (agyvérzés) nem tudott eleget tenni, így abbahagyta a kántorkodást.

„A templomban már nincs kántor – meséli kissé szomorúan Árpád bácsi. – Csak a temetéseken van. A templomban egy kislány orgonázik, s úgy kezdik az éneket. Nincs énekezdő sem. Áрпи, a fiunk nem vállalta. A tiszteletes úr kérdezte, jó hangja van, templomba is jár, meg tudja is az énekeket, de a munkája miatt nem tud menni. De a temetést elvállalta, de a templomban, ott nem.”

„2016 decemberében Árpád bácsi beteg lett, és jött a karácsony, kezdett már jobban lenni, egy-egy szót beszélni, de már akkor azon aggódott, hogy hogy lesz a terítés az úr asztalán, mert minden terítő itt van nálunk – meséli Magdus néni. – És minden alkalomra más kell. Karácsonyra zöld kell, akkor jön a húsvét, oda fehér kell. Amikor Árpád átvette a gondnokságot, olyan hókák és pecsétesek voltak az abroszok, hogy azt szégyen volt feltenni, s akkor én vettem három abroszt Isten dicsőségére. És én azóta azokat rakom fel.”

Az egykori kántor betegsége elején nem tudott beszélni, énekelni viszont igen. Felesége ezt csodaként, isteni beavatkozásként élte meg. *„Délelőtt mindig tanítani kellett, délután pihent. Ezt az orvosnő parancsolta. Nehezen már ki tudott mondani egy-egy szót. És még a kórházban a szobatársa elkezdett énekelni és Árpád bácsi is intette, hogy énekeljünk. És mit ad az Isten: Árpád énekelt. És a hangján. Beszélni nem tudott, de énekelni énekelt!”* – meséli akkor is csodálkozva a meghatódott feleség.

Botos Árpád feljegyzései

Árpád bácsi feljegyzései páratlanok. Az írás hozzá tartozott életéhez, már-már központi szerepet játszott. Mindezt feljegyzései bizonyítják, melyeket főként egyházi tisztségének betöltése idézett elő. Kántorsága révén aktív tagja volt gyülekezetének. Szolgált az egyházat szívvel és lélekkel, mély hittel és meggyőződéssel. A feladatok elvégzése mellett vagy közben mindig akadt ideje az írásra is. Ezzel is szolgálni akarta az egyházat.

Válogatás nélkül mindent leírt. Ugyanakkor a presbiteri szerep kijelölte és bizonyos keretek közé szorította a feljegyzések típusait. Kisebb és nagyobb eseményekről készített feljegyzést, melyeket később rendszerezett. A vallási alkalmakról, temetésekről, kántorokról, egyházuk történelméről, még a kereszteleőről és esküvőkről is találunk adatokat, az elmúlt mintegy három évtizedre visszamenőleg. Kijelenthetjük, hogy kéziratainak létrejötte egyházi munkájának tulajdonítható. Minden leírt szöveg, feljegyzés, mondat, vagy adat, egyházi munkájával hozható kapcsolatba. Erre az összefüggésre ő maga is utalt a beszélgetéskor: *„A múltkor még a pap is jött megkérdezni valami adatot, mert nem találta. Én meg megkerestem, pontos számokkal le volt írva nekem minden.”*⁵²¹

⁵²¹ Botos Á., fertőssalmási adatközlő

A faluban eltemetett személyekről és a temetésekről külön papíron feljegyzés tanúskodik, melyen jelöli az elhunyt személyét, életkorát, a halál idejét és helyét, a temetési szertartást végző lelkész nevét, a virrasztáson, a temetésen és a temetőben, valamint a toron énekelt énekeket. Kántori tevékenysége kezdetétől szólnak az adatok. Minden temetésről külön jegyzet, egy füzetlap, egy papír tanúskodik. A füzetlapokat apró kapcsok fogják össze év szerint rendszerezve. Olyan temetés nem volt a faluban, amit kántori tevékenysége idején kihagyott volna.

„1993 óta gyűjtöm. Ilyet egy kántor sem csinált. És ezt csak hobbiból, ezt én akartam csak, hogy megmaradjon. Ezt előttem senki nem gyűjtötte, pedig apám is kántor volt 28 évig.” – meséli büszkén Árpád bácsi. És valóban! Ilyen részletes és pontos, mindenre kiterjedő kézirattal és jegyzettel eddigi kutatásaim alatt nem találkoztam. A jegyzetekből az is kiderül, hogy hány temetésen vett részt, vagy hány temetést vezényelt le kántorként. Az adatok mellett pontos számokat is közöl. *„Összesen 358 halottat temettem el 1993 és 2016 között. Akkor lettem beteg. Akkor ért véget a kántorkodásom.”*⁵²²

*„Ilyen gondnoka nem lesz még egy a falunak”*⁵²³

A kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak a temetési alkalmakra készített feljegyzései. A virrasztásra, temetésre, sírvájásra és a sírba tételre előre elkészítette az énekek listáját. Gondosan válogatva az énekeket, hogy az minden szempontból megfeleljen az elhunyt életének.

A temetéshez kapcsolódó kéziratos lapok, feljegyzések a következő adatokat tartalmazzák: az első oldalon az elhunyt személyre vonatkozó adatokat olvashatjuk, a másik oldalon a virrasztás és temetés alkalmára kiválasztott énekek jegyzéke, valamint a temetésen elhangzott ige található. Arra a kérdésemre, hogy miért készített ilyen részletes feljegyzést, a következőket válaszolta:

*„Senki nem kérte ezt tőlem, még a pap sem. Főleg nem kérte azt se senki, hogy az igét írjam fel, amit prédikál, de felírtam én még azt is.”*⁵²⁴ *„Árpád bácsi túl pontos ember vót.”*⁵²⁵ – egészítette ki a felesége.

⁵²² Botos Á., fertősalmási adatközlő

⁵²³ Botos M., fertősalmási adatközlő

⁵²⁴ Botos Á., fertősalmási adatközlő

Az énekek sorrendjéről szóló jegyzetet mindig a temetés előtt írta össze az elhunyt életét figyelembe véve. Az általa összeállított énekek rendjébe a tiszteletes sem szolt bele.

*„Persze, aki nem volt templomba járó, annak gyengébb éneket énekeltünk. Majd a menyben találkozunk, nem úgy, mint egy vallásosnak. Nem volt az a túl vallásias szöveg. Ki hogy érdekelte. Mindenki megérdemelte, csak nem volt mindegy, hogy mindig ott volt a templomba, vagy sem. Most meg mindenkinek egyforma.”*⁵²⁶ – mondja Árpád bácsi hangsúlyozva az énekdiktálás és a kéziratos füzetekből válogatott énekeknek változatosságát.

Botos Árpád az énekdiktálói szerepkörét fiának adta tovább, aki ugyanolyan lelkesedéssel végzi munkáját, ahogyan azt édesapja tette pár évvel ezelőtt.

Írásgyakorlatának motivációját vallásos és rendszerető életében vélem felfedezni. Az írás örömmel töltötte el. Az egyházi események pedig alkalmat nyújtottak újabb és újabb feljegyzés készítésére. A rendszerető ember pontosságával rakta egymás mellé, csoportosította a kéziratokat. Arra törekedett, hogy valami maradandót alkosson. Az írásban pedig megtalálta azt a módot, hogy miként lehetséges az adatok megörökítése, továbbadása az utókornak. Az írást, akárcsak az énekhangját Isteni ajándéknak tekintette, melyet kamatoztatni és az egyház szolgálatába állítani kellett.

⁵²⁵ Botos M., fertősalmási adatközlő

⁵²⁶ Botos Á., fertősalmási adatközlő

VII. 2. Hevesi Pál

Szőlősgyula⁵²⁷

Kép 27. Hevesi Pál. Szőlősgyula (Fotó: Garanyi Zsuzsanna)

Hevesi Pál 1953-ban született Szőlősgyulán. Hétgyermekes református családban nevelkedett, édesapja idősebb Hevesi Pál, édesanyja Koloszi Irén. Az általános iskolát 1968-ban fejezte be. 1975-ben feleségül vette Polgár Etelt, két gyermekük született Pál és Valéria. Ma már öt unokával büszkélkedik.

1969-ben belekóstolt a vőfélykedésbe is, melyet a későbbi években tovább folytatott. Számtalan esküvőt vezényelt kis, majd nagyvőfélyként.

⁵²⁷ A gyűjtés ideje: 2020. február 16.

A vallás mindig kiemelt helyet kapott életében. 1993-tól végzett kántori szolgálatot. Először templomi kántorként kezdte sógorával, Hevesi Ferencsel. A kántorkodás nemcsak az istentiszteletekre, a templomi alkalmakra terjedt ki. A temetéseken is ők végeztek szolgálatot. Már nagybátyja is diktáló volt.

„Akkoriban nem akarta senki elvállalni, és azt mondta Oroszi Pali bácsi, hogy ha nem lesz, aki elvállalja, hoznak más falubú. Úgyhogy muszáj volt elvállalni, szégyen lett volna”.⁵²⁸

1998-ig sógorával ketten vezették az éneklést. A szerepek felcserélődtek: Hevesi Ferenc töltötte be a kántori tisztséget, Hevesi Pál pedig a diktálói feladatot látta el.

Hevesi Ferenc halála után a szolgálat megszakadt, és a településen lakó ikerpár, Sebertyén Margit és Sebestyén Irén⁵²⁹ vette át az énekdiktálással járó feladatokat. Jó hangúak voltak, jól teljesítették mind a kántorra, mind a diktálóra háruló feladatokat. 2007-től újra Hevesi Pál diktálta az éneket.

„Annak idején versengtek az emberek, hogy ki tud jobban énekelni. Ez inkább a templomi istentiszteleten. De a temetéseken is ez volt.”⁵³⁰

A nyomtatott egyházi temetési énekeskönyvek megjelenése Szőlősgyulán is mindent felülírt. A kántor, a diktáló feladata volt, hogy elvigye azokat a virrasztóba, s abból énekeljenek. A kéziratok háttérbe szorultak. A virrasztáson és a temetési szertartáson kizárólag a nyomtatott énekeskönyvet használták, azonban az úti énekeket még diktálták. 2013-ban az is abbamaradt.

Hevesi Pál 2020 januárjáig volt Szőlősgyula kántora és diktálója. Ma nyugdíjasként él a településen, gazdálkodással tölti az idejét.

⁵²⁸ Hevesi P., szőlősgyulai adatközlő

⁵²⁹ 1993-ig a Sebertyén-lányok édesapja volt Hevesi Pál elődje, a település kántora és diktálója egy személyben.

⁵³⁰ Hevesi P., szőlősgyulai adatközlő

VIII. Zárszó

A doktori értekezésemben az ugocsai református temetkezési szokások tárgykörét vizsgálom, kiegészítve az énekdiktálás gyakorlatával és a temetkezéshez kapcsolódó kéziratok bemutatásával. A munka kiindulópontja néhány temetési énektár volt, melyeket kántorok és diktálók készítettek egykor, s melyek néha a titulussal együtt vándoroltak az éppen aktuális egyházi előjáróhoz. A virrasztókon és a temetés napján használt füzetek bemutatása csak a temetés leírásával válhatott teljessé. Így vált a kutatás céljává az is, hogy néhány kiválasztott település példáján mutassam be a református temetkezések rendjét és gyakorlatát, annak minden részletével, s vonjak párhuzamot a települések gyakorlatai között. A terepen végzett gyűjtések segítségével igyekeztem összegyűjteni a máig gyakorolt, és sokszor már csak az emlékezetben lévő szokásokat. Emellett a temetési énekeket tartalmazó népi kéziratok, temetési énektárak felgyűjtésére, s azok bemutatására vállalkoztam.

A dolgozat több fejezetre oszlik. A bevezető gondolatokat követően, melyek tartalmazzák a munka célját és felvetéseit, a kutatott területet, és a kiválasztott településeket mutatja be. Szakirodalmi áttekintést ad a temetkezéssel, diktálással és temetési kéziratokkal kapcsolatos fontosabb kutatásokról. A halál és a temetkezés szokása köré gazdag kutatási anyag épült, melyek különféle aspektusokat kiemelve mutatják be, elemzik az emberi élet utolsó állomását. Ennek ellenére igen kevés adatunk van az énekdiktálásról, a temetési kéziratokról, énektárakról. Viszont a kérdéssel foglalkozó szakirodalmak mindegyike kiemeli az előénekesek/diktálók szerepét, és a szokás fennmaradásának zálogaiként említik őket. A kéziratok mint kortörténeti, ízléstörténeti dokumentumok válnak fontossá, melyek hűen tükrözik a vizsgált időszak szellemi arculatát.

A szakirodalmi áttekintés második részében a kárpátaljai néprajzkutatás jelentősebb gyűjtéseiről esik szó, kiemelve azokat, melyek középpontjában a temetkezési szokások állnak. De sorolja azokat is, melyek csak érintőlegesen foglalkoznak a témával.

A negyedik fejezet a kárpátaljai Ugocsa magyarajkú településein végzett, temetkezési szokásokkal kapcsolatos kutatás eredményeit ismerteti. A halál előjeleitől kezdve a halálra való felkészülésen és a virrasztón át a temetési szertartás részleteit mutatja be egészen a halotti torig, mely máig élő s bevett gyakorlat a református közösségekben. Szól például a

gyászkocsit kísérő temetési menetről, mely ma is meghatározott rend szerint alakul. A fejezet végén a halotti tárgyak jelentőségére tér ki, és a visszajáró lélekkel kapcsolatos nézeteket taglalja. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy az egyházi szabályozások mennyiben befolyásolták a temetések rendjét, a szertartásokhoz tartozó szövegek formáját? Erre válaszolva bebizonyosodik, hogy az egyházi rendeletek nagymértékben befolyásolták a szertartás egy-egy szegmensét. A további fejezetekben taglalt kéziratok használata teljes mértékben háttérbe szorult, ugyanakkor például a temetési búcsúztatók szövegei is módosultak az egyházi törvényeknek megfelelően.

Az interjúk és irányított beszélgetések során összegyűjtött anyagot rendszerezve és feldolgozva kirajzolódott a temetési szokáskör egész szerkezete, menete. Láthatóvá vált, hogyan volt képes egy haláleset szinte az egész közösség és település aktivizálására, a rokoni, baráti szálak felélesztésére, megerősítésére. A kutatás során igyekeztem rávilágítani olyan szertartási elemekre, melyek évtizedek óta ugyanúgy működnek ma is a településeken.

Az ötödik fejezet a Kárpátalja egyes közösségeiben oly sokáig fennmaradó és bevett gyakorlatként élő énekdiktálást mutatja be. A vallás szerves részét képező, a vallásgyakorlatot meghatározó tényezőként az énekdiktálás egészen az ezredfordulóig jelen volt a vidéken. A szokás bemutatásán túl azt vizsgálja, hogy milyen szerepet töltöttek be az egykori kántorok, és milyen szerepe volt a kántoroknak, és magának a közösségnek a szokás továbbélésében. Rámutat arra is, hogy az egyházi előjáróknak milyen szerep jutott annak megszűn(tet)ésében. Bemutatja a diktálók személyét, melyek szinte egyházi személynek, és ezzel egyetemben tekintélynek örvendtek a településeken.

Az énekdiktálás legfőbb színtereiként a templomi alkalmakat és a temetéseket említhetjük. Ez utóbbival a fejezet részletesen foglalkozik. Rövid alfejezetben interjúalanyok véleménye alapján próbálom érzékeltetni a diktáláshoz való viszonyt, s az arra vonatkozó, korosztályonkénti eltérő nézeteket.

A hatodik fejezet a temetési énekeket tartalmazó, különös jelentőséggel bíró kéziratokat mutatja be. A dolgozat kísérletet tesz arra, hogy minél szélesebb körben megismertesse az énekdiktálást és hozzá kapcsolódóan a temetési kéziratokban szereplő több száz temetési éneket.

A kutatott területen gyűjtött temetési énektárak közül tíz kiválasztott füzet alapján szemlélteti az egykori temetési énekszövegek változatosságát, variálódását és esetleges párhuzamait.

A kutatás elején felvetődött a kérdés, hogy milyen magyarázat szolgálhat az egymástól távol eső településeken gyűjtött füzetek tartalmi és szerkesztési hasonlóságára? Ennek tényét látva és tapasztalva bebizonyosodik, hogy a kéziratos énekeskönyvek összefüggései rávilágítanak az egymástól távol eső települések közösségeinek vallási és kulturális összefüggéseire is. A gyűjtés során megbizonyosodhattunk továbbá afelől, hogy az egyezések a szövegforrással állnak összefüggésben. Az énekek forrásaként tekinthető nyomtatott temetési énektárak szerkesztési elvét követve készítették a kéziratosokat is. A szakaszokra és azon belül alpontokra tagolt szerkesztési rendet követi például az Ivánka-⁵³¹ vagy a Horkai-féle⁵³² temetési énektár. Megállapítható tehát, hogy az utóbb megnevezett és a többi, forrásul azonosított nyomtatott énekeskönyvek információhordozó szerepet töltek be.

A kéziratokban fontos adatként szerepelnek az egyes énekszövegek mellett a dallamjelölések is, melyek az egyházi énekeskönyvek valamely zsoltár vagy dicséretének dallamára utalnak. Nehezebb a helyzet a dallam nélküli szövegekkel. A saját dallammal rendelkező énekekhez nem járul kotta, így az énekhang utánkövetése nehézségekbe ütközik, a legtöbb dallam feledésbe vész. Az elmúlt pár évtized is elegendő volt ahhoz, hogy a dallamok kikopjanak az emlékezetből. A „*Maga nótájára*”, vagy a „*Saját dallam*” jelölésű szövegek egy része is már csak az idősek emlékezetében él. A gyűjtés során saját dallammal rendelkező énekek újraénekeltetése által sikerült néhány kottát elkészíteni, ám ez még mindig igen csekély a füzetekben lévő dallam nélküli énekek számához képest. Sokat segítenek azonban a régi temetési énektárak és énekeskönyvek, melyeket kutatva megtalálható egy-egy lejegyzett kotta, ám ezek egyáltalán nem, vagy csak nagy nehezen jutnak el az egyháztagokhoz, lévén legtöbbjük levéltári dokumentum. A keresést nehezítheti a szövegvariálódás, melyről részletesen a VI. 6 fejezetben szóltam.

A dolgozat további, nyolcadik fejezete a kutatás eredményeit összegzi, a kilencedik az angol nyelvű összefoglalót tartalmazza. A tizedik fejezetben az adatközlők névsora található településenkénti felosztásban, a tizenegyedik fejezet a felhasznált szakirodalmat sorolja, külön csoportosítva az internetes forrásokat. A tizenkettedik fejezet a temetkezéssel kapcsolatos

⁵³¹ Ivánka 1869

⁵³² Horkai A. 1855

búcsúztatók szövegeit, fényképmelléketeket, napjainkban alkalmazott temetési menüsört tartalmazza.

A temetés körül kialakult szokások rendszeréből jól látszik, hogy az egész közösségre ható és a közösség szintjén érvényben lévő és elfogadott utasításokat, szabályokat tartalmaz. Meghatározza azt, hogy bizonyos korú, nemű, néha társadalmi rangú halottat hogyan kell eltemetni, figyelembe véve a halál módját is (természetes, erőszakos, hirtelen stb.). Emellett meghatározza az időkeretet és a folyamatot alkotó cselekvések egymásutániségát, rendjét. Rendelkezik az abban részt vevő személyekről. Rendszert szab és íratlan szabályokkal jelzi a halott körüli teendők egész sorát a halál beálltától egészen az elhantolásig. A temetés rítusának jól bevált modelljét követi ma is, a 21. században.

Ugyanakkor bizonyos viselkedési normákat állít – mi illik és milyen mértékben (lásd például a siratást) – a hátramaradott családtagok számára a temetés ideje alatt, majd az azt követő időszakban.

A temetési szertartást alkotó cselekvéssorok és az azokból keletkező rendszer egésze a közösség, elsősorban a család tagjait hivatottak segíteni – segíteni gyászukban, fájdalmukban, s a szerettüktől való búcsúzásban. Az évszázadok alatt kialakított normák és szabályok épp ezért nem véletlenszerűek, hanem szinte már tudatosan felépített rendszert képeztek. A materialista világunk ezt szorította háttérbe, és csak a legszükségesebb motívumokat emeli ki és viszi tovább, háttérbe szorítva a „miérteket”.

A kutatás rávilágít, hogy az utóbbi évtizedek változásai nyomot hagytak a társadalomban, a közösségekben, melynek tagjai között formálissá váltak az egykor törvényszerűnek vélt és elfogadott cselekvések és cselekvéssorok. A modernitás által eltompított és az egyéni akarat által változhatónak hitt egykori normák már nem bírnak a korábbihoz hasonló mértékű jelentőséggel. *„A modern társadalomban az egyén folyamatosan változásoknak, átmeneteknek van kitéve a családi életben csakúgy, mint a szakmai pályafutását illetően, az átmeneti rítusok vagy az azoknak a mintájára szerveződő szertartásjellegű cselekvések nem kapcsolódnak már a szakrális szférához, és egyéni döntésen alapulnak.”*⁵³³

⁵³³ Verebélyi 2009: 85

A temetkezési szokások változásának és alakulásának mindannyian szemtanúi vagyunk. Az ezredforduló idején tapasztalt gyors társadalmi átalakulásnak, az ember világképe megváltozásának köszönhetően egyes alkalmak gyökeresen megváltoztak, míg mások megtartva a lényegi, ősi múltban gyökerező szokásokat, élnek tovább a jelenkorban is. A temetési szokássor múltbeli gyökerei a kutatott településeken még tetten érhetők. Az egyházi vezetők sugallata, vagy a 2020-as év korlátozásokkal teli időszaka sem tudta eltörölni a megszokott rendet és cselekedeteket teljes egészében. A változásnak azonban nem állta útját. Az ezredforduló környékén az önellátó társadalmi rend felbomlásával „képzett szakemberek” vették át a szerepeket. A közösség tagjainak kétézer munkája már anyagi juttatás ellenében is megrendelhetővé vált a falvakban, követve a városi példákat. A koporsókat például már nem az adott településen készíti a „mester”, hanem megrendelik. A virrasztáskor és a halotti tor alkalmával asztalra kerülő ételeket nem a szomszédok főzik vagy sütik, hanem szintén elkészítetik egy kimondottan ezzel foglalkozó asszonnyal, netalán étteremben rendelik. Sok helyütt a sírt nem a rokonság meghívott tagjai vagy a szomszédok ássák, hanem sírásók végzik a munkát anyagi juttatás fejében, és még sorolhatnánk. A háború által előidézett változások pedig mindezt felülírták.

A dolgozat jelentős része az énekdiktálással foglalkozik. A szokás, valamint a hozzá kapcsolódó szövegek és kéziratok a népi gyökerű kultúránk, a református vallásosság szerves része. A kéziratokban napjainkig őrzött énekek azt dokumentálják, hogy noha bizonyos közkeletűek – adott esetben a temetési énekek – kihullnak a közhasználatból, az emlékezetben azonban tovább őrzik azokat. Hasonlóan az énekeket tartalmazó kéziratok is fontos családi dokumentumnak, már-már ereklyének számítanak. Így a néha ősi magyar dallamokat rejtő énekeket és az azokat magukba foglaló kéziratokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Gyűjtésük, így a jelen munka is a kárpátaljai néprajzkutatás fontos állomásaként tekinthető. Az ősi énekhagyomány és diktálási mód megismertetése új fejezetet nyitott a kutatásban.

Vidékünkön eddig néhány néprajzi tanulmány, és településeket bemutató monográfiák szóltak a diktálás után való éneklésről, elsősorban a szokást emelve ki. Emellett egyes települések történetébe, szokásvilágának leírásába ágyazva olvashattunk eme éneklési módról. A kéziratokról még kevesebb információnk van, csupán rövid leírások adataira támaszkodhatunk. Összefoglaló munka nem született, ahogy a kéziratok nagy része is feltáratlan. Így az értekezés újszerűsége abban ragadható meg, hogy Kárpátalján elsőként szól

a temetési énekeket tartalmazó kéziratokról, és részletesen mutatja be az énekdiktálók személyét és az oly nehezen, szinte kényszer hatására abbamaradt énekdiktálás szokását.

A dolgozat szerzője a temetkezési szokások leírása mellett az ugocsai kéziratok összegyűjtésére és közlésére vállalkozott. A mintegy egy évtizedre visszatekintő gyűjtés eredményeként bemutatott füzetek és jegyzetek a népi írásbeliség kutatásának szempontjából is páratlan kéziratanyagot jelentenek, annak gazdagságáról vallanak. Az ugocsai kéziratok maradandó tárgyként őrzik a temetéseken való diktálás emlékét, és szerves részét képezik egy nagy egésznek, melynek összefüggéseit feltárni további céljaim közé tartozik, a kéziratok anyagának ismertetése és közkinccsé tételével egyetemben. A kérdéssel foglalkozni nemcsak célszerű és szükséges, de időszerű is.

A kutatásban jelentős előrelépésnek számít, hogy a korábban forrás nélküli szövegeknek tartott kéziratok énekekről sikerült megállapítani, hogy azok egykori nyomtatott énekeskönyvek lapjairól kerültek a füzetekbe. A fejezet konkrét példákon mutatja be a szövegforrásokat, megfeleltetés szerint csoportosítva azokat. A szövegek forrásának megállapításához hasznos kiindulási pontként és segítségként szolgáltak az egykori nyomtatott temetési énektárak, énekeskönyvek, melyeket egyházi könyvtárakból, magángyűjteményekből sikerült megszerezni.

A temetési énektárak gyűjtéséhez és a kántorok, diktálók tevékenységének bemutatásához nagyban hozzájárultak a ma is élő egykori diktálók. A hetedik fejezetben lévő, velük készített interjú a dolgozat fontos része. Segítségükkel nemcsak ritka énektárakhoz, kéziratokhoz jutottam, hanem teljesebb képet kaphattam a kántoroknak az egyházi életben betöltött szerepéről is. Különösen jelentős a fertőssalmási egykori kántor tevékenysége, aki részletes elbeszéléseivel, leírásaival, minden részletre kiterjedő információival és páratlanul gazdag kéziratgyűjteményével kiemelkedik adatközlőim közül.

A kutatott terület közösségeinek hagyományos értékrendjében a közösségi normákhoz való ragaszkodás ma is jelen van. A temetkezés mindmáig meglévő, múltból örökölt és hagyományozódott rendje és cselekvéssorozatai a családi, a rokoni, a közösségi összetartás eredménye, a vallás, a nemzeti és kulturális identitás alappillérvé váltak. A mai napig meghatározott erkölcsrendet közvetít. A közösségi és rokonai kapcsolatok lazulásával

oldódtak ugyan a temetkezés egyes elemei is, azonban addig nem ér véget, amíg a közösség megőrzi és összetart, és míg kötelezettséget jelent a közösség tagjaira nézve.

A halál megtapasztalható, de megismerhetetlen. Az élő ember számára rejtély, mely minden bizonnyal előbb-utóbb bekövetkezik. Az élők, a hátramaradottak a halált körülvevő szokások sorozata által könnyebben tudják elfogadni az elmúlás tényét. Aki pedig részese, az talán megtanulja jobban értékelni az életet. Mert az élet, a megélt pillanat felbecsülhetetlen. Ezt pedig csak az tudja bizonyosan, aki legalább egy szerettét már elkísérte utolsó útjára.

A fentieket ismerve és látva bebizonyosodik, hogy a dolgozat nem lezárása a temetési szokások, a temetési énektárak és általában a népi kéziratok kárpátaljai kutatásának. Sokkal inkább előrevetítése és elindítója a jövőbeni adatfeltáró, összehasonlító, elemző és értékelő kutatásoknak.

IX. Summary

The aim of the dissertation is to contribute to the exploration of our national values using scientific methods. To this end, its task is to present the funeral customs of the former historical county of Ugocsa on the example of some settlements.

A funeral is a period of passage during which a member of a community migrates to another world. The traditions and actions that encompass funerals are all meant to make the otherworldly journey of the dead easier and fair, and on the other hand, for those left behind to say goodbye to their relatives in a respectful way. Each element of the funeral is intended to alleviate the painful changes that take place in the peasants' soul and affect the community, and to help the dead on their way to God. In all of this, the feelings of passing, paying attention to each other, support, encouragement, and community together prevail at the same time.

The dissertation is divided into several chapters. After the introductory thoughts, it presents the researched area and the selected settlements. It provides an overview of the most important research related to burial, as well as the major collections of ethnographic research in Transcarpathia. The fourth chapter presents the results of research on funeral customs in the Hungarian-speaking settlements of Ugocsa in Transcarpathia. From the signs of death to the preparation for death and the vigil, it presents the details of a funeral ceremony all the way to the funeral dinner, which is still a living and common practice in Reformed communities. It also presents the funeral procession that accompanies the mourning carriage, which still to this day follows a certain order. At the end of the chapter, the significance of mortal objects and views on the returning soul are discussed.

The fifth chapter presents so-called dictation singing, which has been a long-standing and common practice in some communities of Transcarpathia. Dictation singing was present in the countryside until the turn of the millennium as an integral part of religion and a determinant of religious practice. In addition to presenting the tradition, it examines the role that the cantors, and also the community itself, played in preserving the tradition, and the role played by the church leaders in its elimination. In a short subchapter, based on the opinions of the interviewees, I try to convey the relationship to dictation and the different views based by the age of an individual.

The sixth chapter presents manuscripts of special significance containing funeral songs. Based on ten selected booklets, the funeral songs collected in the research area illustrate the diversity of the former funeral lyrics. With the help of re-singing songs that had their own melody, we managed to make some sheet music, but this is still very small compared to the number of melodic songs in the booklets. A significant step forward in the research is that the songs, previously titled as source-free lyrics, were found to have been included in the manuscript from the pages of former printed songbooks.

The former dictating singers, who still live today, greatly contributed to the collection of funeral songs and the presentation of the activities of cantors and singers. The interview with them in the seventh chapter is one of the cornerstones of my dissertation. With their help, not only did I gain access to rare song libraries and manuscripts, but I also got a more complete picture of the role of cantors in church life. The activity of the former cantor of Fertőszalmás, who stands out among my informants with his incomparably rich collection of manuscripts, is particularly significant.

The eighth chapter summarizes the results of the research, the ninth contains a summary in English. In the tenth chapter, the list of informants can be found in breakdown by settlement, the eleventh chapter lists the used literature, grouping the Internet sources separately. The twelfth chapter contains the texts of the farewells related to the funeral, photo attachments, the funeral menu used today, etc.

A large number of Reformed people still live in the target area of the research. An important aspect of my research was to reach out to members of a community that strongly adheres to its traditions to this day. Additional considerations in the selection of informants were Reformed religiosity and proficiency in ecclesiastical rites. I chose mainly members of the elderly age group, whose memories go back to earlier times. I can thus use data from the period from the 1940s. Among my informants, I tried to visit men who had once been engaged in cantorial activities, or to talk to a family in which one of the ancestors was a cantor or a dictating singer.

It is clear from the system of customs formed around the funeral that it contains instructions and rules that apply to the whole community and are valid and accepted at the community level. It determines how a dead person of a certain age, gender, sometimes social rank is to be buried, taking into account the manner of death (natural, violent, sudden, etc.). In addition, it determines the sequence and order of the actions that make up the time frame and

the process. It instructs on the persons involved in the process. It sets a system and signals with unwritten rules the whole range of things to do around the dead, up until the burial. It follows a well-established model of the funeral rite. At the same time, it sets certain standards of behaviour — what fits and to what extent (see mourning) —for family members who are left behind during the funeral and afterwards.

The series of actions that make up the funeral ceremony and the system that results from them are meant to help the community, especially the family members – in their grief, pain, and saying farewell to their loved one. The norms and rules that have been developed over the centuries are therefore not random, but formed an almost consciously constructed system. Our materialist world has pushed this into the background and only highlights and carries on the most necessary motives, forgetting the “why”.

The changes of the last decades have left their mark on society, on the communities in which the actions that were once considered common and accepted have become formal. Former norms dulled by modernity and believed to be changeable by individual will no longer have the same significance as before. *"In modern society, the individual is constantly exposed to changes and transitions in family life as well as in their professional career; transitional rites or ceremonial actions organized in their pattern are no longer related to the sacred sphere and are merely based on individual decisions and choices."*⁵³⁴

We are all witnessing changes and developments in funeral habits. Due to the rapid social transformation experienced at the turn of the millennium, the change in the worldview of man, some occasions have changed radically, while others, retaining the essential moments rooted in the ancient past, continue to live in the present. The past roots of the funeral custom can still be seen in action in the researched settlements. Neither the suggestion of church leaders, nor the restrictive period of the year 2020, could abolish the usual order and actions. However, change could not be avoided as well. Around the turn of the millennium, with the disintegration of the self-sufficient social order, “trained professionals” took over. The manual work of the members of the community could already be ordered in the villages for a financial benefit, following the examples of the city. Coffins, for example, were no longer made by the “master” in that locality, but were ordered. The food that comes to the table at the vigil and at the time of the funeral is not cooked or baked by the neighbours, but is also ordered. In many

⁵³⁴ Verebéli 2009: 85

places, the grave is not dug by invited members of the kinship or neighbours, but by grave diggers in exchange for a financial allowance, and list goes on.

The order and series of actions of a funeral that still exist, inherited from the past, are the result of family, kinship and community cohesion. To this day, it determines the moral order. Although some elements of the funeral have been dissolved by the loosening of community and kinship relationships, it does not end as long as the community preserves and holds together and as long as it continues to be an obligation for the members of the community.

Death can be experience, but unknowable. It is a mystery to the living man, which will surely happen sooner or later. The living, the ones that remain, can more easily accept the fact of passing through a series of habits surrounding death. And whoever is involved may learn to value life better. Because life, the moment lived is invaluable. And only those who have accompanied at least one loved one on their last journey, know this for sure.

X. Adatközlők

Beregszász:

Poncz Ilona (1976)

Fancsika

Szilvási János 1950 (született Nagydobronyban)

Gajdos Rozália (1955)

Pihor Erzsébet (1961)

Varga Mihály (1949)

Varga Aranka (1954)

Fertőszalmás:

Botos Árpád, református (1937)

Botos Magdolna, református (1942)

ifj. Botos Árpád, református (1965)

Samók Kálmán, református (1977)

Samók Nikolett, református (1990)

Szőlősgyula:

Hevesi Etelka (1955)

Hevesi Pál (1953)

Garanyi Zsuzsanna (2002)

Mátyfalva:

Turda (Váradi) Piroska (1937)

Turda Éva (1961)

Nagykomját:

Dobonyi Júlia (1949)

Salánk:

Barta Rozália (1933)

Borsos Rozália (1966)

Balogh (Gál) Erzsébet (1986)

Homoki Árpád (1943)

Homoki Árpádné Zán Erzsébet (1946)

Jana Ida (1950)

Jana Ferenc (1955)

Jana Kész Margit (Manyi) (1961)

Józan Lajos református lelkész (1956)

Kész Gézáné Zán Ida (1943)

Kész Jenő (1957–2018)

László Margit (1933)

Mocsár Eleonóra (1975)

Simon Bálint (1943–2017)

Tegze Tihamér (1940–2021)

Zán Ferenc, (1952–2019)

Zán Eleonóra, (1952)

Zsoldosné László Etelka (1951)

XI. Felhasznált irodalom

ADORJÁNI Rudolf Károly

2006 *Lukács Sándor ravai búcsúztatói 1930-1938 között*. Kolozsvár: Kríza János Néprajzi Társaság.

1995 A halottak útja a ravai unitáriusoknál. In Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 7. 181–207. Budapest: Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója.

ANGYAL Eleonóra – dr. POLCZ Alaine

2001 *Letakart tükör. Halál, temetkezés, gyász*. Budapest: Helikon Kiadó.

BAGU Balázs – DEÁK Ferenc

1998 Anyanyelvi oktatás Kárpátalján. In: *Iskolakultúra* 1998/5. 69–75. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalom-tudományi Kar.

BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula

1979 *Magyar néprajz*. Budapest: Corvina Kiadó.

BALÁZS Lajos

1995 *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Kiadó.

1998 Hogyan hal meg a csíkszentdomokosi parasztember? Kibékülés Istennel. In: *Kharon Thanatológiai Szemle* II./3. 27–36. Pécs.

2006 *A vágy rítusai – Rítusstratégiák. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről*. Kolozsvár: Scientia Kiadó.

2019 Sorsfordulatok népi imái. In Jakab Albert Zsolt, Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár, tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére*. 67–78. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kríza János Néprajzi Társaság.

BÁLINT Sándor

1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza.* Budapest: Szent István-társulat kiadása.

1995 *A szegedi nép.* Budapest: Fekete Sas Kiadó.

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.*
Budapest: Szent István Társulat.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

2007 Dokumentumok a Jászkun kerület népének temetkezési szokásairól. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére.* 455-462. Kiadja a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös – Debrecen: Kapitális Kft.

BARCSA János

1905 *A Tiszántúli ev. ref. egyházkerület története.* I–III. Debrecen: Debrecen sz. kir. város Könyvnyomda-Vállalata.

BARTHA Elek

1985 Halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör néprajza I.* 149–162. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórjában.* I–II. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

2006 *Vallási terek szellemi öröksége.* Debrecen: Bölcsész Konzorcium.

2007 Temetők, sírjelek, fejfák. Gondolatok egy magyar fejfa monográfia kapcsán. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére.* 549–552. Nagykőrös – Debrecen: Kapitális Kft.

BODÓ Sára

2002 *A gyász mint a keresztyén ember krízise és a lelkigondozás lehetőségei.*
Dissertationes Theologicae 6. 168–169. Debrecen.

BOTLIK József

1997 A kárpátaljai honismeret In: *Honismeret*, 25. évf. 5. szám, 86–100.

BOTLIK József – DUPKA György

1993 *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján.* Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.

CZÖVEK Judit

2002 *Ha mi meghalunk... Zoborvidéki virrasztóénekek.* Pozsony: Kalligram Kiadó.

CSÁKY Károly

1999 „Nem halt meg, csak alszik”. *A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

CSAPÓ Julianna

1977 A tarpai temetés. In Németh Péter (szerk.): *Honismereti Kutatások Szabolcs-Szatmárban IV.* Néprajz. Nyíregyháza, 55–88.

CSATÁRY György

2002 *Rákóczi-émlékek és emlékhelyek Kárpátalján.* Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

CSENGERI, Gavriło (Ченгері, Гаврило)

1934 Похорон в Н. Ростоках, округа Веречанського (Temetés N. Rosztokban, Verecsanszkij területben) In: *Подкарпатска Русь.–Рочник XI.* (A Podkarpatszka Rusz Évkönyve XI.) Ужгород. Педагогічне товариство Подк. Руси. (Podk. Rusz Pedagógia Társaság, Ungvár). 62–63.

CSERLENYÁK, Ivanna (Черленяк Іванна Василівна)

2016 Поховально-поминальні обряди українців Закарпаття кін. XIX — п. п. XX ст. (A kárpátaljai ukránok temetési emlékei és szertartásai a 19. század végén, a 20. század elején). In: *ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ.* Випуск 27. Одеса (A Történelmi Kar jegyzetei, 27. Kiadás, Odessza) 197–221.

2018 Апотропеїчні заходи для живих та магічні дії, пов'язані зі спорядженням мерця в українців Закарпаття ("Rontáseelhárító cselekedetek", illetve halotti kellékek a kárpátaljai ukránoknál). In: *Народознавчі зошити.* 2018. № 3.

(Néprajzi Füzetek 2018/3; az Ukrainai Nemzeti Tudományos Akadémia és az ukrán NAS Néprajzi Intézete kiadásában megjelenő folyóirat) 662–670.

2020 *Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX століття*. Дисертація. (A kárpátaljai ukránok hagyományos családi rituáléi a 19. sz. végén és a 20. sz. elején. Doktori disszertáció). Львів (Lemberg)

CSERNICSKÓ István

2017 Nyelv, nyelvtudás és nyelvhasználat Kárpátalján. In Ferenc Viktória, Gazsó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi szemle. II. évfolyam, 2. szám*. 41–64. Debrecen: Kapitális Nyomdaipari Kft.

CSISZÁR Attila

2007 Halotti szokások Kapuváron és Gártán a 20. század első felében. In *Soproni Szemle*. LXI. évfolyam, 4. szám, 35–48.

CSISZÁR Árpád

1967 A hazajáró lélek. In *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 8-9. 159–198.

CSOMASZ TÓTH Kálmán

1953 Halottas énekeskönyveink dallama. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. In Szabolcsi Bence, Bartha Dénes (szerk.): *Zenetudományi tanulmányok, 1*. 287–330. Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSÖRSZ Rumen István

2006 Közköltészet – Irodalom alatt, kultúrák fölött. In *Literatura*, XXXII. évf./2, 273–282.

DÁVID István

2012 A kodályi pedagógia egyházzenei előzményei. In Lázár Imre –Szenczi Árpád szerk.: *A nevelés kozmológusai*. 37–49. Budapest: KRE–L'Harmattan Kiadó.

DÉRI Balázs

2008/2009 "Szép harmóniák, új dallamok" Az új baptista Gyülekezeti Énekeskönyv - XIII. In: *Magyar Egyházzene XVI*. 289-326. Budapest.

2012/2013 Jáki Sándor Teodóz OSB (1929-2013). Karvezető, tanár, előénekes bácsi, a moldvai csángók apostola. In: *Magyar Egyházzene XX*. 209–218. Budapest.

2017/2018 A skót gael *lining out* éneklés és rokonai. In: *Magyar Egyházzene XXIV (2016/2020) 2. szám*. 217–218. Budapest.

DIENES Erzsébet

1982 A református temetési szokások emlékei Kunhegyesen. In: *Kunhegyes Néprajz és nyelvtudomány, XXVI*. 163–182. Szeged: József Attila Tudományegyetem. Magyar Östörténet Kutatócsoport.

DIMÉNY Erika

2002 Siratás és halottbúcsúztatás a mezőségi Magyarszováton. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kríza könyvek, 12.) 155–166. Kolozsvár: Kríza János Néprajzi Társaság.

DIÓSZEGI Vilmos

1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOBSZAY László

1983 *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DÖMÖTÖR Tekla

1983 *Magyar népszokások*. Budapest: Corvina Kiadó.

1988 A népszokások költészetének definíciója. Rítusénekek. In Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. 566–577. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DÖMÖTÖR Tekla – SZENDREI Janka

1981 Siratóének. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik Kötet, Né – Szé*. 448–451. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DÖRNYEI László

1993 *Magyarságismeret II*. Budapest–Ungvár: Intermix Kiadó.

ÉNEKESKÖNYV

1922 *Énekeskönyv. Magyar reformátusok használatára.* A zsinat által kötelező használatra megállapított kiadás. Debreczen: Hegedűs és Sándor Irodalmi és Nyomdai Rt.

ÉNEKESKÖNYV

1929 *Énekeskönyv. A csehszlovák köztársasági magyar reformátusok használatára.* A zsinat által elrendelt kiadás. Második kiadás. Beregszász: Kálvin-nyomda.

ÉNEKESKÖNYV

1990 *Énekeskönyv.* A királyhágómelléki református egyházkerület által kötelező használatra megállapított kiadás. Az egyházkerület tulajdona és kiadása.

FAGGYAS István

1986 Kelemér. Fejezetek a község néprajzához. In *Gömör Néprajza VI.* Debrecen: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

FEDINEC Csilla

2002 *A Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

FEJŐS Zoltán

2003 Tárgyak az időben. In: Üö. *Tárgyfordítások.* 83–92. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Budapest: Gondolat Kiadó.

2019 Az átmeneti rítusok – Arnold van Gennep elméletének vázlata. Eredeti közlés: *Ethnographia*, 1979, 90. évf., 406–414; Elektronikus újraközlés: AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.003.482. 1–18.

FEKETE Gyula

1913 A halottak világából. In Boros György (szerk.): *Unitárius Közlöny.* 180–182. 26. évfolyam. 10. szám. Kolozsvár: Dávid Ferenc Egylet.

FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta

1986 *Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton.* Debrecen: Studia Folkloristica et Ethnographica 20.

FERENC Viktória – KOVÁLY Katalin (szerk.)

2020 *Kárpátalja mozgásban: Társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után.* Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.

FERENC Viktória – MOLNÁR József

2017 A TANDEM 2016 kutatás általános bemutatása és mintavételi eljárása. In Ferenc Viktória, Gázsó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi szemle. II. évfolyam, 2. szám.* 41–64. Debrecen: Kapitális Nyomdaipari Kft.

FÉNYES Elek

1998 *Magyarország geographiai szótára (Kárpátalja).* Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

FODOR Gusztáv

2016 *Református múltunk kezesség I. Adattár kárpátaljai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016.* Tiszaszentimre: Narancsik Imre Kutatói Műhely.

ifj. FÖVENEYESSY Bertalan (szerk.)

1911 *Nagy karénektár. Négyes férfikarra írott templomi és temetési énekek gyűjteménye.* Kézikönyvül közép- és főiskolák s tanítóképezdék férfikarai, ifjúsági egyesületi- s népénekkarok oktatásához. Budapest: Rozsnyai Károly Könyv és Zeneműkiadása.

GÁL Adél

2011 Az énekdiktálás hagyománya Salánkon. In: *Ethnica XIII/3.* 58–59. Debrecen.

2013 A lokális hagyomány és hiedelem szerepe a kisebbségi magyar közösségek kulturális identitásában – Salánk népi hiedelemvilága. In Szoták Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások és túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben.* 154–172. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.

2014a Salánki archaikus imádságok. In: *Közoktatás. A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség lapja.* XIX. évf. 3–4. szám. 31–32.

2014b Imádságos füzetek és szakrális kommunikáció egy hagyományos közösségben. In Csiszár Imre és dr. Kőmíves Péter Miklós (szerk.): *Tavaszi Szél konferenciakötet III.* 112–124. Debrecen: Doktoranduszok Országos Szövetsége.

- 2016 Szövegek sokfélesége a kéziratos füzetekben. Adalékok a salánki népi írásbeliség vizsgálatához. In Gazdag Vilmos – Karmacs Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): *Értékek és kihívások II.* 29–40. Ungvár: Autdor-Shark.
- 2017 Kéziratos imádságos füzetek Salánkról. In Pilipkó Erzsébet – Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében 10.* 882–908. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum.
- 2021a Halottas alkalmakra írott könyv – a salánki diktálás énekekről. In Pilipkó Erzsébet és Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Hitélet és vallásos kultúra a Kárpát-medencében 11.* 558–574. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum.
- 2021b The Role of the Dictation in Reformed Religiosity. (Az énekdiktálás szerepe a református vallásosságban). In *Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах євроінтеграції. I Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична Інтернет-конференція.* (A tudomány és oktatás fejlesztésének modern irányzatai. Összukrajnai multidiszciplináris tudományos konferencia) 126–130. Київ: Яроченко Я. В. (Kijev: Jarocsenko J. V) ISBN 978-617-7826-19-3
- 2020a The Texts of Funerals And Vigilances – The Song Dictation. In Orosz Ildikó (szerk.): *Limes. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. VII. évfolyam. 2. kötet.* 137–142. Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.

GÁL Adél (Гал Одел Ф.)

- 2020b Про надиктувань пісень та її тексти у селі Шаланки (Énekdiktálás és annak szövegei Salánkon). In: *Стратегічні пріоритети в науці. Частина 5.* м. Вінниця. 5–10. (Stratégiai prioritások a tudományban. 5. rész. Vinnyica).

GÖNCZY Lajos

- 1960 A búcsúztató. In: *Református Szemle.* 279–288.

GYÖRFFY István

- 1921 A lélek hazajárásának megakadályozása. In *Ethnographia.* 135. 32. évfolyam.

GYÖRGY HORVÁTH László – LAJOS Mihály

1998 *A Hömlöc lábánál. Salánk, Feketepatak és Verbőc történetéből. Falumonográfia.*
Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

HALOTTI ÉNEKEK (Énekeskönyv)

1819 *Halotti énekek, melyek most némely előbbenieknek kihagyásával és ujabbaknak hozzájuk adásával bocsáttattak ki a helvécziai vallástételt tartó hivek számára című énekeskönyv előjáró beszédéből. Kelt Pest: Hornyánszky Viktor Ny., 1819.*

HÍRES-LÁSZLÓ Kornélia

2021 Kárpátalja társadalmi viszonyai a független Ukrajnában. In Csatóry György (főszerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások.* 743–780. Beregszász–Ungvár: II. RF KMF–„RIK-U” Kft.

HOPPÁL Mihály

1970 *Egy falu kommunikációs rendszere.* Budapest: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György

2004 *Jelképtár.* Budapest: Helikon Kiadó.

HORKAI Antal

1855 *Halotti énekek temetkezési alkalmakra.* Pest.

HORKAY Lajos

2011 *Beszélő kövek. A salánki református egyház története és Salánk múltja.* Készült Kovács Sándor nyomdájában Nagyszőlösön. Kiadta a salánki református egyház. Második, bővített kiadás.

HORN, David

2003 Lining out (szócikk). In Shepherd, John (szerk.): *Continuum Encyclopedia of popular music of the world. Volume II. Performance and Production.* 146. London.

HUBERT Gabriella

2001 *A 16-17. századi protestáns gyülekezeti éneklés (Történet és adattár)*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged. Szegedi Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar. Régi Magyar Irodalom Tanszék.

HUTTERER Éva

2013 *Egy aranyat leltem. Népi gyermekjátékok Kárpátaljáról*. Kiadja a Kárpátalja Népfőiskolai Egyesület.

IVÁNKA Sámuel (szerk.)

1869 *Temetési énektár*. Sárospatak: A helvéciai vallástételt követő Tiszán-inneni egyházkerület rendeletéből. Nyomtatta Steinfeld Béla a ref. főiskola betűivel.

IZSÁK Tibor

2009 Nagyszőlősi járás. In Baranyi Béla (szerk.): *Kárpátalja*. 283–285. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

P. JÁKI Sándor Teodóz

1995/1996 Ősi és modern. In Déri Balázs (szerk.): *Magyar egyházzene III*. 429–433. Budapest.

KÁDÁR Imre

1890 *Síralmas ház. Újabb halotti énekek gyűjteménye*. Karczag.

KÁROLY Sándor László

1977 „Jaj nekem szomorú életem” (*A szövegformulák főbb típusai siratóénekeinkben*). 307–328. Népi kultúra – népi társadalom IX.

1979 Halotti tor. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon F-Ka*, 441–443, Budapest: Akadémiai Kiadó.

1988 Siratóének. In Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. 611–633. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KATONA Imre

1997 *Előénekes*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon A-E*, 672–673. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KATONA Imre – RAJECZKY Benjamin

- 1980 *Népének*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon K-Né*, 714–716. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KESZEG Vilmos

- 1991 Identitás-váltás. Megjegyzések a periférikus tudás entrópia-módosulásához. In Ujváry Zoltán – Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség-identitás. Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai*. 259–262. Békéscsaba–Debrecen.
- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Néprajzi egyetemi jegyzetek 3.* Kolozsvár: KJNT – BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- 2018 Szövegtípusok, szövegfunkciók és íráshasználat az aranyosszéki temetési szertartásban. In Jakab Albert Zsolt (szerk.): *A BESZÉLÉS ANTROPOLÓGIÁJA. EGYETEMI JEGYZET (NEJ, 9.)* 209–236. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Kriza János Néprajzi Társaság.

KÉSZ Barnabás

- 2009a Kulturális örökség: Tiszán innen, Tiszán túl – Ugocsa. In Baranyi Béla (szerk.): *Kárpátalja*. 405–48. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- 2009b 1956 Kárpátalján. In Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban*. 474–495. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke.
- 2018 *A paraszti életmód tükröződése az ugocsai magyarság tárgyi kultúrájában*, Debrecen (Doktori disszertáció).
- 2019 Horkay Lajos, Salánk polihisztor lelkesze. In Peti Lehel; Tanczos Vilmos (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. 333–338. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

KÉSZ Margit

- 2007 *Gyógyító hagyomány Kárpátalján. „Úgy ne ártsen néked...”* Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

2019a Az archaikus népi imádságok az egyéni vallásgyakorlatban a 21. századi Kárpátalján. In Peti Lehel; Tánczos Vilmos (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. 113–130. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

2019b „Sok szép imádságot leírtam.” Archaikus imák a szakrális nép kéziratok füzetekben Ugocsa megye magyar falvaiban. In Jakab Albert Zsolt; Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére*. 79–91. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

KICSI Noémi

2019 A kántori szerepkör – a kántori státusz interdiszciplináris megközelítése. In Peti Lehel, Tánczos Vilmos (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. 297–322. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság.

KISS Lajos

1966 Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben. In K. Kovács László (szerk.): *Ethnographia LXXVII. 2. szám*. 153–211. Budapest.

K. KOVÁCS László

1979 Halottaskocsi (szócikk). In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet F – Ka*, 436. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2004 *A kolozsvári hóstátiaiak temetkezése (1944)*. Európai Folklór Intézet: Gondolat-Infonia Kiadó.

KOCSIS Károly

2009 A magyar népesség története. A Kárpát-medencei etnikai társzerkezet történeti alakulása. In *Magyar Néprajz 1.2*. 293–426. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KONCZ Klaudia

2013 Adalékok a halállal kapcsolatos hiedelmek és szokások ismeretéhez. Lélekhit (Kelenyei példa). In *PhD konferencia 2013*. Debrecen: Balassi Intézet.

KOVÁCS Katalin

2002 *Ha a lelkek... Lélekhiedelmek Salánkon*. Ungvár–Budapest: Intemix Kiadó.

KÖRNER Tamás

1970 Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból B) A halál és a halottak. 55–96. In *Ethnographia*. 81. évfolyam.

KRÁNITZ Zsolt (szerk.)

2013 *„A késő idők emlékezetében éljenek... A DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET LELKÉSZI ÖNÉLETRAJZAI (1943)*. Pápa: Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 13. Jubileumi kötetek 2.

KRÍZA Ildikó

1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

KUNT Ernő

1976 Temetkezési szokások Pányokon. In *Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV*. 263–290.

1981 *A halál tükrében. (Az élet megismerése a halál aspektusából)*. Budapest: Magvető Kiadó.

1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Gondolat Kiadó.

1990 Temetkezési szokások. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1991 Temetkezési szokások Pányokon II. (Szokásvizsgálat). In *Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29. 497–529.

2005 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Neumann Kht.

KÜLLŐS Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

LAJTHA László

1956 *Sopronmegyei virrasztó énekek*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.

LEHOCZKY Tivadar

1996 *Bereg vármegye*. Budapest – Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó.

2012 Beregmegye. In: *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötete Felső-Magyarország (II. rész)*. 461–470. Első hasonmás kiadás. Budapest: Méry Ratio Kiadó.

LINTUR, Petro (Лінтур Петро)

1959 *Народні балади закарпаття* (Kárpátaljai népballadák). Ужгород (Ungvár).

MAGYAR REFORMÁTUS ÉNEKESKÖNYV

2008 A Romániai Református Egyház kötelező használatára a Zsinat által 1997. április 11-én elfogadott énekeskönyv. Ötödik, javított kiadás. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület.

MELNIK, V. M. (В. М. Мельник)

1977 Украинско-венгерские отношения в украинском фольклоре карпатского региона (Ukrán-magyar kapcsolatok a Kárpáti régió ukrán népköltészetében). In: *Советская этнография* 5. 93–105.

METCALF, Peter – Huntington, Richard

1991 *Celebrations of death: The anthropology of mortuary ritual*. Cambridge: University Press.

МИНАЈЛО, Tivadar P. (Михайло Тиводар Петровіч)

2004 Етнологія (Etnológia). Львів: Світ (Lemberg: Szvit Kiadó).

2011 *Етнографія Закарпаття*. (Kárpátalja néprajza). Ужгород: Гражда (Ungvár: Grazsda Kiadó).

ELIADE, Mircea

2009 *A szent és a profán*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

MOLNÁR Ambrus

2001 Egyházi és vallásos élet, „diktálás”, „éneklők” Nagydobronyban. In S. Lackovits Emőke és Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. 217–236. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

1998 Egy református "énekdiktáló" Nagydobronyban. In Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. 117–124. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

1999 *Kárpátaljai tanulmányok*. Vallási néprajz 9. Különlenyomat. Magánkiadás.

MOLNÁR Csilla

1994 Énekdiktálás a kárpátaljai Nagydobronyban. In Bartha Elek – Dankó Imre – Küllős Imola – Molnár Ambrus (szerk.): *Vallási Néprajz VI.* 41–51. Debrecen: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója.

MOLNÁR D. István

2021a Kárpátalja lakosságának területi eloszlása az újonnan kialakított közigazgatási rendszer tükrében. In Molnár D. Erzsébet és Molnár Ferenc (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Tanulmánykötete*. 239–254. Beregszász–Ungvár: II. RF KMF – „RIK-U” Kft.

2021b Kárpátalja közigazgatás-története, etnodemográfiai változásai és községnévrendezései. In Csatóry György (főszerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. 13–49. Beregszász–Ungvár: II. RF KMF–„RIK-U” Kft.

MÓRICZ Kálmán

1993 *Nagydobrony*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.

MÓRICZ Zsigmond

1991 *Szatmári gyűjtés, 1,2. kötet. A Magyar Népköltési Gyűjtemény XVII, XVIII. kötete*. Szerkesztette Katona Imre. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.

MORVAY Judit

1979 Halottmosó asszony. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet F – Ka*. 449. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1981 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Második, bővített kiadás, Budapest: Akadémiai Kiadó.

NAGY Olga

- 1990 Az egyházi tanítástól eltérő szokások az erdélyi református népi vallásosságban. In Fejős Zoltán – Küllös Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. 124–131. Budapest: Magyarságkutató Intézet.

NAGY Ödön

- 1991 Az egyház szerepe halottas szokásaink kialakításában. In S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében I.* 179–183. Veszprém: A VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania.

NOVÁK László Ferenc

- 2005 *Fejfa monográfia*. Nagykőrös: Arany János Múzeum.

OLÁH János

- 2015 Lélek – halál – seol. A lélek helye a halál után és a lélek megidézése az ókori zsidóság képzeteiben. In Pócs Éva (szerk.): *Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. 155–165. Budapest: Balassi Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila – HOPPÁL Mihály – KÓSA László

- 1979 Harangozás. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet F – Ka*. 468. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PAP Ferenc

- 2006/2007 Graduáltól diktálásig. In: *Magyar Egyházzene*. XIV. 57–74.

- 2011 A körösi Öreg graduál története és üzenete. In Adorjáni Zoltán (szerk.): *Református Szemle*. 440–453. 2011. július–augusztus. 4. szám. Száznegyedik évfolyam.

PÁVAI István

- 2013 Szabó Csaba népzene kutatói munkássága. A népi harmónia kutatása. In Ittész Mihály – Szabó Péter (szerk.): *Üvegszilánkok között. Szabó Csaba emlékkönyv*. 261–304. Budapest: Szabó Csaba Nemzetközi Társaság, Cellissimo Zeneművészeti Bt.

PENCKÓFERNÉ PUNYKÓ Mária

1993 *Tűzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák.* Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.

PERÉNYI Zsigmond

2012 Ugocsa megye. In.: *Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötete Felső-Magyarország (II. rész).* 461–470. Első hasonmás kiadás. Budapest: Méry Ratio Kiadó.

PILIPKÓ Erzsébet

1999 Az emberélet fordulóihoz kötődő szokások identitás-meghatározó szerepe. In: Lator László–Soós Kálmán–S. Benedek András–Udvari István–Vári Fábián László (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*. III. kötet, 2. füzet. Budapest–Beregszász: Minerva műhely.

1992 Görög katolikus egyházi élet a kárpátaljai Salánkon. In: *Hatodik Síp VI.* évf. 10–17.

2007 *Ütköző identitások. A kárpátaljai magyar görög katolikusok etnikai és vallási identitástudatának vizsgálata az 1989-es változások kapcsán.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

P. LATOR Ilona

2005 *Kimegy a lelke, marad a test. A halállal és temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek Viskén.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

PÓCS Éva

1990 Élet és halál. Halál, halott. In: *Magyar néprajz VII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

RAJECZKY Benjamin

1966 *Magyar Népzene Tára V. kötet.* Budapest.

RÁKÓCZI Krisztián

2021 Magyar-ukrán kapcsolatok az egyén és a közösség szintjén, valamint a magyarországi támogatáspolitiká megítélése. In: Ferenc Viktória, Gázsó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi szemle. II. évfolyam, 2. szám.* 65–84. Debrecen: Kapitális Nyomdaipari Kft.

RÉSŐ ENSEL Sándor

1866 *Magyarországi népszokások*. Pest: Hermit Könyvkiadó.

REUBEN, Brown

2014 The Role of Songs in Connecting the Living and the Dead: A Funeral Ceremony for Nakodjok in Western Arnhem Land. In: Amanda Harris (Editor) *Circulating Cultures: Exchanges of Australian Indigenous music, dance and media* (p.169–201) ANU Press.

RISKÓ Marianna

2011 *Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben*. Budapest: Új Ember Kiadó.

RÓHEIM Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest: Athenaeum.

ROMAN Huzij (Роман Гузій)

2006 Похоронні звичаї та обряди. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. (Temetési szokások és rítusok. Az ukrán Kárpátok népességének etnogenezise és etnikai története.) In: *Етнологія та мистецтвознавство* (Ethnológia és művészettörténet). Інститут народознавства НАН України. Львів. (Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Etnológiai Intézete. Lemberg) 569–589.

RUDLOVCSÁK, Olena

1986 *A kárpátukrán néprajzkutatás története 1914-ig*. Debrecen: Folklor és etnográfia 23.

S. BENEDEK András

1997a Vissza a forráshoz. Fejezetek a kárpátaljai magyar néprajzkutatás történetéből. In Lator László – Soós Kálmán – S. Benedek András (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*. 117-128. I. kötet, 1. füzet.

1997b Néprajzi-honismereti évkönyvek Kárpátalján. In Lator László – Soós Kálmán – S. Benedek András – Udvari István – Vári Fábián László (szerk.): *Kárpátaljai Minerva*. 125-127. I. kötet, 2. füzet.

SÁPY Szilvia

- 1997/1998 „Tercelés” Erdőháton. In: *Magyar egyházzene. V.* 157–172. Budapest.
- 2000 „Diktálás énekek” Vámosoroszi temetkezési hagyományában. In: *Ethnographia CXI*, 157–176. Budapest.
- 2004/2005 A hagyomány szerinti diktáló jelene. In: *Magyar egyházzene. XII.* 239–255. Budapest.
- 2006/2007 A diktálókönyv. In: *Magyar egyházzene. XIV.* 75–104. Budapest.
- 2009/2010 „Az énekdiktálás eredete. In: *Magyar egyházzene. XVII.* 433–454. Budapest.
- 2015 *A halotti búcsúztató. A műfaj eredete, történeti rétegei.* Debreceni Egyetem Néprajz Tanszék: Ethnica Kiadó. Debrecen: Kapítális Kft.

SASS Szilvia

- 2009 Temetkezési szokások és a halállal kapcsolatos hiedelmek Borzsován. In Kötél Emőke (szerk.): *PhD Konferencia. A Tudomány Napja tiszteletére rendezett konferencia tanulmányaiból.* 64–83. Budapest: Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium.

SCHRAM Ferenc

- 1974 A népénekek egy csoportjának kialakulása Magyarországon. In: *Ethnographia, LXXXV.* 373–383.
- 1972 Sirató énekek és Mária-síratók. In: *Vigilia* 37. évfolyam 10. szám. 682–683.

SOLYMOSSY Sándor

- 1930 „Ősi fejfaformák népünkénél”. In: *Ethnographia XLI.* 65–84.

SOMFALVI Edit

- 2017 A református népi vallásosság megnyilvánulásai az erdélyi temetési szertartásokon. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 8/1. 51–77. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet.

STOLL Béla (szerk.)

- 2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája.* Budapest: Balassi Kiadó.

SZABÓ Csaba – NÉMETH István

- 1998 *Kárpátaljai gyűjtés*. Népi többszólamúság, énekdiktálás. Hangkazetta, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet ZTI DAT203-211 jelzet, Budapest (Idézi Sáy 2015: 161).

SZABÓ István

- 1994 *Ugocsa megye*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány. Beregszász: Új Mandátum Könyvkiadó.

SZABÓ T. Attila

- 1934 *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*. Zilah: Nyomatott Füssy J. könyvnyomdai műintézetében, Turda-Torda.
- 1941 *Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink könyvészetéhez*. Erdélyi tudományos füzetek 123. Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.

SZACSVAY Éva

- 1991 Az éneklés és az énekeskönyv szerepe a reformátusok vallásosságában, In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 1.* 117–121. Veszprém: VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania.

SZENDREI Janka – TÁTRAI Zsuzsanna

- 1979 *Halott búcsúztatása*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon F–Ka*, 437–438. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZENDREY Zsigmond

- 1935 Népszokásaink és hiedelmeink eredetének kérdéséhez. In: *Ethnographia XLVI.* 18–22.
- 1940 A magyar népszokások ősi elemei. In: *Ethnographia LI.* 352–360.

SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos

- 1943 Temetés. In: *A magyarság néprajza*. 2. kiadás. IV. 251–257.

SZÉKELY Gusztáv

2010 Ugocsa vármegye kialakulása az új kutatások tükrében. *Acta Beregsasiensis* 9. évf. 3. kötet 131–142. Ungvár: PoliPrint Kft.

SZILÁGYI Levente

2017 Botos Árpád halottas énekgyűjteménye, 2017. In: *Örökség, archívum és reprezentáció. Kriza Könyvek* (40). 109–121. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

SZKOROPÁDSZKY Adrienn

2018 *A temetkezéssel kapcsolatos kifejezések és szokások Palágykomorócon és Tiszaújhelyben* (Diplomamunka, Ungvári Nemzeti Egyetem, Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet, Magyar Filológiai Tanszék).

SZOTYORI NAGY Károly

1859 *Templomi és halotti karénekeskönyv magyarországi reformátusok számára.* Debreczen. Öt rész. (3. kiadás. Lipcse, 1887. Ism. Prot. Egyh. és Isk. Lap).

SZTRIPSZKY Hiador

1910 *Halottasházi játékok Máramarosban.* Különlenyomat a *Munka* politikai lap 2., 3. és 4. számából.

TÁNCZOS Vilmos

2011 A halottkultusz modern kori alakulása. In Diósi Dávid (szerk.): *A halálbiztos halál. Tanulmányok az elmúlás és a halál kultúrájáról.* 109–121. Budapest–Kolozsvár: Szent István Társulat – Verbum.

TÁTRAI Patrik – MOLNÁR József – KOVÁLY Katalin – ERŐSS Ágnes

2018 A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. In Ferenc Viktória, Gázsó Dániel, Kántor Zoltán, Rákóczi Krisztián (szerk.): *Kisebbségi Szemle III. évfolyam 3. szám.* Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.

TÁTRAI Zsuzsanna

1982a *Temetés.* In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet Szé – Zs.* 242–246. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1982b *Virrasztás*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, ötödik kötet Szé – Zs. 572–573*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÁTRAI Zsuzsanna – SZENDREI Janka

1982 *Virrasztóének*. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. Ötödik kötet Szé – Zs. 573–574*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

T. DARGAN, William

2006 *Linig out the word: Dr. Watts Hymn Singing in the Music of Black Americans*. University of California Press; First edition.

TÖRÖK Károly

1864 *Magyarország képekben I. Magyar alföldi népszokások. Temetkezési szokások*. Pest.

TURNER, Victor W.

1997 *Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai*. In Bohannan, Paul – Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. 675–711. Budapest: Panem Kft.

2002 *A rituális folyamat (Struktúra és antistruktúra)*. Budapest: Osiris Kiadó.

UJVÁRY Zoltán

1978 *A temetés paródiája. Temetés és halál a népi játékokban*. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa. Debrecen: Alföldi Nyomda

1993 *Születéstől a halálig. Az emberélet fordulóinak szokásai Lévárton és Deresken*. Gömör néprajza XL. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

VÁRI FÁBIÁN László

1992 *Vannak ringó bölcsők. Kárpátaljai magyar népballadák*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.

VEREBÉLYI Kincső

- 2009 Átmenetek – rítusok. In Lajos Katalin, Tapodi Zsuzsanna Mónika (szerk.): *A hagyomány burkai. Tanulmányok Balázs Lajos 70. születésnapjára.* 77–92. Kríza Könyvek 33. Kolozsvár: Kríza János Néprajzi Társaság.

VIRÁG Magdolna

- 1994 *Temetés a tövisháton. Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz kapcsolódó szokások és hiedelmek három szilágysági faluban.* Debrecen: Györffy Néprajzi Egyesület.

VIRT István

- 1989 Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. In Tóth Károly (szerk.): *Új Minden Gyűjtemény. 8. kötet.* 9–47. Bratislava: Társadalomtudományi értekezések. Madách.
- 1987 Változások a zoboralji falvak halottas szokásaiban. In Tátrai Zsuzsanna (szerk.): *A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban.* 115–122. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

VISKI KRÜZSELY Bálint

- 1996 A megyét lakó egyes nemzetiségek jellemrajza. A magyarok. In S. Benedek András (szerk.): *A Tisza bölcsője. Kárpátaljai honismereti és néprajzi írások a reformkortól 1945-ig.* 81–88. Beregszász – Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum Kiadó.

ZÁN GÁL Adél

- 2011 Az énekdiktálás hagyománya Salánkon, In: *Ethnica*, XIII/3, 2011, 58–59.

Internetes források

Burnett, John: Before Churches Had Songbooks, There Was 'Lined-Out' Gospel 2013
<https://www.wbur.org/npr/234606252/before-church-songbooks-there-was-lined-out-singing>
(A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

Gennep, Arnold Van
<http://www.deathreference.com/En-Gh/Gennep-Arnold-Van.html> (A letöltés dátuma: 2021. 07. 27.)

Illyés István: *Sóltári énekek és halottas énekek*
https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/45/24/dd/1/RMK_I_1446_opar.pdf (A letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Ivánka Sámuel. Arcanum, Magyar írók élete és munkái Forrás:
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/i-8B63B/ivanka-samuel-draskoczi-es-jordanfoldi-8BEE4/> (A letöltés dátuma: 2021. 01. 07.)
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/i/i09317.htm> (A letöltés dátuma: 2021. 05. 16.)

J. E. Holloway: What Is Lining out?
<https://www.musicaexpert.org/what-is-lining-out.htm> (A letöltés dátuma: 2023. 03. 13.)

Kádár Imre. Arcanum, Magyar írók élete és munkái Forrás:
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/k-8D2C5/kadar-imre-8D3F1/> (A letöltés dátuma: 2020. 08. 21.)

Kájoni János *Cantionale Catholicum*
https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1188-RM_I_4r_0316/?pg=0&layout=s
(A letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A szimbólumok és a szimbolizáció kérdései a kulturális antropológiában III.
<http://www.antroport.hu/wp-content/uploads/2016/03/Kapitany-Szimbolizacio-III..pdf> (A letöltés dátuma: 2022. 01. 18.)

Kunt Ernő: Az utolsó átváltozás

<https://mek.oszk.hu/04800/04830/html/> (A letöltés dátuma: 2021. 06. 27.)

Recitálás

Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/R/recit%C3%A1l%C3%A1s.html> (A letöltés dátuma: 2021. 01. 12.)

Szilvás-Újfalvi Imre

Halott temetéskorra való énekek 1598

https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1504/?pg=1&layout=s (A letöltés dátuma: 2023. 03. 05.)

Szőlősgyula

<https://kmksz.com.ua/szervezet/alapszervezetek/gyula/> (A letöltés dátuma: 2021. 01. 07.)

XII. Mellékletek

A mereng és törengy lelket egy
Eri hűlt és befejező kötött dígyon
Panasz sós nem hallatott
afán, mert tölto- oró, hogy
öncine elcsesztéjében is támaszkod-
hat. Megbérleléssel és Jánosba
vetett lúttal viselte szenvedését,
ami 80 éves korában ért véget.
Főző szívvel búcsúzott tőle
szerettei.
Búcsúzik: lányától Zsuzsától és fájóktól
Ljótól.
Zsuzsától és fájóktól Annyától
Teréntől és feleségétől Zluzsától,
akir szeretettel és odaadással
ápolta merre befejezése idején.
Búcsúzik unokáitól: Barnabástól és
feleségétől Dítától,
Ljótól és feleségétől Zsuzsától

1. kép. Zán Zoltánné, született Kész Ida temetési búcsúztatója (2001), írta Homoki Erzsébet.

(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Árpától és feleségétől, Pimcsától.
 Eleonórától és férjétől, Jánosától.
 Zoltántól és Annelékától.
 Búcsúzik a dédunokáitól: Barnától,
 Deinestől, Rekától, ^{Sórától} Imándától,
 és a kis Leventétől. Ő volt az
 az, aki mesélt a farasról és
 megtört szívvel.
 Búcsúzik egyetlen élő testvérétől
 öv. Farkas Endréné, Imálistól.
 Mit mondhat az élő testvér a
 hirtelenségre. Jó testvérenem volt
 től, kétszáz éremmel is lédje
 a mennybe, a szívében
 a szeretettel, öv. Zoltán Endréné, János, László
 Búcsúzik sógarnőjétől. Öv. és
 László János, László Zoltán.
 öv. László Endréné, János, László
 Búcsúzik tovább a farasról, Imálistól
 a bóbolygózón, a farasról, Imálistól
 től és csal. László János és csal.
 László János
 László János és családjától.

2. kép. Zán Zoltánné, született Kész Ida temetési búcsúztatója (2001) folytatás. A megírt búcsúztatón jól láthatók a változtatások, javítások. Az általában egyetlen tisztázatot a lelkész kapta meg. A családnál csak ritka esetben maradt meg még a „piszkozat” is.

(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Zán Ferenc
Született 1952. augusztus 31-én
Salánkon református családba,
Házasságot kötött Hegyi
Eleonórával 1974-ben, ahivel
45 évet élt házasságban.

Hét leánygyermekkel és
és hét leányunokával szelődött
meg őket az úr, akik most
fájdó könnyeket hullatnak
drága édesapjuk és nagyap-
juk ^{megszármazott} felett.

Sorsával megelégedett,
gondos, szerető családapá-
vált. Szerénysege mindent
felülmúlt.

Életének utolsó napját is
munkával töltötte. De jött
a hegyetlen, kértelen halál,
ami letarolta és magával
ragadta.

Fájdó szívvel vesznek tőle
búcsút szerettei:

Búcsúzik felesége, Eleonóra
Lányai: Babuci, Adél és
férje István.

Testvére: Erzsike és sógornő
Anpód

Unokái: Dóra és Csenge

3. kép. Zán Ferenc temetési búcsúztatója (2019), melyet testvére, Homoki Erzsébet írt.
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Búcsú^{ik} nászasszonya, Zsuzsa
elkunyit testvéreinek gyermekei:
Kész Barnus és családja
Kész Gyula és családja
Búcsúzik ifjabb Homoki Árpád
és családja
Homoki Zoltán és családja
Homokatestvére Kész Feri és cs.
Sógornője: Bányai Magdolna és cs.
Keresztgyermekai, homói és
nászasszonyai
a Salánki, Középiszke tan-
testületé és annak munkatár-
sai
Közeli és távoli rokonai
alsó, felső szomszédai
a Salánki református egyház
és a négtisztelességet tevő itt meg-
jelent gyülekezet
Emléke legyen áldott,
Salánk, 2019. 06. 07.

4. kép. Zán Ferenc temetési búcsúztatója (2019) (folytatás), melyet testvére, Homoki Erzsébet
írt meg. (Gál Adél gyűjtése, Salánk)

5. kép. Temetési abrosz. Családi tulajdonban lévő, kizárólag temetésekre használt asztalterítő.
Zán Eleonóra tulajdona (Gál Adél gyűjtése, Salánk)

A halott nevében megfogalmazott szöveggel ritkán találkozunk a kutatott területen, ám a magyar nyelvterület több részén használtak ilyen kendőket a tükör letakarására. Ebben a halott egyes szám első személyben szólítja meg a hátramaradottakat, a gyászolókat.

Figyelmeztet.

6. kép. Hímzéssel díszített vászonterítő. Temetések alkalmával a tükört borították be vele. A terítő 1936-ban készült Bótrágyon (Beregszászi járás). Jelenleg a Polónyi Katalin Textilmúzeum gyűjteményében található (Gál Adél gyűjtése)

7. kép. Temetéseken használt hímzett kötény, Zán Eleonóra tulajdona
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

„Temetési menü”⁵³⁵

Az utóbbi években Salánkon és a kutatott terület más településein is a temetésekre nem a rokonok és a szomszédok készítenek, hanem a gyászoló család megrendeli az ételeket, melyek a virrasztó és a temetési tor alkalmával az asztalra kerülnek. A család megvásárolja az alapanyagot a felfogadott szakács javaslatai alapján.

Egy salánki szakácsasszony, Dencs Erzsébet adatai szerint egy nagyobb család számára fánkhoz és töltött káposztához az alábbi alapanyagok szükségesek:

Fánk:

15 kg liszt
15 tojás
2 liter tejfel
2 csomag vanília
40 dkg vaj
30 dkg cukor
6 liter olaj
só, pici tej

Töltött káposzta:

10 kg kása⁵³⁶
4 kg darált hús
1,5 kg füstölt sonka
1 kg szalonna
5 liter paradicsomlé
hagyma, só, bors

Ritkább esetben ma is kérnek kalácsot a temetésre, általában a fánk mellé. Ilyenkor almás, túrós, mákos és diós tekercseket készítenek.

Egy temetés alkalmával Salánkon a szakácsnő másodmagával egy-másfél nap alatt elkészíti az ételeket. Felkérést a szomszéd településekről is kap.

⁵³⁵ Gál Adél gyűjtése, Salánk

⁵³⁶ Általában a rizskása szerint mérik az adagokat, mindig az a mérvadó.

8. kép. Salánk. Gyűjtés a salánki temetési énektár saját dallamú énekeinek feléneklése céljából (2018. február).

A képen lévő személyek balról jobbra haladva: Kész Réka, Zán Eleonóra, Borsos Rozália, Zsoldos Etelka, Józán Lajos (lelkész), Kész Jenő, Homoki Árpád, Homoki Erzsébet, Jana Kész Margit, Jana Ferenc, Zán Ferenc (Fotó: Gál Adél, Salánk)

Virrasztás

9. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

10. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988. A koporsó mellett felesége, Samók Mária
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

11. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

12. kép. Ifjabb Samók Sándor virrasztása 1988. A koporsó körül a család gyermek tagjai
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

13. kép. Vagrin Ilona virrasztása 1988
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

14. kép. Sápi Zsigmond virrasztása, 1980-as évek vége.
A halott a szobában kiterítve nyitott koporsóban
(Gál Adél gyűjtése, Szőlősgyula)

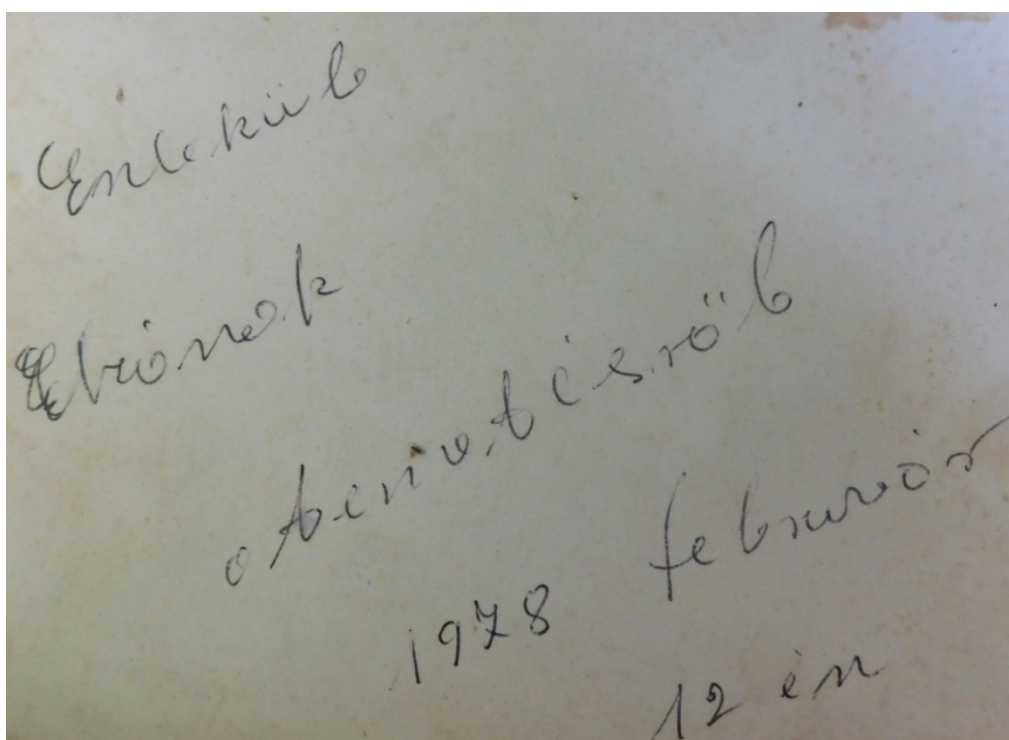
15. kép. Turda Pál virrasztása. A halott nyitott koporsóban kiterítve a 80-as években.
(Gál Adél gyűjtése, Fancsika)

16. kép. Halott virrasztása a fénykép hátoldalán levő információ szerint 1986. II. 14.
(Sulgina Dianna gyűjtése, Fertősalmás)

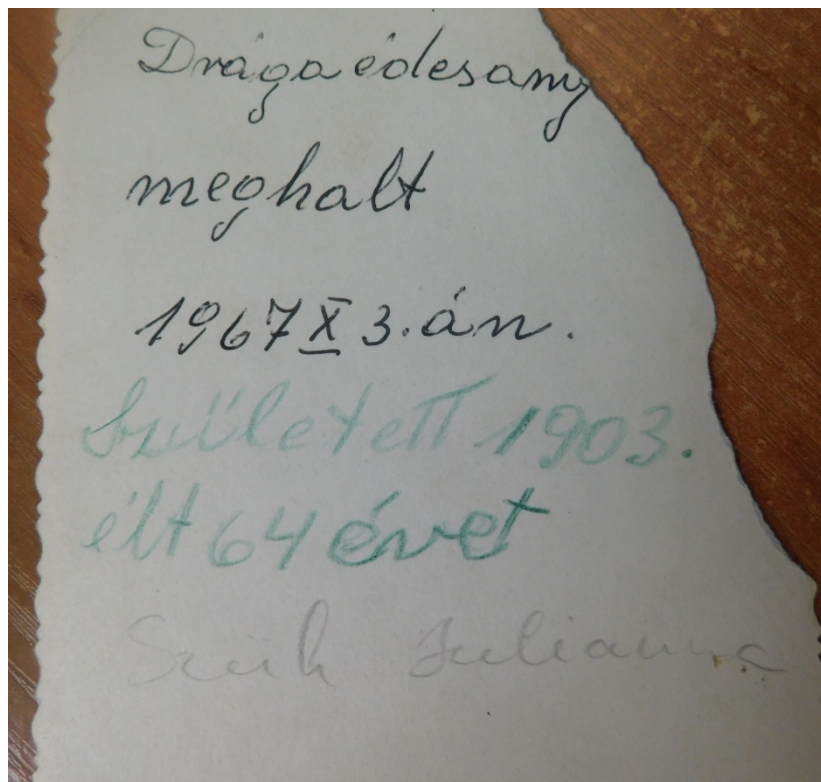
17. kép. Hudán Éva virrasztása. A fénykép hátoldalán lévő információ szerint a temetés 1978. február 12-én volt. (Gál Adél gyűjtése, Salánk)

18. kép. A fenti fénykép hátoldala

19. kép. Szűk Julianna virrasztása nyitott koporsóban. A fénykép hátoldalán lévő információ szerint 1967. október 3-án (Gál Adél gyűjtése, Salánk)

20. kép. A fenti fénykép hátoldala

21. kép. Halott virrasztása Ugocsa valamelyik településén.
A fénykép készítésének pontos helye és ideje ismeretlen (Mátyus Barbara gyűjtése)

22. kép. Halott virrasztása Tiszaabökenyben
A kép készítésének ideje ismeretlen (Léhán Bianka gyűjtése, Tiszaabökeny)

23. kép. Egy 16 éves fiatal virrasztása. Az adatközlők csak a fiatal fiú becenevére emlékeztek:
„Jancsika” (Sulgina Dianna gyűjtése, Batár)

24. kép. Édesanya a koporsó mellett. A fenti képen lévő fiatal virrasztása
(Sulgina Dianna gyűjtése, Batár)

Temetés

25. kép. Temetés az udvaron a 90-es években. Zsendely Ferenc temetése
(Gál Adél gyűjtése, Feketeardó)

26. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963.
A koporsó egyik oldalán a gyászoló asszonyok, a másikon a férfiak álltak.
(Gál Adél gyűjtése, Fertőszalmás)

27. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

28. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

29. kép. Idősebb Samók Sándor temetése 1963.

A halottat rudon viszik le az udvarról, majd teszik fel a gyászkocsira
(Gál Adél gyűjtése, Fertősalmás)

30. kép. Kisgyermek temetése. A fotó eredete és a halott kiléte ismeretlen
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

31. kép. Sarkadi Margit temetése az 1970-es években
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

32. kép. Harangozó Arnold temetése 1984-ben
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

33. kép. Sarkadi Margit temetése 1984-ben. A koporsót a férfiak rudon viszik a temetőig
(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Sírba tétel

34. kép. Kalanics János temetése. Dátum ismeretlen. A temetőben a hozzátartozók körül állják a sírt

(Gál Adél gyűjtése, Salánk)

Táblázat 1. Összeállítás a salánki kéziratok alapján

Gáll Ferencz 1883–84	Orbán József 1906	Zán Zoltán 1970–73
1.szakasz		
Csecsemők felett		
1. Kis csecsemő el távozol...	1. Kis csecsemő el távozol...	1.Kis csecsemő eltávozol...
2. Elhervadt életemnek vidám tavasza...	2. Elhervadt életemnek vidám tavasza...	2.Elhervadt életemnek vidám tavasza...
3. Kis csecsemő bimbó voltál...	3. Kis csecsemő bimbó voltál...	3.Kis csecsemő bimbó voltál...
4. Lételed alig virúlt fel...	4. Lételed alig virúlt fel...	4.Lételed alig virult fel...
5. Mint a rózsa melyet sért a meleg szél...	5. Mint a rózsa melyet sért a meleg szél...	5.Mint a rózsa melyet sért a meleg szél...
6. Éltemnek bimbójába...	6. Éltemnek bimbójába...	6.Éltemnek bimbójában...
7. Zsenge koromban tépett el...	7. Gyenge koromban tépettel...	7.Zsenge koromban tépett el...
8. Az enyészet sorvasztó szele...	8. Az enyészet sorvasztó szele...	8.Az enyészet sorvasztó szele...
Kettős csecsemők felett		
9. Kis csecsemők hová költöztök ketten...	9. Kis csecsemők hová költöztök ketten...	9.Kis csecsemők hová költöztök ketten...
Első szülött felett		
10. Kegyes istennek zsenge áldása...	10. Kegyes istennek zsenge áldása...	10.Kegyes Istennek zsenge áldása...
2.szakasz		
Gyermekek felett		
11.Sötét halál sötét enyészet!...	11. Sötét halál sötét enyészet...	11.Sötét halál sötét enyészet...

12.Bóldog ki gyermek korába...	12. Boldog ki gyermek korában...	12.Boldog ki gyermek korában...
13.Óh kínos halál mardosó gyötrelme...	13. Óh kínos halál mardosó gyötrelme...	13.Óh kínos halál mardosó gyötrelme...
14.Keresztyének hagyjátok el...	14. Keresztyének hagyjátok el...	14.Keresztyének hagyjátok el...
15.Virág koromba estem...	15.Virág koromba estem...	15.Virág koromba estem...
16.Mért nyilik a tavasz kebele...	16.Mért nyilik a tavasz kebele...	16.Mért nyilik a tavasz kebele...
17.Éltem fejlődő virágának...	17.Éltem fejlődő virágának...	17.Éltem fejlődő virágának...
Megégett gyermek felett		
18.Fájó érzéssel áljuk körül...	18.Fájó érzéssel álljuk körül...	18.Fájó érzéssel álljuk körül...
Iskolás gyermek felett		
19.Zokog bánatában a szüle...	19.Zokog bánatában a szüle...	19.Zokog bánatában a szüle...
3.szakasz		
Ifjak felett		
20.Most kezdéd ismerni a világot...	20.Most kezdéd ismerni a világot...	20.Most kezdéd ismerni a világot...
21.Haj mij hamar múlik világ ditsősége...	21.Haj mij hamar múlik világ ditsősége...	21.Haj mij hamar múlik világ ditsősége...
22.Gyász sors ifjú koromban temet...	22.Gyász sors ifjú koromban temet...	22.Gyász sors ifjú koromban temet...
23.Ki alszik e nyugház fedele...	23.Ki alszik e nyugház fedele...	23.Ki alszik e nyugház fedele...
24.Mosojgj mosojgj hízegő földi lét...	24.Mosojgj mosojgj hízegő földi lét...	24.Mosojgj mosolyg hízegő földilétt...
Ifjú leányka felett		
25.Egy gyenge virág szép korába...	25.Egy gyenge virág szép korába...	25.Egy gyenge virág szép korába...

26.Szüzek a kik élteteket...	26.Szüzek a kik élteteket...	26.Szüzek akik élteteket...
Vőlegény felett		
27.Ifjú! el aludt szived forró vágya...	27.Ifjú el aludt szived forró vágya...	27.Ifju elaludt szíved forró vágya...
Menyasszony felett		
28.Kedves leányzó ím férjhez mentél...	28.Kedves leányzó ím férjhez mentél...	28.Kedves leányzó ím férjhez mentél...
Ifjú házas felett		
29.Óh mely siralmas sorsom...	29.Óh mely siralmas sorsom...	29.Óh mely siralmas sorsom...
4. szakasz		
Középidejük felett		
30.Merre, merre küzdő földi lény?...	30.Mere merre küzdő földi lény...	30.Merre merre küzdő földi lény...
31.El el e föld határirúl...	31.El el e föld határirul...	31.El el e föld határirul...
32.Hol lelsz ha a kinok között...	32.Hol lelsz ha a kinok között...	32.Hol lelsz ha a kinok között...
33.Ha sirí szél leng is felém...	33.Ha sirí szél leng is felém...	33.Ha síri szél leng is felém...
34.Forrón süttött a nap heve...	34.Forón süttött a nap heve...	34.Forón süttött a nap heve...
35.Halandók sír rabjai!...	35.Halandó sír rabjai...	35.Halandók sír rabjai -...
36.A sír ellen nintsen...	36.A sír ellen nintsen...	36.A sír ellen nincsen...
37.Jöjj némúly s borzady halandó!...	37.Jöjj némúlly s borzadj halandó...	37.Jöjj némúlly s borzadj halandó...
38.Éltem leg szebb munkás idejében...	38.Éltem leg szebb munkás idejében...	38.Éltem legszebb munkás idejében...
39.Mint a nap a természetnek kebelén... Nő felett	39.Mint a nap a természetnek kebelén... Nő felett	39.Mint a nap a természetnek kebelén... Nő felett
40.Delére éltem napja még alig	40.Delére életem napja még alig	40.Delére életem napja még alig

hogyan került... 41.Nézd földi élted változandó... 42.Az enyészet múlt szavára... 43.Mi mindnyájan csak elenyészünk... 44.Jézus! Tökéletes virtus...	hogyan került... 41.Nézd földi élted változandó... 42.Az enyészet múlt szavára... 43.Mi mindnyájan csak elenyészünk... 44.Jézus.Tökéletes virtus...	hogyan került... 41.Nézd földi élted változandó... 42.Az enyészet múlt szavára... 43.Mi mindnyájan csak elenyészünk... 44.Le tűnik az élet...
---	--	--

5. szakasz

Aggok felett

45.Ki békén küzdte át pályáját... 46.Az Ur hatalmas szavára... 47.Reszketeg lábaid meg áltak... 48. Mint a fű meg száradtak 49.Óh isten mely boldog az olyan ember... 50.Változás helye e föld tere... 51.Ütött az enyészet órája... 52.Az elfáradt vándor édesen pihen... 53.Hová készültél szüle... 54.A hit biztató szavára... 55.Megért gabona hajtsd le fejed... 56.Az élet tengerén... 57.Vándor! életed végső határára...	45.Ki békén küzdte át pályáját... 46.Az Úr hatalmas szavára... 47.Reszketeg lábaid meg áltak... 48. Mint a fű meg száradtak 49.Óh isten mely boldog az olyan ember... 50.Változás helye e föld tere... 51.Ütött az enyészet órája... 52.Az elfáradt vándor édesen pihen... 53.Hová készültél szüle... 54.A hit biztató szavára... 55.Megért gabona hajtsd le fejed... 56. Az élet tengerén... 57.Vándor életed végső határára...	45.Ki békén küzdte át pályáját... 46.Az Ur hatalmas szavára... 47.Reszketeg lábaid meg áltak... 48. Mint a fű megszáradtak 49.Óh isten mely boldog az olyan ember... 50.Változás helye e föld tere... 51.Ütött az enyészet órája... 52.Az elfáradt vándor édesen pihen... 53.Hová készültél szüle... 54.A hit biztató szavára... 55.Meg ért gabona hajts le fejed... 56.Az élet tengerén... 57.Vándor életed végső határára...
---	---	---

58.Sötét koporsó zárta be...	58.Sötét koporsó zárta be...	58.Sötét koporsó zárta be...
6. szakasz		
Közönséges énekek		
59.Itt a követ a nagy Jehovától...	59.Itt a követ a nagy Jehovától...	59.Itt a követ a nagy Jehovától...
60.A fájdalmak éles nyilai...	60.A fájdalmak éles nyilai...	60.A fájdalmak éles nyilai...
61.Gyarló testünk porrá leszzen...	61.Gyarló testünk porrá leszzen...	61.Gyarló testünk porrá leszzen...
62. E mulandó világban...	62. E mulandó világban...	62. E mulandó világban...
63.Csak annak rémitő a halál...	63.Csak annak rémitő a halál...	63.Csak annak rémitő a halál...
64.E világ mióta Fenn áll...	64.E világ mióta Fenn áll...	64.E világ mióta Fenn áll...
65.Isten ki vagy örömindnek s bánatink adója...	65.Isten ki vagy örömindnek s bánatink adója...	65.Isten ki vagy örömindnek s bánatink adója...
66.Bútsút vennem el kell mennem...	66.Bútsút vennem el kell mennem...	66.Bútsút vennem el kell mennem...
67.Rév partot értem pihenek...	67.Rév partot értem pihenek...	67.Rév partot értem pihenek...
Édesanya felett		
68.Meg van a révpart melyet óhajtottál...	68.Megvan a rév part melyet óhajtottál...	68.Meg van a révpart melyet óhajtottál...
69.Az Úrban bódog lehet...	69.Az Úrban bódog lehet...	69.Az Urban bódog lehet...
70.Szent Isten menyébi felség...	70.Szent Isten menyébi felség...	70.Szent isten menyébi felség...
71. Menynek földnek teremője...	71. Menynek földnek teremője...	71. Menynek földnek teremője...
72.Én benned biztam Istenem!...	72.Én benned biztam Istenem...	72.Én benned biztam Istenem...
73.Én Istenem benned bídom...	73.Én Istenem benned bídom...	73.Én Istenem benned bídom...
74.Születél és haldod kell...	74.Születél és haldod kell...	74.Születél és haldod kell...
75.Az ember dicsekszik Isten képevel...	75.Az ember dítsekszik Isten képevel...	75.Az ember dicsekszik Isten képevel...

76.Porrészünk hódol a halálnak...	76.Porrészünk hódol a halálnak...	76.Porrészünk hódol a halálnak...
77.Isten élet halál ura...	77.Isten élet halál úra...	77.Isten élet halál ura...
78.Busan omolnak könnyeink...	78.Busan omolnak könnyeink...	78.Busan omlanak könnyeink...
79.Halál országában nem látsz ember különbséget...	79.Halál országában nem látsz ember különbséget...	79.Halál országában nem látsz ember különbséget...
80.Nem gyötri az ön tudat vádja...	80.Nem gyötri azt ön tudat vádja...	80.Nem gyötri az öntudat vádja...
81. Éltem roskadt sárháza le omlott...	81. Éltem roskadt sárháza le omlott...	81. Éltem roskadt sárháza le omlott...
82. Krisztus én életemnek...	82. Krisztus én életemnek...	82. Krisztus én életemnek...
83.Serkenj fel hát ember...	83.Serkeny fel hát ember...	83.Serkenj fel hát ember...
84.Vége van a pályának...	84.Vége van a pályának...	84.Vége van a pájának...
85.Gyászos létel földi éltünk lakhelye...	85.Gyászos létel földi éltünk lakhelye...	85.Gyászoslétel földi éltünk lakhelye...
86.A föld paraditsom...	86.A föld paraditsom...	86.A föld paradicsom...
87.Nyugottan vagyok szivemben...	87.Nyugottan vagyok szivemben...	87.Nyugottan vagyok szivemben...
Virrasztó énekek		
7. szakasz		
88.Éj van kün nyugalom üté fel magát...	88.Éj van kün nyugalom üté fel magát...	88.Éj van kin nyugalom üté fel magát...
89.Minden hiába valóság...	89.Minden hiába valóság...	89.Minden hiába valóság...
90.E föld az embernek csak rövid szállása...	90.E föld az embernek csak rövid szállása...	90.E föld az embernek csak rövid szállása...
91.Nyúgvó halott megált órád...	91.Nyugvó halott megált órád...	91.Nyugvó halott megállt órád...
92.Kihült a kebel ki égett a szív...	92.Kihült a kebel ki égett a	

93.Imé jó az ítélet...	szív...	92.Ki hült a kebel ki égett a szív...
94.Örök Isten téged illet...	93.Imé jó az ítélet...	93.Imé jó az ítélet...
	94.Örök Isten téged illet...	94.Örök Isten téged illet...
8. és 9. szakasz		
Külömbféle esetekre vagy különös állapotúak felett		
Nyomorék felett		
95. Szenvedésim be végeztem...	95. Szenvedésim be végeztem...	95. Szenvedésim be végeztem...
Férj felett		
96. Ősszel lehull a nyár pompája...	96.Őszel lehúll a nyár pompája...	96.Őszel le hull a nyár pompája...
Nő felett		
97. A halandó rendeltetése...	97. A halandó rendeltetése...	97. A halandó rendeltetésé...
Magános özvegy felett		
98. A néma sír csendes kebelén...	98. A néma sír csendes kebelén...	98. A néma sír csendes kebelén...
Gyermekes özvegy felett		
99. Ütött a halálos óra...	99. Ütött a halálos óra...	99. Ütött a halálos óra...
Vallásos özvegy felett		
100. Imára kultsolva két kezét...	100. Imára kúltsolva két kezét...	100. Imára kulcsolva két kezét...
Tűz miatt elhaltak felett		
101.A mi áldásra van teremtvé tölled...	101.A mi áldásra van teremtvé tölled...	101.Ami áldásra van teremtvé tölled...
102.Óh halandó mily mulandó...	102.Óh halandó mily múlandó...	102.Óh halandó mily mulandó...

Kettős halott felett		
103.Jaj mert egyik bánatomra...	103.Jaj mert egyik bánatomra...	103.Jaj mert egyik bánatomra...
Lelkész felett		
104.Le dőlt a hit buzgó sáfára...	104.Le dőlt a hit buzgó sáfára...	104.Le dőlt a hit buzgó sáfára...
105.Üres lett a hely hol hirdetted...	105.Üres lett a hely hol hirdetted...	105.Üres lett a hely hol hirdetted...
Ének vezér felett		
106.Elhangzott éneked és viszhangja...	106.Elhangzott éneked és vizhangja...	
107.Végső órám már el értem...	107.Végső órám már el értem...	
Egyházi gondnok felett		
108.Le tűnt munkálódó életed...	108.Le tűnt munkálódó életed...	106.Le tűnt munkálódó életed...
Harangozó felett		
109.Mintha szívből jöttek volna hangok - ...	109.Mint ha szívből jöttek volna hangok...	107.Mintha szívből jöttek volna hangok - ...
Jeles ember felett		
110.Hát a gondos vallásos hű polgárnak...	110.Hát a gondos vallásos hű polgárnak...	
Hosszas betegségben elhunyt felett		
111.Szívem szerint kívántam...	111.Szívem szerint kívántam...	108.Szívem szerént kívántam...
112.Örülj lelkem teljes szívből...	112.Örülj lelkem teljes szívből...	109.Örülj lelkem teljes szívből...
Hirtelen ki mult felett		
113.Bizonytalan itt életünk...	113.Bizonytalan itt életünk...	110.Bizonytalan itt életünk...
Házaspárok felett		

114.Sirjatok óh buba merült...	114.Sirjatok óh buba merült...	111.Sirjatok óh buba merült...
115.Két koporsó egy pár halott benn..	115.Két koporsó egy pár halott benn..	
Utazó felett		
116.Életed bizonytalan voltát...	116.Életed bizonytalan voltát...	
Katona felett		
117.Vitéz a békét meg kötötted...	117.Vitéz a békét meg kötötted...	112.Vitéz a békét megkötötted...
Öngyilkos felett ⁵³⁷		
118.Ember! ne kérdezd azt hogy mi az élet...	118.Ember ne kérdezd azt hogy mi az élet...	113.Ember! ne kérdezd azt hogy mi az élet...
Meggyilkoltatott felett		
119.Hollehet már bátorságban...	119.Hollehet már bátorságban...	114.Hollehet már bátorságban...
120.Jer vigyük a temetésre...	120.Jer vigyük a temetésre...	115.Jer vigyük a temetésre...
Szerencsétlenül kimúlt felett		
121.Vigyázz halálodra halandó ember...	121.Vigyázz halálodra halandó ember...	116.Vigyázz halálodra halandó ember...
Koldus felett		
122.Kin nyomornak óh te szegény embere...	122.Kin nyomornak óh te szegény embere...	117.Kin nyomornak óh te szegény embere...
Sok árvát hagyott szüle felett		
123.Szívet vérző gyászos eset...	123.Szívet vérző gyászos eset...	118.Szívet vérző gyászos eset...
Csecsemőjével meghalt anya felett		

⁵³⁷ Az öngyilkosság vétség Isten ellen, aki az életet adta az embernek, tehát egyedül neki van joga el is venni azt. Az öngyilkos vét Isten ellen, így őt nem illeti meg a szokványos temetés sem. A teendők csak a legszükségesebbek köré összpontosulnak. Általában a lelkész megtagadta a temetési szolgálatot. Egyes hagyománytisztelő településeken még a 2000-es évek elején sem volt hajlandó a lelkész eltemetni az öngyilkost.

124.Anyák kis csecsemőitek...	124.Anyák kis csecsemőitek...	119.Anyák kis csecsemőitek...
Szülésben kimult nő felett		
125.Isten ki a házasságot...	125.Isten ki a házasságot...	120.Isten ki a házasságot...
Oly anya felett ki el nem szülhette magzatát		
126.Óh Isten ez a siralmas eset...	126.Óh Isten ez a siralmas eset...	121.Óh Isten ez a siralmas eset...
Koporsóba tételkor s utáni ének		
127.Szent vagy úram! dicső végezésed...	127.Szent vagy Uram dicső végezésed...	122.Szent vagy Uram dicső végezésed...
128.Elkészült a Koporsó már számodra...	128.Elkészült a Koporsó már számodra...	123.Itt áll a koporsó már számodra...
129.Itt áll a Koporsó már számodra...	129.Itt áll a koporsó már számodra...	124.El csüggedt az emberi szív...
131.Elcsügged az emberi szív...	131.Elcsügged az emberi szív...	125.Hajléka itt van roncsolt testednek...
132. Aki szenvedett nyugalomra...	132. Aki szenvedett nyugalomra...	
135.Hajléka itt van rontsolt testednek...	135.Hajléka itt van rontsolt testednek...	
136.Porházam már nékem is kész	136.Por házam már nékem is kész	
137.Porhajléka kész már testemnek...	137.Por hajléka kész már testemnek...	
Koporsóba tétel után		
130.Fed már a koporsó Isten veled...	130.Fed már a koporsó Isten veled...	126.Fed már a koporsó Isten veled...
133. Át van adva ím kedvesetek...	133. Át van adva ím kedvesetek...	127.Elfoglaltad mit kért óhajtásod...

134.Boldog akit koporsójába...	134.Boldog akit koporsójába...	
Halotti beszédkor közben		
138.Meghalunk mi is Istenünk meghalunk...	138.Meghalunk mi is Istenünk meghalunk...	
139.Elszenderült vár reád a sír...	139.Elszenderült várreád a sír...	
140.Bóldog aki a sírba száll...	140.Bóldog a ki a sírba száll...	
141.Múló az élet ím szemlélitek...	141.Múló az élet ím szemlélitek...	
142.Költözzél hát nyugalmadba...	142.Költözzél hát nyugalmadba...	
10. szakasz		
Úti énekek		
143.Jézus egy fő reménységem...	143.Jézus egy fő reménységem...	128.Jézus egy fő reménységem...
144.A mennyei dicső várnak...	144.A mennyei dicső várnak...	129.A mennyei dicső várnak...
145.Induljatok testem vegyétek fel...	145.Induljatok testem vegyétek fel...	130.Induljatok testem vegyétek fel...
146.Óh jaj gyászos hang csendül...	146.Óh jaj gyászos hang csendül...	131.Igy kell elmenni látjátok...
147.Óh fájdalom bánatos siralom...	147.Óh fájdalom bánatos siralom...	Úti énekek a végéről
148. Igy kell el menni látjátok...	148. Igy kell elmenni látjátok...	163.Éltemnek bimbójában...
		164.Élted fővény órája...
		165.Jaj de fájon busan hangzó...
		166.Bucsut vennem el kell mennem...

		167.Kihült kebel nyugalmas ágy... 168.Megkondult a gyászharangszó... 169.Szomoruan fájdalmasan...
Úti ének gyermek felett		
149.Nints maradandó lakásunk...	149.Nints maradandó lakásunk...	
<u>11.szakasz</u>		
Síri ének		
150.Jertek halandók lássátok... 151.Már oda térek honnan testem vettem... 152.Nints már szívem félelmére... 153.A sír már meg készítetett... 154. Most mondom már a földet anyámnak... 155.Szent hely ez a temető... 156.Mit szomorít a hír...	150.Jertek halandók lásátok... 151.Már oda térek honnan testem vettem... 152.Nints már szívem félelmére... 153.A sír már meg készítetett... 154.Most mondom már a földet anyámnak... 155.Szent hely ez a temető... 156.Mit szomorít a hír...	132.Nincs már szívem félelmére... 133.Most mondom már a földet anyámnak... 134.Szent hely ez a temető... 135.Mit szomorít a hír... 136.Minden féle renden levő...
Útra test felvételkor		
157.Vegyétek fel a már gyászos... 158.El indulok már hitvesem... 159.Minden féle renden lévő...	157.Vegyétek fel a már gyászos... 158.El indulok már hitvesem... 159.Minden féle renden lévő...	
Ismét virrasztáskor mondandó ének (újabb bejegyzések)		

		137.Pihen a test sötét halál keblén... 138.Szólott a sötét enyészet... 139.Nyugszol immár kiterítve... 140.Ütött az óra s az értő szóra... 141.Kiterítve nyugszik csendesen... 142.Megkészítve a végső ágy... 143.Ránk borul az éj homája... 144.Halál kérlelhetetlen vendég e földön... 145.Az altató danát se hallod... 146.Alig nyíltak meg szemeid... 147.Áradjatok áradjatok... 148.Busan zug az elmulás szele...
Kezdő énekek temetéskor háznál		
		149.Örök Isten égi atyánk... 150.Mennynek földnek teremője... 151.Élet és halálnak ura nagy Isten... 152.Édes atyánk jó Istenünk... 153.Jaj de sajog jaj de vérzik... 154.Kiért szívünk lángolt hevült... 155.Örök élet szent reménye...
(előtte pár hiányos lap) Prédikáció után záró ének		
		161.Menj el a te nyugalmadba... 162.Isten hozzád Isten veled...

Táblázat 2. Kimutatás a kéziratokban használt leggyakoribb dallamokról négy kézirat alapján

	Kézirat szerinti dallamjelölések	Zán Zoltán kézirata 1981 (Salánk)	Paládi Etelka kézirata 1989 (Szőlősgyula)	Hevesi Pál kézirata 1993 (Szőlősgyula)	Botos Árpád kézirata 1984 (Fertősalmás)
1.	Mint a szép híves patakra (42. zsoltár)	2	<u>7</u>	<u>13</u>	21
2.	Perelj Uram perlőimmal	6	4	6	11
3.	Szívünk szent oltára	1			<u>25</u>
4.	Jövel szent lélek Úr Isten	3	4	6	8
5.	Haragodnak nagy voltában	4	5	4	4
6.	Adjatok hálát az istennek	5	2	3	1
7.	Hogy eljött az idő teljessége	4		5	2
8.	Nosza Isten félő szent	<u>8</u>		1	1
9.	Szent hely ez a temető			4	6
10.	Örül mi szívünk	3	1	4	1
11.	Hallgasd meg Uram kéresem	2		3	4
12.	Ó mely boldog az oly ember	7			
13.	Krisztus ki vagy nap és	4		3	
14.	Hozzád kiáltok kegyes Uram	6			1
15.	Kegyes Jézus	4		2	
16.	Örvendj egész föld	4		1	1
17.	Ó seregek Istene	2		1	2
18.	Tebenned bízunk XC. zsoltár	1	1		3
19.	Az Isten a mi reménységünk	5			
20.	Nincs már szívem félelmébe	1		1	3
21.	Az Úr énnékem őriző pásztorom	4			1
22.	Uram a töredelmes	1		3	1
23.	Ne szállj perbe énvelem	2			2
24.	Parancsolá az augusztus császár	4			
25.	Áldjad én lelkem az urat	3		1	
26.	Ó felséges úr mi kegyes Istenünk	1		2	
27.	Az erős Isten uraknak	3			
28.	Dicsérünk úr isten			3	

29.	Az istennek szent angyala			3	
30.	Ó áldandó szentháromság	1	2		
31.	Úrnak szolgálai mindnyájan	3			
32.	Vigyázz halálodra	3			
33.	Szívem szerint kívánom	2			
34.	Légy ítélőm uram	2			
35.	Dicsőült helyeken mennyei	2			
36.	E mulandó világban	2			
37.	Az Úrnak irgalmát	1		1	
38.	Szűkölködünk nagy mértékben	1		1	
39.	Ím bé jöttünk			2	
40.	Ez esztendőt megáldjad			2	
41.	A Sionnak hegyén Úristen			1	
42.	Reánk virradt a reggel	1			
43.	Kiáltásom hald meg isten	1			
44.	Ítéld meg engemet	1			
45.	Dicsérlek Uram téged	1			
46.	Örülök az én szívemben	1			
47.	Adjunk hálát mindnyájan	1			
48.	Én Istenem benned bízom	1			
49.	Aki a felséges Úrnak	1			
50.	Szent vagy Uram, szent vagy			1	
51.	Por vagy porrá...				1
52.	Királyoknak királya				1

A táblázat négy kézirat alapján mutatja azokat az énekeskönyvből vett dallamokat, melyekre a füzetek szövegei épülnek. A leggyakoribb dallam a *Mint a szép híves patakra...* kezdetű 42. zsoltár. Ezen kívül elmondható, hogy minden kéziratnak megvan a maga „kiválasztott” dallama, melyet a szövegek éneklésekor használnak. Ezeket dőlttel emeltem ki a táblázatban. Valószínűsíthető, hogy a kézirat szerzői olyan énekeket választottak elsősorban, melyeknek dallamát maguk is jól ismerték. Ugyanakkor az is jól látható – a szövegek számának függvényében – hogy a legváltozatosabb dallamhasználattal Zán Zoltán kézírata rendelkezik. Nemcsak a szöveg, de a használt dallamvilág gazdagságáról is árulkodik.